

(733)
У-99

Улуг-Хем

ЧЕЧЕН
ЧОГАЛА
АЛЬМАНЫ

КЫЗЫЛ - 1972

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ

Чуг-Хем

30

чечен
чогаял
альманагы

ТЫВАНЫҢ НОМ УНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ — 1972

СЭЖП Төп Комитетинде

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ КРИТИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭЖП ТК «Чечен чогаал критиказының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ында чечен чогаал критиказының деңгелин бедидериниң дугайында СЭЖП-ниң XXIV съездизиниң айтышкынарнын боттандырарынче партия комитеттери, культура албан черлери, чогаадыкчы эвилелдер, парлалга органнары идепкейлиг күженишкиннерин угландырып турар деп демдеглээн. Критиканың сорулгаларын съездилерге, пленумнарга, уран чүүл интеллигенциязының хуралдарына чугаалажып көргөн. Социалистиг реализмниң уран чүүлүнүн улам ыңай хөгжүлдезиниң дугайында сагыш човаашкын долган ханы уткалыг чүүлдерни хөйүбиле парлап турар апарган.

Оң-биле кады критиканың байдалы коммунистиг тургузуушкунга уран чүүл культуразының улгадып турар ролю-биле тодараттынып турар негедделерге долузу-биле амдызында харыылавайн турар деп СЭЖП ТК-ның Доктаалында айыткан. Совет чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезиниң, социалистиг нацияларның культураларының бот-боттарын байыдарының болгаш чөкшүлажырының чорудулгаларын четчир ханызы-биле анализтевейн турар. Хөй-хөй чүүлдер, допчулалдар, рецензиялар эренгей шинчилиг, философия болгаш эстетика талазы-биле бедик эвес денели-биле ылгалып, уран чүүл болуушкуннарын амыдырал-биле дүүштүрүп билбезиниң дугайын херечилеп турар. Амга чедир критикада идея болгаш уран чүүл талазы-биле бракка эптежикчи хамаарылга, субъективизм, эш-хуунуң болгаш өөрбөлүктүн тала тыртар чоруу илереттинин турар Чамдыкта совет болгаш революция мурнунуң уран чүүлүнүн төөгүзүн шын эвес көргүскен, чамдык

чурукчуларны бслгаш чогаалдарны баш удур бак-тан үнелээн материалдарны база парлап турар. Социалистиг реализмниң уран чүүлүнүң революс-туг, гуманистиг идеалдарын бадыткаарынга, бур-жуаз «массалыг культураның» болгаш декаденти-чи агымнарның реакцылыг алыс утказын сойгалаа-рынга, чечен чогаал болгаш уран чүүл талазы-би-ле янзы-бүрү марксисчи эвес үзелдер-биле, реви-зионистиг эстетика концепциялары-биле демисел-ге критика ам-даа четчири-биле идепкейлиг эвес болгаш туруштуг эвес.

Партия комитеттери, министерстволар болгаш ведомстволар, чогаадыкчы эвилелдер боттарынга хамаарышкан парлалга органнырнының, ном үндү-рер черлерниң, телевидениениң болгаш радионуң тускай редакцияларының критика-библиографтыг ажыл-чорудулгазынын чогуур хыналдазын ам-даа чедир хандырбайн, ажылчы чоннарның тускай улуг сорулгалыг идея-эстетиктиг кижизидилгезин-ге, хөй националдыг совет уран чүүлдүң эң эки че-дип адышкыннарын пропагандалаарынга масса-лыг информацияның чепсек-херекселдерин кошкак ажыглап турар.

Элээн каш солуннарның болгаш сеткүүлдерниң редакциялары критиктиг чүүлдерниң идея-политик-тиг деңгелинге чамдыкта негелделиг эвес. Рецен-зия кылырының практикасында улуг четпестер ба-за бар. Парлаттынып турар рецензияларның чаң-гыс талаланчак шынарлыы ховар эвес, үндезин чок мажтаашкыннарлыг, чогаалдың утказын чүгүртү тайылбырлаары-биле кызыгаарланып, ооң херек кырында ужур-дузазының болгаш үнезиниң дуга-йында билишкинни бербейн турар, Хөй-хөй ном-нарны, шиилерни, фильмнерни, чурулга делгелге-лерин, хөгжүм чогаалдарын, концерт программа-ларын критика шуут-ла көрбейн турар. Марксисчи-ленинчи эстетика, уран чүүлдүң теориязының бол-гаш төөгүзүнүң талазы-биле мурнакчы тускай эр-темниглерни, совет культураның мастерлерин пар-лалга ажылынга кошкак кириштирип турар. Кри-тиктиг материалдарның жанрының хөй талалыын-че болгаш билдинериниң талазынче редакциялар четпес кичээнгейни үндүрүп турар.

Чогаадыкчы эвилелдерниң удуртукчу органа-ры уран чүүл чогаадылгазының өйү келген айты-рыгларын коллективтиг чугаалажып көөрүн хаая

чорудуп, критика талазы-биле комиссияларнын болгаш чөвүлелдерниң ажылын оожум эде тургузуп турарын СЭКП ТК-ның Доктаалында айыткан. Критиктерниң идеялиги кижизидилгезиниң болгаш профессионалдыг белеткелиниң дугайында чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн ажылдакчыларының аразыга бедик негелделиг байдалды, критиканың саналдарына шын хамааржырын тургузарынын дугайында хүн-бүрүнүн сагыш-човаашкынын үндүрбейн турар.

Чечен чогаал критиказының четпестери хөй талалар-биле бедик мергежилдиг кадрларның чедишпези-биле тайылбырлаттынар деп доктаалда демдеглеттинген. Оон кадында университеттерде болгаш гуманитарлыг дээди өөрөдилге черлеринде студентилерни болгаш аспирантыларны критика талазы-биле тускайлап өөрөдиринге чогуур байдалдарны тургуспаан, ол ажылды чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн өөрөдилге черлеринде база багай тургускан. Критиканың хөгжүлдезинге эртем-шинчилел ажылын чорудуп турарында шыңгы чөтпестер, эртем болгаш чогаадыкчы кадрларның ведомство талазы-биле аңгылашкаа, эртем албан черлериниң ажыл-чорудулгазында чогуур дүүштүрүлгениң чогуу багай салдарлыг бооп турар.

Уран чүүл чогаадылганының талазына партияның шугумун чорударына чечен чогаал критиказының идея-политиктиг деңнелин, оон идепкейлиин болгаш принципиалдыын бедидериниң эргежок чугулазынче эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларының, СЭКП крайкомнарының болгаш обкомнарының, министерстволарның болгаш ведомстволарның, чогаадыкчы эвилелдерниң, парлалга органнарының, ном үндүрер черлерниң, телевидение болгаш радионуң удуртукчуларының кичээнгейин СЭКП Төп Комитеди угландырган.

Критиканың хүлээлгези болза, амгы үениң чечен чогаал чорудулганының болуушкуннарын, угланышыкынын болгаш хоойлу ёзугаар чүүлдерин ханы анализаары, партийжи болгаш улусчу ленинчи принципти быжыглаарына бүгү тала-биле дузалаары, совет уран чүүлдүн идея-эстетиктиг бедик деңнели дээш демисежири, буржуаз идеологияга удур чайгылыш чок туржуру болур деп, Доктаалда онзалап демдеглээн Чечен чогаал кри-

тиказы чогаалчынын идеялиг ниити билиин кал-бартырынга болгаш ооң мергежилин сайзыраңгайжыдарынга органы бээр уjurлуг. Марксистиченин эстетиканың чаңчылдарын хөгжүтпүшаан, совет чечен чогаал критиказы идеялиг үнелээш-кинниң ылаптыын, социал анализтиң ханызын эстетиктиг негелделии-биле, талантыга хумагалыг хамаарылга-биле, үре-түңнелдиг чогаадыкчы дилээшкннер-биле дүүштүрер уjurлуг.

Боттарынга хамаарышкан сеткүүлдерниң, солуннарнын, ном үндүрер черлерниң, радио болгаш телевидение редакцияларының критика-библиографтыг ажыл-чорудулгазын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш боттанды-рарын; редколлегияларны, ном үндүрер черлерниң чөвүлелдерин, редакцияларны мергежилдиг, политика талазы-биле бышкан кадрлар-биле быжыглаарын, ат-сураглыг критиктерден штаттан дашкаар активти тургузарын хандырап; чечен чогаал критиказының, чечен чогаал болгаш уран чүүл сайгарар эртемнерниң талазы-биле дээрэ ажыл-дары шаңнаарының хевирлерин баш удур көөрүн чогуур министрстволарга болгаш ведомстволарга, чогаадыкчы эвилелдерге саналдаан.

Чечен чогаал критиказының идея-теоретиктиг болгаш профессионалдыг деңгелиниң, коммунистиг тургузуушкуннун сорулгаларын шийтпирлээринге ооң ролун бедидериниң, өске үзелдер болгаш концепциялар-биле демиселге хөй ниитиниң бодалын хевирлеп тургузарының дугайында хүн-бүрүде сагыш човаашкынын үндүрерин чогаадыкчы эвилелдерге СЭКП ТК сүмелээн. Уран чүүл чогаадыл-газының чугула айтырыгларын чечен чогаал болгаш уран чүүлдүн аңгы-аңгы чогаалдарын чугаалажырынга чогаадыкчы эвилелдер эгелекчи болгаш организакчы, социалистиг реализмниң теоретиктиг айтырыгларын ажылдап кылырынга бодунун үлүүн кириер уjurлуг деп, Доктаалда айыткан. Критика талазы-биле комиссияларнын болгаш чөвүлелдерниң ажыл-чорудулгазын экижидер уjurлуг.

Боттарынга хамаарышкан институттарнын кичээнгеин чечен чогаал критиказының теориязынын болгаш методологиязының айтырыгларын ханызы-биле өөренип көөрүнче, эртемденнерниң күженишкннерин амгы үениң чечен чогаал чору-

дулгаларын, социалистиг дем каттыжылгазының чурттарының культураларының удур-дедир хөделиишкиннерин шинчилээринге идепкейжидеринче углаарын ССРЭ-ниң эртемнер Академиязынга саналдаан.

СЭКП ТК-ның Доктаалында чечен чогаалдын, кинонун, театрның, музыканың, чурулга уран чүүлүнүн төөгүзүнүн болгаш теориязының талазы-биле тускай эртемниглерни белеткээрин экижидер талазы-биле сүмелер кирген. Университеттерниң, башкы институттарының болгаш тускай дээди өөредилге черлериниң өөредилге планнарынга чечен чогаал критиказының айтырыгларының талазы-биле студентилерниң болгаш аспирантыларның факультативтиг тускай эртем алырынга эргежок чугула аргаларны баш удур көргөн турарын айтып турар. Академияның баазазынга чечен чогаалдын болгаш уран чүүлдүн база чечен чогаал критиказының талазы-биле бедик мергежилдиг тускай эртемниглерни белеткээрин экижидер болгаш калбартырын СЭКП ТК-ның чанында нийтилел эртемнерниң Академиязынга дааскан.

Критика-библиографтыг херекти болгаш чечен чогаалды пропагандалаарын оон ыңай экижидер сорулга-биле массалыг литература-критиктиг болгаш библиографтыг журналды тургузарын таарымчалыг деп санаан.

Критиктерниң кадрларын кижизидер, шилип алыр болгаш таарыштыр тургузар херекке критиктерниң коммунистиг тургузуушкуннун практиказы-биле харылзаазын быжыглаарыга, оларның марксисчи-ленинчи теоретиктиг белеткелин сайзыраңгайжыдарынга министерстволарга болгаш ведомстволарга, чогаадыкчы эвилелдерге, парлалганың, телевидениениң болгаш радионуң органнарынга дузаламчыны күштелдирери партия комитеттериниң чугула сорулгазы болур деп, СЭКП ТК-ның Доктаалында бижиттинген.

Виктор КӨК-ООЛ, Сергей ПЮРБЮ

НАЙЫРАЛ

(3 көжөгелиг, 5 көргүзүгүгү шиш)

КИРЖИКЧИЛЕРИ

1. С а н д а н — яды арат
2. М а џ м а а — ооң кадайы
3. С а я н - о о л — оларның оглу
4. С ы р г а — оларның уруу
5. М а т в е й — яды орус тараачын
6. Т а н я — ооң уруу
7. Д у р у я а — бай дүжүмет
8. Т у л у п п а н — арбан даргазы
9. А к о ф и ц е р
10. Ч у р а г а ч ы — теократ лама.
11. А р б а к — Дуруяа мээрениң кочагазы
12. Кызылдарның хайгыылчызы.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Санданның өө. Өг иштиниң дерин эргилеп, элеп калган, ээлериниң чедимче чок, ядызын көргүзүп турар. Өгдө Сандан биле Матвей чугаалажып олурар.

М а т в е й. Мен бодаарымга, улус орус, тыва деп ылгашпас уjurлуг.

С а н д а н (*кайган*). Қанчап ылгашпас боор?

М а т в е й. Бо киж и яды, бо киж и бай деп ылгажыр уjurлуг. Яды-ла болза, орус-даа, тыва-даа дөмей-ле.

С а н д а н. Чазып ор сен, Матвей. Дөмей эвес. Мен — яды тыва-дыр мен. Бурганга тейлеп чоруур мен, а сен — яды орус, христоска тейлеп чоруур сен. Дөмей-дир бе?

М а т в е й. Мен сээң бурганынга-даа, христоска-даа тейлевейн чоруур киж и мен.

С ан д а н (*улам кайган*). Ам чүү чүвеге тейлеп чоруур кижиге сен, агбайым?

М а т в е й. Шын ужурга тейлеп чоруур кижиге мен.

С ан д а н (*кезек бодангаш*). Бир ёзуда сээң ооң чөп-даа болгу дег. Ындыг-даа болза сээң ол шын ужуруң кайда чүвөл аан? Черде бе, дээрде бе?

М а т в е й. Амдызында чайым чогул, Сандан. Соонда болгай аан. Тараавысты канчаар бис? Демнежип тарып аар, мындыг бис бе?

С ан д а н. Ындыг, ындыг. Саян-оол кээрге, дораан-на. Чаңгыс аът андазын тыртып шыдавас. Ийи аът шыдаар. Чаңгыс яды чүвээ күш четпес. Ийи яды — шыдап каар. Ийи аъдывысты кожупкаш, ырлажып тургаш, тарып каапкай бис аан. Чүү боор ында. Сээң ол демир андазының амыр чүвө чорбажыкпа.

М а т в е й. Ындыг-дыр. Менди чаагай, эжим. (*Үнер дей бээр*).

С ан д а н. Адыр, Матвей. Бир чүвө ылавылап алыксап тур мен.

М а т в е й. Чүнү?

С ан д а н. Ынчаарга ам орустар, тывалар деп ылгашпас апаар, мындыг бе?

М а т в е й. Чүгле дыл-домак, аажы-чан, идик-хевинин аайы-биле ылгажыр. Бодап көрдөн. Сен, Дуруяа мээрч тывалар-дыр силер. Силер ийи дөмей силер бе?

С ан д а н. Дуруяа мээрч-биле канчап дөмейлежир чүвөл, ол чүү деп турарың ол?

М а т в е й. Ол-дур харын. Мындаагы эш чүү дижик?

С ан д а н. Ядылар биле байлар эптиг чурттай албас дээн-не болгай. Оларның аразыңга демисел үнүп кээр... (*Боозун тудуп, көрүп олура*.) Чепсектиг демисел.

М а н м а а (*кирип кээр*). Уё, үё, ооргам... (*олуруп алыр*).

М а т в е й (*чугаазын доора будулдуруп*). Чүү дээр ийик мон, Сандан? Ламалар чугаазы көвүдөп, аскак хой ырады дээр ийик бе?

С ан д а н. Ийет-ийет. Мындаа сегитке орган чериңге олурар сен ыйнаан, але? (*Караа-биле Маңмааже айтып каар*).

М а т в е й (*бажын согаш кылгаш*). Хүлбүс аткан черин хуннүң аңнаар дээр. Аңаа олурар мен.

С ан д а н. Ындыг-дыр. Сегитчилерни аңаа чедире бээр мен.

М а т в е й. Амдызында менди-чаагай. (*Үне бээр*).

М а н м а а (*арай шугулдаксап*). Экиде эдержир, бакта кагжыр деп чүвө ол-ла-дыр.

С ан д а н. Чүү болду, кадай? Чоп бууга берген сен?

Маңмаа. Саргыжык биле амдыы ол, кым ийик аан, бузур баштыг чүве...

Сандан. Оларны чооруң ол?

Маңмаа. Мен оларны чоор ийик мен. Шаанда, бис чүгээр чорувуста, акый, ченгей дигилээн, өөвүстен үнмес чүвөлөр эвезикпе.

Сандан. Ам канчап барган-дырлар, ынчаш?

Маңмаа (*шайын кутпушаан*). Кижича багай-даа болза, аксынга өй аштыг-чемниг ыйнаан. Өг эжиктедип, аал оюп чүзүл? Даштыгаа алгы сүрүп турарымга, кыжыраан чүведег, меаче көрө-көрө, шапкылажып эрттилер. Бятпас хейлер боор! Нсян-даа кижича болза, аал ойбас чүве ыйнаан.

Сандан (*шайлап олура*). Дүжүметтер черле аал ойбас болдур ийин. Барган-на черинден араганың ажыын ижер, эъттиң чаглыын чиир. Аргалыг-ла болза, чаңгыс инээни-даа сүрүп аппаар.

Маңмаа. Че, че, даады ындыг сен, аксың-мүрнүң билинмес. Ынчангаш эьдиң-кежиңде бүдүн чер чок, үзе эрээдидип алган.

Сандан. Шынын сөглээн кижээ кижича өштүг, шывык туткан кижини ыг көрбөс. Ол ызырар ыттарны билбес сен бе?

Маңмаа. Чеже-даа сөглээш, чүнү чедип аар сен? Биеэги-ле эрээ-шаажы-ла ыйнаан.

Сандан. Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас чүве болгай аан, кадай. Черде чыткан черзи безин андарлыр. Бистиң бир андарлыр хүнүвүс база келир, ажырбас оң. (*Саадаан үжөп, ок-чемзээн эмгелей бээр.*)

Маңмаа. Ам кайнаар улчуур деп, боо-хөө белеткеп олурарың ол?

Сандан. Бисте чок болганда, оран-таңдыда база чок эвес. Кежээки одар хайгаш келийин. Ма, маа бичии таакпыдан салып бер. (*Хавын сунар.*)

Маңмаа (*боошкунда таакпызындан салып бербишаан.*) Шай, таакпы деп чүве көңгүс үзүлгөн, канчаар деп бодап олур сен? Тайга-даскыл кезип, тояп чорбайн, харын ижертыртар чүведен суранзыңза?

Сандан. Саян-осл кайын куруг кээр. Ажырбас оң. Бөгүн, даарта чедип келир чыгаан кижича болгай. Че, хей хыйлапмайн, соомдан эки чалбарып, чажыың чажып олур. Оран, бай таңды хайырлаар болгай аан. (*Чоруур деп белеткенип турар.*)

Маңмаа. Сырга эртен-не үнгөн хевээр. Ам база-ла Метпей орустун бажынында барган, оон уруу-биле көгүжүп тур ыйнаан. Бо ийи алышкыны кандыг дээрил аан! Оода сен сл уругларың чоп хай дивес кижича сен?

С а н д а н. Хай дээр хире бак чүве үүлгедип, бажы-биле кылаштажып турган эвес, чүзүн хай дээр чүвел?

М а н м а а. Улустун чүү дижип турарын дыцнаvas, дүлей кижн сен бе?

С а н д а н. Чүү дижип турар чүве-дир?

М а н м а а. Орус-денгис-биле иштешкен дээш, дивези-ле чок ышкажыл. Улус ынчангаш-даа бистин өөвүстү оя шаап турары ол ыйнаан. Мындаа Тулуппан кадайдан шай дилээр-имге, көзүлдүр-ле чок дээш бербеди. Аралажып турар орус-тарыңарда шай, таакпы төктүп чыдар чүве ыйнаан дээш, меге каткызын каттырар де.

С а н д а н. Ээче, сени-даа, барып-барып Тулуппаннарны кижн деп! Орустар-биле эдержирге, бак чүзүл? Часкаар Матвейниң ыяжын дооражып, какчып бээривиске берген шай, таакпызын ам-даа ижип, тыртып олур бис. Шанак, тергези-биле бок-сагывыс тыртып ап турар-дыр бис. Ам демне-жип тургаш, тараавыс тарып аар деп турар-дыр бис. Үре-зинин база бээр болду. Ол бак бе? Барын, чогуң деңге көр-жүрдөн эки чүве кайдал? Матвей чок болза, чүге четти-гер бис?

М а н м а а. Орустар-биле эдеришкеш, байый берген черин кайыл? Тулуппан чоокта чаа-ла буга бошказы чорду. Ам арбан даргазы апарган. Бистен дээредээр-даа чүвези чок чорду. Ам кандыг-дыр? Баяан. А бис куруг калдывыс ба.

С а н д а н. Оя канчап байып алганын билир сен бе? Ту-луппан дээрге Дуруяа мээреңниң хартаачызы боор. Артык албан-үндүрүг хавыргаш, мээрең-биле үлежип чиир, шийт-кел-горгаал алгаш, база үлежип аар. Оорлап-былаап-даа алыр-ла-дыр. Чылгызынга салып каан чаңгыс бевисти сол-чип алгаш, оор алгаш барган деп, бузуруп каапты. Ындыг болганда, байып турбайн канчаар.

М а н м а а. Че, че, болгаан! Кедерезе, ам база эрээдедир сен. Чүү адам кезевес кижн сен?

С а н д а н. Ажырбас, кадай. Аяа доллар, ишти чарлыр хүнү келир, оларның. Че, мен-даа чоруптайн, орайтады. *(Боо-хөөзүн алгаш, үнүп бар чыдар).*

М а н м а а. Аан чанып кээр сен ыйнаан? Тайга-даскылда орус-быраат көвүдээн, өлүрүшкен-кырышкан боор-дур. Озал-ондакты канчап билир.

С а н д а н. Кежээки одарда чүве айлашпаза, хона бээр боор мен. Орус-быраат менээ чүү хамаан, боттары өлүржүп-кыржып турар-ла ыйнаан. *(Үнүп чоруй баар.)*

М а н м а а *(боданып, алгызын ууштап каап олура).* Ам-ды ашактын чугаазы шын-даа чадавас эвес бе оң. Буруңгу чылын албан-үндүрүг тутаткан силер дээш, казыравыс хавы-рып алды. Оозу ам инек болган, саап ижип оорар-дырлар.

Алдар-адын канчап сагынмас чоор? Улустун каргыш-хинчэ канчап четпес чүвөл? (*Ыт ээер.*) Чүзү-кандызы чедип кел чик ирги? (*Чүү-хөөзүн эде салып турар. Тулуппан кири кээр.*)

Тулуппан. Менди-ле-дир бе? (*Эрткеш, олуруп алыр.*)

Маңмаа (*соок көрүш-биле көрбүшaan*). Менди-ле. Менди-ле-дир бе? (*От салып шай чылыда бээр.*) Дарга кайы чедип бар черу ирги?

Тулуппан. Бо мынчаар-ла. Саян-оол бар бе?

Маңмаа. Чок ийин.

Тулуппан. Кай барган? Кажан кээрил?

Маңмаа. Шай, таакпы чок. Ус ашкан кижидир. Кажан кээрин билбес мен.

Тулуппан. Мында база садыгжылар чок эвес, чүге ыяап-ла Ус ажар кижиде?

Маңмаа. Алгы-кеш, өлүк, динц өртөөн чер алыспас, бараан-сараанынын өртөө улуг — дээр-ле чорду.

Тулуппан. Уста бараан өртөө чик, халас тооннуг чүве-дир аа?

Маңмаа. Ындыг боорга-ла ынчалды ыйнаан, оон башка чүнү дилеп, ол оран кирип бар чыдарыл ол? Уткан-кагган чүвези бар эвес.

Тулуппан. Эштиг бе, чааскаан бе?

Маңмаа. Дөө чер чурттуг, демги ол, Адавастай-биле кады-ла чоруттулар.

Тулуппан. Кайы, Орустаар-биле бе?

Маңмаа. Ийе.

Тулуппан. Сандан ашак боду кай барган?

Маңмаа. Аннап чэруй баады.

Тулуппан. Мээреиниң чылгызын тайгаладыр дээн. Чылгычызының бирээзинге Саян-оолду чорузун деп чарлык болган. Ону дынадып чөр мен.

Маңмаа. Боду чок кижидир. Мен чүү дээр мен?

Тулуппан. Оглунуң орнунга ашак боду баар ыйнаан. Кээрге, дораан мээреч сугга чеде берзин дээр силер.

Маңмаа. Чер четпес чадаг багай ашакты ол чүү дээр-нер ол, дарга?

Тулуппан. Аннаарда, хая-дашка торулбас, те-чунма дег, а мээречге барып бараалгаарда, чер четпес, мындыг ышкажыл, але?

Маңмаа. Ужур чөзүн айыткадым. Бодунар-ла болгаап көрүнер. Оон ынай чугаалаар чүве тыппас мен. (*Шай кудир.*) Херээжок кижиде мен чүнү билер мен.

Тулуппан (*шайлавышaan*). Чугаалап кааным ол-ла. Доора чылдак хап турбайн, даарта чеде берзин.

УРУГЛАР ЫРЛАЖЫР.

«Тулаа, шалбаа Турум-Кежин
Кандыг чараш чуртум дээрл?
Туразында Тулуппанны
Кандыг эки дарга дээрл?...»

Мындыг кончуг саваажок кымнарыл ол? Бирээзи силернин урууңар эвес деп бе?

Маңмаа. Аастыг, үннүг кижичаңгыс мээң уруум эвес, кым билир боор ону, дарга. Бүдүн суму ырлажып турар ыр ышкажыл.

Тулуппан (*май ижин орган аяан тө октапкаш, тура халык кээр*). А-а?! Суму шупту бе? Чок! Бүдүн суму эвес. Сээң ол тенек урууң, сээң ол дуржок оглун, сээң ашааң тыпкан. Чүгле силер ырлажып турар силер! Силер кулугурларны дизс хөнөп алгаш, канчаар эвес мен! Дырбандырыптар мен! Көр силер! (*Үнө маңчай бээр*.)

Маңмаа (*девиден*). Халап болду-ла! Бо Тулуппан ооң өжүн негеп албаан шакта, бистиң кырывыска тура өлүр болгай аан. Оода чадаарда, эр улус турган болза, бир ужур тургай эртик. Че, че, багай мени, тенек уругну канчап канчаары ол. (*Таикпылап, боёонуп олурар*.)

Сырга биле Тания кире маңнажып кээр. Сырга аржыылда ораап каан чүвө тудуп алган.

Сырга. Аа богда, авай, Тулуппан бисти ат кылыр часты!

Маңмаа. Дарга-бошка кижичожаңнап, ол канчап турарыңар ол?

Сырга. Ону мында деп билбедивис.

Маңмаа. Билбээн-даа болза, ынчап турарга канчап боор чүвөл? Кым эгеледи ону?

Тания. Мен...

Сырга. Чок, мен, авай.

Тания. Мен, мен, угбам.

Маңмаа. Таагына дыл билыр эвес, канчап тывалап ырлар чүвөл? Мегелешпенеңер.

Тания. Шынап, шынап, угбам.

Сырга. Тания менээ орус ырылар айтып берип турар, а мен аңаа тыва ырылар. Танияның билир тыва ырлары эңмежок-ла болгай. Бо Танияның сенээ берген чүвези-дир. (*Аржыылда ораап каан чүвезин берип каар*.)

Маңмаа. А сээң өөренип алган орус ырларың бар бе?

Сырга. Чок боор бе? Ырлап берейн бе? Давай, споем, Тания?

Тания. Че, ырлаай-ла бис. Чүнү ырлар бис?

Маңмаа. Уваа, бо уруг илдик чок тывалаар апаргандыр, але?

Таня. Сырга мени тывалап өөредип турар, мен ону -- орустап. Че, чүнү ырлажыр бис, Сырга?

Сырга. Давай, споем про калинушку (*уруглар ырлажыр*).

Выгоняла я корову на росу,
Повстречался мне медведь во лесу.
Калинка, калинка, калинка моя,
В саду ягода малинка, малинка моя.

Маңмаа. Сөзүн билир чүве болза, кончуг-ла солун ыр-дыр, уругларым. Че, ам болзун. Орайтап бар чыдыр. Эжиңни дөгүдүп каг. Кел чыда бызааларың чоокшуладып каг.

Сырга. Мында хай деп эkkээп каан бис, авай.

Таня. Сырга, даурта бистиинге баар сен бе?

Сырга (*хапка тараазын уруп алгаш*). Авай, эртен Таня сугга баргаш кээйн, шүве?

Маңмаа. Хүннүн-не ынаар маңнап турарга, болур чүве бе мон, уруум?

Сырга. Кылыр болган чүвевис бар.

Маңмаа. Чүү бсор сл? Ам база элдеп-эзин ырлар өөре-нир деп бе?

Сырга. Чск, чок, авай. Амдызында ыттавас мен.

Таня. Че, чоруул, Сырга. Орайтай берди.

Сырга. Акым чүге чиде берген кижги боор, авай? (*Таняже чикти кончуг көрүп каар.*)

Маңмаа. Чоруунун аайы ындыг болду ыйнаан. Сакты бердиң бе?

Сырга. Ийе. Аажок сактып тур бис.

Маңмаа. «Бис»? Ол кымнарны ынча дээриң ол?

Сырга. Таня биле бис.

Маңмаа. Таня?!

Таня (*дүрген-не Сырганың холундан сегирип алгаш*). Че, Сырга, чоруул! (*Маңнажып үнө бээр.*)

Маңмаа (*таакпылап, боданмышаан*). Элдептин, аа. Бо уругнун ол чүзү дээр силер, «Таайна-биле бис сактып тур бис» деп? Таайнаның херээ чүү боор? (*Пауза.*) Чок, чок. Таан-даа кайын ындыг боор! А бир эвес шынап-ла ындыг болза? Канчап баар деп ынчаш? Ой та, агбайларым. (*Ыт ээрер.*) Ам чүзү келчик ирги? Бак-ла чүве ыңай турзун (*Тургаш, үнүп бар чыдар. Чурагачы уткуштур кирип кээр.*) Башкы, амыр!

Чурагачы (*өрү эртип барып, олуруп алгаш*). Амы-ыр! Хай-бачыт, ханаа-думаа өршээл-дир бе?

Маңмаа. Өршээл-ле-дир. Башкы кайы моорлап бар чор ирги? (*Шай чылыда бээр.*)

Чурагачы. Демги бо кымый, Дүктүг-Белектин бичии уруу сылданган. Чалалгага чорааш, чанып бар чор мен. (*Хөөрге сунар.*)

Маңмаа (*хөөргезин чыттааш, дедир сунмушаан*). Уваа, хөөкүйнү. Кандыг чыдар уруг ирги?

Чурагачы. Бо дүне данны атсыр хүрүм кылгаш, күштүг таңнар берип каан кижин мен. Бо эртен шоваазы сүргей чорду. Сегий бээр боор.

Маңмаа. Ындыг-ла болзунам, өршээзин. (*Шай кудуп, чем салыр.*)

Чурагачы (*шайлавышаан*). Канчап билир, орус-деңгис аразында улус хай-бачыт, аарыг-аржыктан өршээл олур ирги бе дээш, сагыш човап, тегерип чоруурум бо-дур ийин.

Маңмаа. Бурган авыралында амыр-менди олур бис, башкы.

Чурагачы. Срустар кончуг улус болдур ийин бо. Бурган-чүдээн тоовас, мал-маган-биле дөмей, кижиден өске. Өлүрер, кырап дизе, мырыңай амырай бээр. Көрбес силер бе, ам дээрге бөлүгөжип алган, ында-мында өлүржүп туруп берген. Шаанга кири өлүржүп, өлүржүп, ооң соонда тываларны кээп кырап болар.

Маңмаа. Бурган, сагызын авыра! Кончуг-ла чүве-дир, а, башкы.

Сырга кирип кээр.

Чурагачы. Ынаар Хемчикте тываларны өлүрүп эгелей берген дидир. Дытка баглап алгаш, чыда-биле баарын өттүр шанчар, хол, будун так кылдыр хүлээш, борбак бажы көстүп олурар кылдыр довуракка хөөп каар дижир-дир.

Маңмаа. Бурган-на бо! Кижин дыңнаар-даа арга чок чүве-дир оң.

Сырга. Дадайым ыңай! Ол чүү улус ыңдыг чүвөл, авай?

Маңмаа. Даштын ыт кагар ыяш чок тур. Арыгдан чээргеннеп кел, бар.

Чурагачы. Ону ырадыксап канчаар силер, дыңназын, харын. Орустар тываларны ынчап турар чүве-дир ийин, уруум. Удавас маңаа база ынчап баар чадавас.

Маңмаа. Дадайым ыңай, ыңдыг болза аттыг чүве-ле-дир. Бис ышкаш, болчур-көржүр чүвези чок, багай улуска-ла кончуг-дур.

Чурагачы. Ындыг, ыңдыг. Амдыгааштан орустардан ырадыр, хай-бачыттан чайладыр көжүп алзыңарза, дээре боор.

Маңмаа. Ындыг-дыр, башкы. Амды ашак кээрге, дораан домактанып көрейн.

Чурагачы. Ынчал, ынчал. Оон ыңай, бо орустар-биле дыка ханылажып чоокшулажыр болзуңарза, бурган-чүдээнден улуг килең болуп база магат. (*Сыргаже көрүңгөш.*) Бо уругну көрбөс силер бе, бажын пөс-биле орусчудур дуй шарып алган. Ооң кедизи багай, анаа барбас. (*Үнүп чоруй баар.*)

Маңмаа. Дыңнадың бе, уруум?

Сырга (*ханы бодал-биле*). Ийе, авай.

Маңмаа. Ынчаарга, ол бажында аржыылыңны уштуп каавыт. Метпейлер бажыңчы маңнаарыңны база соксат.

Сырга. Чүгө, авай?

Маңмаа. Дем Чурагачы башкы чүү диди? Бурган-чүдээнден килең болуп, хай-бачыт болза, канчаар сен? Бажында аржыылың ужул!

Сырга (*кезек бодангаш*). Акым дээрге шулуун орус хептиг-ле болгай. Ол оозун база уштур бе?

Маңмаа. Уштур, уштур.

Сырга. Чүнү кедерил?

Маңмаа. Тыва хептен даарап-ла бергей бис.

Сырга. Пөс бараанны кайын тып аар сен?

Маңмаа. Садып-ла алгай бис.

Сырга. Чүгүн-биле садып аар бис?

Маңмаа (*шугулдап*). Че, че, анчыын ыңай бо уругнуң! Херек чок чүвө айтырбайн, ол аржыылың уштуп каавыт.

Сырга. Ужулбас мен.

Маңмаа. Уштур сен. Метпей сугже база барбас сен.

Сырга. Ужулбас мен. Матвей акый сугже баар мен. Танядан чарылбас мен.

Маңмаа. Эки-ле ынчан, мээң-биле маргыжып тур. Ачан кээрге болгай аан.

Ыт ээрер. Бүрүн боо-чепсектиг ак офицер биле ак солаан кирип кээр.

Офицер (*дөрже эрте бергеш, өг иштин эргилдир көргөш*). Осмотреть!

Солаан (*өг иштин чүгүртү көргүлээш, аптараларны ажыдып көргөш*). Ничего нет, ваше благородие. Видать, бедные. Даже сундуки пустые. (*Аптара кырынга сандайландыр олуруп алыр.*)

Офицер (*аптара кырынга сандайландыр олуруп алгаш*). Черт с ними, что бедные. Спроси, где хозяин.

Солаан. Кожай кайда чораан?

Маңмаа (*бут кырында, коргуп девидевишаан*). Чок-тур, таныш, чок.

Солаан. Говорит, что нет.

Офицер. Куда он делся?

Солаан. Кайда чораан ол?

Маңмаа. Билбес мен, таныш, билбес.

Солаан. Не знает, ваше благородие.

Офицер. Врет. Знает. Не хочет сказать. А ну-ка, по-пугай ее.

Солаан (*хол боозун Маңмааже шыгаап алгаш*). Чу-гаалаар-ла, кожей кайда чораан?

Маңмаа (*холдарын тейлей туткаш, дискектендир олура дүшкеш*). Өршээп көр, таныш! Даскыл чораан. Аңнай берген.

Солаан. В тайгу, говорит, ушел. На охоту.

Офицер. Я ж говорил, что заговорит. К красным ушел.

Солаан (*боозун арынмышаан*). Сен ашак кызыл?

Маңмаа (*тейлей олурбушаан*). Бурган, сүлде бо! Кызыл эвес, көңгүс кара тыва ашак-тыр ийин, кара тыва, бичи-даа кызыл чер чок.

Солаан. Черт ее знает, говорит, что у него ничего красного нет, он вовсе черный.

Офицер. Хитрая, бестия, прикидывается дурочкой. Спроси, где у них конь.

Солаан. Морум кайда?

Маңмаа (*тейлей олурбушаан*). Чаңгыс аътты оглум мунуп чоруй барган. Чок-тур, таныш.

Солаан. Один конь у них. Сын на нем уехал.

Офицер. Куда уехал?

Солаан. Оол кайда чораан?

Маңмаа. Шай чок. Тааклы чок. Ус ашкан.

Офицер. Знаем, зачем уехал. Мен билир. Сен оглу кызылдар чораан. Ясно, отец и сын красные. Надо сказать Дуруяа мээрэну, чтобы он поговорил с ними по-своему. Он это умеет делать почище нас. Поехали к Дуруяа мээрэну.

Офицер биле Солаан чоруур деп баарлар, ыт үндүрбес.

Солаан (*үнгеш ытты боолапкаш*). Путь свободен, ваше благородие!

Сырга. Ыт силерниң чүчерни канчапкан? Ыдымны чүге өлүрүп кагдыңар?

Офицер. Что она говорит?

Солаан. За что, говорит, убили собаку?

Офицер. Собаку жалко? Она на том свете. Мы и ее можем отправить туда же. Объясни ей.

Солаан. Сен ыт херек. Ыт азаларда чораан. Сен база ында чораай-ла.

Офицер хол-боозун арнын кээр. Сырга шиитпирли-биле удур көрүп турар. Офицер Сырганың бажын ажыр боолаптар, Маңмаа холдарын тейлей тутпушаан, алгырыпкаш, доңгая барып дүжер, Сырга офицерже килеңни-биле көрбүшаан, шимчеш дивейн турар.

С ан д а н (*эдектерин астып каапкан, боозун тудуп алган, алгырбышаан, кире маңнап кээр*). Бо чүү болду бо? Бо ка-
дайны кым боолап кагды? Сен боолап кагдың бе? Азы сен
бе? (*Офицерже болгаш солаанче боозун элий-селий арныг
турар.*)

О ф и ц е р (*кезек када кайгай берген турар*). Что он кри-
чит? Сумасшедший что ли?

С о л а а н (*офицерниң артынче сыңны аарак*). Сен чүү
ол алгырар? Сен тенек?

С а н д а н. Кадайны кым өлүрүп кагды? Силер кулугур-
ларны христос оранынче чорудуптар мен! (*Боозун шыгаап
кээр*).

Маңмаа шимчени бээр.

С ы р г а (*авазын ковайтыр тыртпышаан*). Авай, авай!

М а њ м а а (*өндөйип келгеш*). А, богда, дириг сен бе,
уруум?

С а н д а н (*шыгаап алган боозу халайып бады баар*).
Канчап баардың, кадай? (*Боозун чөлей салып кааш, Маң-
мааже эзге бээр*). Балыглаптылар бе?

О ф и ц е р (*Санданның чөлеп каан боозун Солаанга дую-
каа ап бергеш*). Взять старика! Сведем его в штаб.

С о л а а н (*боозу-биле Санданны үстүрбүшаан*). Ашак,
чаа, чораай-ла.

С а н д а н (*аайын тыппайн*). Кайнаар?

С о л а а н. Штаб чоруур.

С а н д а н. Чүнү ыштап чоруур?

С о л а а н. Че, че! Чүү сен көвей чугаалаар? Дүрген чо-
руур! (*Боозу-биле Санданны иткилей бээр*).

С а н д а н. Айтырып тур ышкажыл мен. Кайнаар, чүнү
ыштап чоруур улус бис? Бо бооң ыңай кыл! (*Бсону ыңай
идиптер.*)

С о л а а н. Штаб чоруур. Ында сен көвей мыккылааш
чиир. Че, че! (*База-ла боозу-биле иткилей бээр.*)

С а н д а н. Сен кулугурну көрүп турзун шүве! (*Боонун
ужундан сегирип алыр*).

Сандан биле Солаан боону хунаажы бээр.

О ф и ц е р. Связать! (*Солаанга болчу бээр.*)

Хүреш үнөр. Офицер биле Солаан Санданны хүлүп алгаш үндүр сөөртүп
бар чыдарлар.

С ы р г а (*алгырып*). Ачай! Ачай! (*Халып баргаш, офицер-
ниң холундан сегирип алгаш, халбактаны бээр*).

Офицер хол-боозу-биле Сырганы боолаптар. Сырга сөөртүнүп чоруй, чоорту
салдыныпкаш, барып дүжер.

Офицер. Собаке собачья смерть.

Сандан (*күжөнгөш, офицерже көрнүп келгөш*). Сээк база өлүр хүнүн удавас, кончуг көк бөрү!

Офицер биле Солаан Санданны үндүр сөөртүп чоруй баарлар.

Көжөгө.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Бирги көргүзүгдө байдал хевээр, чүглө өгнүң даштында оң талазында
кажаа азыы көстүп кээр.

Орун кырында шуглак ишгинде Сырганың бажы көстүп чыдар, Маңмаа
орун баарында боданып таакпылап олурар.

Маңмаа. Чуртта калган, чер четпес, ам балыг-бышкын
бис ийи иешки та канчаар-чоор улус бис ыйнаан, уруум.
Пат-ла аайын тыппас-тыр мен. Ол багай ачаң та өлүг, та
дириг. (*Сыргадан арай чаштына аарак, карааның чажын
чодуп ап олурар.*)

Сырга. Акым удавас чедип кээр оң, ажырбас бис, дыка
муңгарэва, авай. (*Шимчеш дээш, улгаттыр човууртай каап-
каш, туттунуп чыдар.*)

Маңмаа. Пак, хөөкүй уруумну. (*Сырганы сыйбавы-
шаан.*) Шимчеведен, кызым, шимче. Бурган-сагызын
таан-даа авыралдыг ыйнаан. Бо кончуг хугбай орустарга
каргыжым-на четсинем. Хугбай кулугурлар дора өлүп, доң-
гая дүжүп, тос каът довурак алдынга кирзиннер!

Сырга. Орустар-даа, тывалар-даа дөмей-ле, экилиг,
бактыг-ла болгай, авай. Чоп оларның шуптузунга карганыр
сен?

Маңмаа. Дөмей эвес, уруум, дөмей эвес. Дүүн маңаа
Чурагачы чүү деп оржук? Орустар аң-араатан дег апарган,
бот-боттарын өлүржүп эгелээн, ооң соонда тываларны өлү-
рүп кырарлар дивежик бе? Кырып эгелей бергени ол-дур.
Кижини ханы, кижини тыны хереглээр чүве болза, хүнүн манаан,
хүүрэн даянган мени боолап кагбас, кижиниң чассыг, чаш
төлүн хинчектеп чүзүл? Хайлыг куурумчуларга каргыжым-
на четсин!

Сырга. Дыка муңгаравадан, авай, Таня чүү деп орду?
Сөөгү бүдүн-дүр, удавас экирий бээр диди чоп. (*Ааршылыг-
даа болза, човууртавазын кызып чыдар.*)

Маңмаа. Кыс апарган кижиниң иезиниң сөзүн дыңнаар-
ла болгай, уруум. Метпейлерже маңнава, ооң ол уруу-биле
эдериште дидим, ону сагынгаш чоор сен.

Сырга. Оларның биске багы чүү боор, авай? Хөөкүй
Таяны көрбөс сен бе, маңаа келгөш, олура-даа дүшпейн,

мээң холум эмнээр эм сурап чоруп кагды. Ам та кайда канчап чор ыйнаан күжүр.

Маңмаа. Амдызында-ла кижизии кончуг ынчап турардыр. Шаа кээрге, ол шөө-бөрү дег өөрү-биле каттыжып алгаш, бистин боскувусту үзе соп кааптар, көөр-даа сен. Ачап кандыг чоржук? Чүве-ле болза орустар дээр. Оларның-биле билележир. Ам бо-дур. Оларга бажын алзып алган. *(База бүдүү карааның чажын чода бээр.)*

Сырга *(ханы бүзүрел-биле)*. Чок, авай, Матвей биле Тая черле ындыг эвес. *(Сирилээш үн-биле.)* Ачам-на кончуг хомуданчыг-дыр.

Маңмаа. Адап кээр арбанныг, сурап кээр сумулуг кижидир бар болза, чанып кээр-ле ыйнаан. Арга чокта, адаан-өжээнин черге кагбас оглу-даа бар-ла-дыр. А бис ийи иешкини бурган-сагызын, хуу-салым билгей аан, уруум. Өршээ, хайыракан! *(Холун тейлей тудуп каар.)*

Сырга. Ол бурган-сагызын деп чүве көрүнмейн барза, канчаар бис, авай?

Маңмаа *(коргун)*. Өршээзин! Ынча дивес чүве боор, аксын кежин чайлай бээр. Даштын токтарны кайын чарып күш чедер мен. Алаактан чээргеннеп кэйн. Шимчевейн, чыт шүве, уруум. Үр болбас мен. *(Үне бээр.)*

Сырга. Ынчал, ынчал, авай. Мен ажырбас мен. Чүгээрдир мен. *(Боданыг чыдар.)* Хамык чүве хенертен-не тоол шагда дег апарган болза... Ай, хүн херелдиг алдын даңгына дижик мен... Чок, Бокту-Кириш акылыг Бора-Шээлей болур мен... Чүнү канчаар мен, ынчаш?.. Йох, холум аарырын... Ийе, чүнү-даа мурнай эм-шагаан, дом-шагаан оът тывар херек. Аскак күске маңнап келгеш... *(Ам дембээрен эгелээр.)* Күскени, күскени! Адыр, адыр! Хоюспа, кандыг дазыл казып чиир эвес... *(Коваш дээш, алгырыпкаш, дедир барып дүшкеш, моорап каар.)*

Маңмаа бичии чээрген эдектеп алган кирип кээр. Оозун ожук адаанга төп кааш, Сыргага чеде бээр.

Маңмаа. Удуй берген. Ынчаарга чүгээр-ле-дир бо. *(Ээгип көргөш.)* Орта чоор бе бо? *(Улам ээгип көргөш, кезек дыңнаалап чоруй.)* Ах халак! Хайыраан уруумну! *(Сырганың будунуң кырынче доңгая барып дүшкеш, сириңейнип иштиртып ыглап чыдар.)*

Терге даажы кангырап келгеш, соксай бээр. Пөсте шарып каан чүве тудуп алган Тая кирип кээр.

Тая *(тудуп чораан чүвезин аптарага салып кааш, Маңмааның эгтинден тыртпышаан)*. Маңмаа угбай, чүү болду?

Сырга канчап баарды? (Сырганың хөрээн дыңнаалай бээр.)

Маңмаа (ковайып келгеш, кезек оңчок көрүш-биле көрзүнүп олура, Таяны эскерип кааш). Аа, эжиң канчап барган-дыр, көрөм. Чүү дуза болур ирги? Канчаар мен? Чырык хүн көрбөзи ол бе? Сен дег чараш кызым болгай, тынын ап көр.

Тая. Адыр, угбам, адыр! Шаптык болба. (Аптара кырында чүү-хөөзүн далаш-биле чаза соккаш, бичи шилчигеш тып алгаш, ооң аксын ажыткаш, Сыргага чыткарып турар.)

Маңмаа. Шаптык болбас мен, харын. Уруумнуң эьдин, ханын боскунга чедир сыырып алган, хайлыг кара маңгыстарга каргыжым четсин! (Сырга улгаттыр тынып, караан көрүп кээр.)

Сырга. Тая, мен удуп чыттым бе?

Тая. Ийе, Сырга. Бичи удуп чыттын. Хөлзевейн, амдаа кезек чыт. (Аптара кырында чүү-хөөзүн чаза эмге-сескелей салып турар.)

Маңмаа. Уруум! Дирлип келдиң бе? Бурган-на өршээн-дир!

Сырга. Тая, авамның ол чүү деп турары ол?

Тая. Эддереп, дөмей эдип турар кижидир ийин.

Сырга. Тая, бо чүл, эртен бе, кежээ бе? Ачам келбеди бе?

Тая. Кежээ-дир, Сырга, кежээ. Ачам ачаңның кайда, кандызын билип кээр дээш, чоруй барды. Че, угбам, Сырганың холун шарып, эмнээл. Сырга, ма, баштай бо эмнерни ижип ал. (Эмнер бээр.)

Сырга (ковайып олуруп алгаш, эмнерни суг-биле холуп ижипкеш). Аа, ажыг деп чүвезин! Моозун ижип шыдавас мен.

Тая. Холуң аарыыры оон дора-ла болгай. Иживит, иживит.

Сырга (база ижиптер). Бо харын ыңдыг кончуг ажыг эвес чүве-дир.

Тая биле Маңмаа Сырганың холуңуң эрги шарыгларын чежип турарлар. Сырга хире-хире човууртап каап, шыдажып олурап.

Маңмаа. Ии, дадайым, мен мону көре албас мен.

Тая. Салба, угбай, салба. (Балыгны чуп, эм-биле чаап турар.)

Сырга. Авай, сен өскээр көрнүп ал, чок болза караан шийип ал.

Тая. Кончуг-ла шыырак кижидир сен, Сырга. Ханың боглуп акпастай берген-дир. (Сырганың холун шарып дооскаш, балыг холун мойнунга боскуй баглап каар.) Бо холуңну моон уштуп, шимчетпес сен.

С ы р г а. Тая, мен бичии олурайн бе? Даады чыдарга шыланчыы кончуг-дур.

Т а н я. Бичии чыт. Ооң соонда олулар сен. Сени шимчедип, дүвүредип каапкан болгай бис. Бичии дыштанып ал. *(Сырганы чыттырып каар.)*

С ы р г а. Бо-ла хамык эмнерни, пөс, хөвөнни кайыын тып алганың ол, Тая?

Т а н я. Кара-Чоодар садыгжының кадайындан дилеп алдым. Эмчи чораан кижиде деп дыңнаан мен.

М а њ м а а. Ындыг, ындыг, харын. Шаанда аныяанда Узун-Эмчи-биле кады аалдар кезип, улус тарып чоруп турар чүве. Сени база ол тараан-на болгай. Ам кандыг-дыр сен, уруум?

С ы р г а. Шымбай-дыр мен. Ам бичии олурайн, шүве?

Т а н я *(изиргенип дерин чоттунмушаан)*. Ындыг-дыр. Бичии олур. Мен даштыгаа серииттенип алыын. *(Үнүп келгеш, аржылы-биле челбиттини чоруй, өггө доңгайтыр чөленип алган турар)*.

С ы р г а. Авай, мени ковайтыр тырт.

М а њ м а а *(Сырганы ковайтыр тыртып кааш)*. Олур, уруум, бичии када олур, оорга-мойнуң сула салып, көстүп, хөндүрүп, дыштанып ал.

С ы р г а *(Эрунга сандайландыр олуруп алыр)*. Авай, сен Таяга чүгө чаңгыс-даа чылыг, чымчак сөс чугаалавас кижиде боор сен? Дем ону чүү деп эки-бак сөглөп турдуң?

М а њ м а а. Харын дедаан, уруум. Бо-ла куурумчу хугбай орустарга кылыым хайнып, угаан алдап, ээдереп турарым олур ийин. Хөөкүйнү, орус-даа дээр арга чок, кончуг буянын уруг-дур.

С ы р г а. А ооң ачазы орус кижидир. Ол хиреде ачаның ужурун билип алыр дээш, чоруп каан. Ынчап чорааш, солааннарга туттуруп алза? Солааннар ону дириг салбас-ла болгай. А сен дээрге, Таяны бичии-даа... *(Ыглаптар)*.

М а њ м а а. Күжүр уруум, ыглавайн көр, ам база моорай бээр сен, хоржөк. Угаан-сегээнге чүве кирбес, чүве ужуру бодай албас, ажыг-шүжүгге албаарап калган багай аваңга дыка хорадава, кызым. *(Сырганы чазыктырып, чассыдып олулар)*. Харын сен угаан кирип ораарың бо-дур, ам чаа чүвениң ужу-кыдын угаазылап бодап ор мен. Таайна хөөкүйнүң ишти-хөңнүн чугаалажыр авазы бар эвес. Шынавыла бурганнар дег адашкылар-дыр ийин.

С ы р г а *(арай шаг чок үн-биле)*. Авай, каям, соок чүведен.

М а њ м а а *(суг кудуп бээр)*. Арай баксырап ор ышкаш сен. Ам чыдып ал, уруум. *(Чыттырып каар)*.

Сырга удумзурай бээр. Маңмаа арай дүвүрөп, Сырганың тыныжын дыңнаалап турар. Сырга узун тынгылап, удуй бээр.

Бир холунда таалыц, бир холунда боо тудуп алган Саян-оол көстүп кээр. Таян ону эскербес. Саян-оол чөдүрүптөр, Таян сырбаш дээш, хая көрнүп кээр.

Т а н я. Экии, Саян. Сен-дир сен, але?

С а я н (*хол тутчуп мөндилешпишаан*). Эки, Таян. Чоп муңгаргайың кончугул, Таян?

Т а н я. Хөглээр хире чүве чок-тур ийин. Ынчангаш муңгаргай-дыр мен.

С а я н-о о л. Сырга-биле бактажып алдыңар бе?

Т а н я. Оон-даа дора.

С а я н-о о л (*боданып тура*). Оон дора чүү болган чүве боор? (*Арай хөлзеп.*) Чүү болду, Таян?

Т а н я. Баштай меңээ ужуражы бергениң чаян болду. Оон башка бергедээр ийик сен.

С а я н-о о л (*хөлчск девиден*). А чүү болган, Таян?

Т а н я. Дүүн дүне маңаа казак-солааннар дүржоктаның каапкаш барган-дырлар.

С а я н-о о л. Чүнү канчап каапканнарыл?

Т а н я. Сырганы балыглааш, ачаңны тудуп апарган-дырлар. Аваң дээрге угаанын оскунган, тенек аарыг кижибиле дөмей болган.

С а я н-о о л. Сырга кандыг чыдыр? Чүзүнче балыглапканыл?

Т а н я. Өштүнче балыглапкан. Сөөгү бүдүн. Хөй хан төгүлгенинден суларап баксырааны кончуг.

С а я н-о о л. Даштыгаа тургаш канчаар бис, өгже кирээл, че.

Саян биле Таян өггө кирип кээрлер. Саян дөржө эрткеш, боозуң, таалыңың салып каар.

М а н м а а. По-ок ыңай ана! (*Тура халыыр.*) Багай оглум чедип келдиң бе? Көрбөс сен бе, кончуувусту (*Саян-оолдан куспактаныпкаш, иш-тыртып ыглай бээр.*)

С а я н-о о л (*авазының экин сыйбавышаан*). Ажырбас оң, ыглава, авай. Сырга кандыг чыдыр?

М а н м а а. Дыка ыттава. Удуп чыдыр. (*Таян аптара кырында чүү-хөөзүн бөле шарып турар.*) Октуг боолуг улус келгеш, уруумнуң тынынга чедип каар частылар ышкажыл. Бо Таайна эвес болза, дем мырыңай эрте бер часты.

С а я н-о о л. Сен кажан келгениң ол, Таян?

М а н м а а. Эртен-не. Дөө Кара-Чоодар кадайыңга чедип, эм дилеп эккээп, Сырганың балыын эмнеп, шарып, хөөкүйнүң маңаа хуңзээни ол-дур. Бо кончуг хугбай кулугурлар-

ның хайында бо уруумну эки-бак сөглеп, мени база кандыг кижидээрил аан! Тенек кадайга, меңээ кемзинмейн көр, Таайна.

Т а н я (*чүү-хөөзүн бөле шарып кааш, үзе кирип*). Ажыр-бас, угбам. Сенде буруу чүү боор.

С ы р г а (*оттуп келгеш, кезек көрүп чыда*). Акый, Саян! Кажан чанып келгениң ол? (*Коваярын оралдажып чыдар*).

Т а н я. Адыр, Сырга, шимчеве! (*Тура халып баргаш орун кырынга сандайландыр олурткаш, кожа олуруп алып*).

С ы р г а. Амыраар деп чүвемни, Таня! Сактырымга. акым барда, хая-даш артында чүве-биле дөмей-ле-дир!

С а я н-о о л. Че, холуң кандыг-дыр мон, кайгал? Сурааң дыңнаарымга, чаалажып-даа турган болдуң. (*Таалыңын үжөй бээр*).

С ы р г а. Кандыг чаа дээр сен ону, акый. Аалда анаа олурган улус, ыт-куш боолап чоруур, өөдежок. Холум чүгээр-ле-дир. Будумче дегбээни харын-даа чаяан болду. Кончуг-ла эки эм-дир, Таня. Дем ол эмни ижиптеримге, дораан-на холум аарыы намдап, уйгу кели берген де.

Т а н я. Аан удуурда, база ижип аар сен.

С а я н-о о л (*Сыргаже саазында ораап каан чүве сунар*). Ма, бо сеңээ. (*Таня часкаш, Сыргага тутсун бээр*.)

С ы р г а. Сыргалар! Чараш деп чүвезин! Суп берем, Таня.

Т а н я (*Сыргаларны Сырганың кулактарына суп бергеш, көрүп олура*). Ам дээрге алдын дангына-ла-дыр сен.

С а я н-о о л (*шай, таакпы сунгаш*). Ма, авай, ма. Шай, таакпынар-даа үзүлгөн боор.

М а џ м а а. Үзүлгөн, үзүлгөн. Аалдардан диленип турду-вус. Улустуң холунуң кадды-даа кончуг апарган. Көзүлдүр-ле чок дээр. Ужум-бажым аарааш, пат турган кижиде мен. Ам смыраап-дыр мен.

С ы р г а. Акый, а Таняга белээн чок бе? (*Таня эгенип, Сырганы иткилеп орат*.)

С а я н-о о л. Таняга бе? Таняга белек бар. (*Таалыңын үжээш, аржыыл уштуп эркээр*.) Бо-дур. Ма, Таня, сеңээ бөлээм — бо-дур.

С а я н-о о л. Че, ам чугаалап көрүнерем, маңаа чүү бооп турган чүвөл?

М а џ м а а. Дүүн маңаа ийи орус-ла кирип келди. Дор-зук дег боолар астып алган. Амыр-менди-даа чок, барба-са-ва чиндип-чиндип, эр улус, аът айтырдылар. Ачаң чок, аң-най берген чүве. Үнерде ыдывысты адып кааптылар. Бо уруг ыдынга болчурга, ол-ла-дыр, даарс-ла кылган. Чайаны көрүп, чандыр барган. Таптыг-ла ол душта ачаң кире халып келгеш, оларның-биле өлүржүп каар часты. Багай ашакты

ийи кижиге чүү кылыр чүвө ийик. Хүлүп-шарып алгаш, аппаардылар. Оон бо уруг адазынга болчу берген. Бо-дур бо, холунче бооладып алган. *(Иш-тыртып ыглавышаан, чеми ээип олурар)*.

С а я н-о о л. Ындыг кончуг дүржөк, актар болгай аан ол.

М а н м а а. Агын, көгүн кым билир ону, сарыг орустар-ла чорду. Бирээзи, харын каразымаар-даа. *(Чем салып турар)*.

С а я н-о о л. Ачамны кайнаар аппараттар ирги, але. Ону билип алыр арга болза.

М а н м а а. Ыштаар черже аппаар дижир чорду. Өлүрер чери ыйнаан ол, чок-даа чадавас кижиге-дир ийин. *(База-ла ыглаңайны бээр)*.

С ы р г а. «Ыштаар» эвес, штаб дедаан, авай. Ол штаб деп кандаай черил ол, билир сен бе, Тая?

Т а н я. Казак-солааннарның дарга-бошкаларының турар чериге-дир ийин.

С а я н-о о л. Оларның оозу кайда турар чүвө ирги, але? Сен билбес сен бе, Тая?

Т а н я. Чок.

М а н м а а. Дүүн маңаа Чурагачы башкы чорду. Орус-деңгис кедерээн. Мынаар соңгу черде тываларны шуут кырып турар аппараттар-дыр. Орус аразындан чайладыр көжүп алынар деп сүмөлээр чорду. Орустар-биле дыка аралажып, чоокшулажыр болза, бурган-чүдээнден килең болур деп чарлык болду.

С а я н-о о л. Билип кээримге-ле, орустар аразынга чурттап чоруур улус чоржук бис. Мынчага чедир бурган-чүдээнден килең-даа болбады.

М а н м а а. Ам болганы ол-дур. Дунмаңны көр. Ачаң кайыл? Та канчап барган, кым билир. Будулуп турбайн, тынныг ора, моон дүрген көжүп ап көрээл, оглум.

С а я н-о о л. Көжүп, кайнаар көжер бис?

М а н м а а. Дүүн Тулуппан дарга база чорду. Мээреңниң чылгызын тайгаладыр дээн, чылгычыларының бирээзинге сени барзын дээн-дир. Артындан, иштинден карактаткан, арбан-суму чагырган албан кижизи ээн черде бис дег эвес, өршээлдиг болгай аан. Ынаар көже берээл. Ачаңның-даа ужурун тып бээр болгай.

С а я н-о о л. Ынаар көжер болза, азаның аксынче кирген-низис ол. Ооң орнунга харын шуут Матвей сугнуң чанынга барып хонуп алыыл.

М а н м а а. Чаңгыс-даа хүн болза, кижээ дириг тын херек ыйнаан. Мен маңаа тура албас мен.

С а я н-о о л. Бодап-даа көрден, авай. Көже-даа берген

дижик бис, чүү болур-дур? Сен Дуруяа мээреңниң лажын паштагыр, ачам Дуруяа мээреңниң ыяжын ыяштаар, гараа-зын соктаар, Сырга Дуруяа мээреңниң хоюн кадарар. Шуптуеус Дуруяа мээреңниң баш билинмес кулдары апаар бис. Божа сарыг-суу, чемээ-хала, эрээ-шаажыдан өске, оон тывар чүвевис чок.

Маңмаа. Маңаа тургаш, өлүмден өске тывар чүвевис чок.

Саян-оол. Дириг тын херек дей-дир сен. Кым-даа ынча-ла дээр ыйнаан. Кым-даа ону-ла күзеп чоруур болгай. Ындыг-даа болза бүгү назыда кул бооп чоруурунун орнунга чангыс-даа хүн хостуг чорааны дээре.

Маңмаа. Өлүрүн күзээр кижичи болзунза, бодун маңаа артып кал. Мен багай уруум эдертип алгаш, чадаг-даа бол, чоруй баар мен.

Сырга. Чок, авай. Мен чорбас мен. Акымдан, Танядан чарылбас мен. Сени база ытпас мен. Өлүп-даа чыткаш, Дуруяаның кадарчызы болбас мен. Ооң адыгуузун дег, чүдек-бужарын дыңнаваан эвес сен.

Маңмаа. Че, че, болгаан! Улуг чейзең-мээрең кижилерни ынча дивес чоор.

Сырга. Ындыг-ла өөделиг кижичи болза, кочу-тоогаа кирип турар деп бе ол? Мындаа Черлик-Хам хамнаан черге чоруурумга, уруглар мынча деп ырлажып турар чоржук. (Ырлаар).

Туруг баары шалбаадыва
Ала-дайны чыгаванар.
Дулгуякка Дуруяага
Анай-карам сыгаванар...

Маңмаа. Паа, бо уругнун аянчогуң! Оода акызы кижичи сен чүге хай дивес кижичи сен, оол?

Саян-оол. Сырга ол ырны тып каан эвес. Улус кайын тура ырлажып турар ышкажыл.

Маңмаа. Силер үш адашкы дендеп барган улус-ла-дыр силер. Ынчап тургаш, бирээнер орустарга туттура берди, бирээнер балыгладып алган, чүгле ишти тынныг. Ол хирезинде орустарже сыңныр. Ынчап тургаш, ам бодунун бажынче бодун хан кудуп алыр боор сен, оглум. Боданып көр.

Сырга. Кандай кижичи боор сен, даады орустар-ла, орустар дээр. Акым чугаалады чоп, ол дүржоктанып турар улус актар-дыр деп.

Маңмаа. Агын, каразын билбес мен. Орустарны орустар дивейн канчаар? Азы ол ак орустар дээрге орустар эвес чүве бе?

Сырга. Авай, мени чыттырып каайт.

Саян-оол. Мен сеңээ чугаалап берейн, таптыг дыңнап ал, авай.

Сырга. Акый, адыр, мен чыдып алгаш, дыңнаайн.

Таня. Чүл, Сырга, холуң аарып тур бе?

Сырга. Холум аарбайн тур. Анаа бодум шылагзынып ор мен.

Таня. Ындыг болза, чыдып ал, харын. Эмивисти ижип алыыл, шүве, оон башка уттундура бээр. (Сыргага эм ижирткеш, чыгтырып каар.)

Саян-оол. Сен шынап-ла үргүлчү-ле орустар дээр, орус кижиге болганын-на бак кижиге деп бодап орар-дыр сен.

Маңмаа. Бак болганда, бак дивейн канчаар.

Саян-оол. Ындыг эвес, авай. Сырганы балыглаан, ачамны тудуп аппаратан орустар болза, актар-дыр.

Маңмаа. Оон ангыда кандыг орустар бар чүвөл?

Саян-оол. Кызылдар бар.

Маңмаа. Ол чүү, кандаай улузул?

Саян-оол. Олар бис ышкаш, Матвей ышкаш яды кижилерге болчур, Дуруя мээрең ышкаш байларга удур улустур. Байларның чагыргазын дүжүр октап, бистер ышкаш ядыларның чагыргазын доктаадып турар улустур.

Маңмаа. Ол кызыл орус дээр улус кайда турар чүвөл? Бистиң бо черге келир бе, кандыгыл?

Саян-оол. Соңгаар турар. Актар-биле чаалажып, бээр кел чыдар. Башкылыгы тыва чуртунда кирип келген.

Сырга. Экизин, аа. (Удуй бээр).

Маңмаа. Сен-даа багай аваң мени алаактырар дээш, мегелеп орар кижиге эвес сен бе аан, оглум. Ядыларга болчуп чораан аг-шеригни кым көргөн, яды кижиге кажан, кая төрө херээн уштап-баштап чораан боор? Сээң ооң-даа анаа тоол-дур оң, оглум.

Саян-оол. Мегелээш чоорук мен, авай. Уска мен оларның-биле ужуражып, чугаалажып турдум. Оларга орук баштаар дээш; мынчага дээр саадап чорааным ол-дур.

Маңмаа. Ол оруун баштап берип чораан кижилерин кайыл ынчаш?

Саян-оол. Кады чораан эжим Адавастай Улуг-Хемче ажыра берди, мен бээр чанып келдим.

Маңмаа. Чоп бээр эдертип эккелбээниң ол?

Саян-оол. Оларның сруунуң аайы ынчача барган. Ындыг-даа болза, олар дөмей-ле маңаа чедип кээрлер. Ынчан бо актар кудуруун мунупкаш, ыңай боорлар, көөр сен.

Маңмаа. Шынап-ла ындыг болза, эки-ле чүве-дир ийин. Көнчуун көрбес сен бе, кижиге бөгүн-не дириг ор мен деп бодаар, даарта келгеш, кижини бо актар та канчап кааптар чүве. Қалчаараан кокай-биле дөмей аппаратан улус ышкажыл.

Таварышкан черинге үзе-чаза соп, өлүрүп кырып чоруур. Бис харын амдызында дириг оар-ла-дыр бис. Багай ача-нар та канчап барган. (*Бгламзырай бээр*).

С а я н-о о л. Матвей акый ужурун билип кээр дээш чоруй барган деп, Таня чугаалап тур ышкажыл. Анаа хей-ле ыглап чүңүл? Матвей акый-биле сүмележип тургаш, бо актарнын чалгын-чакпазын таарбас болза, хоржок-тур болар, бажы эттенип бар чыдар. Че, Таня орайтай берип-тир, сени бичин дөгүдүп каайн.

Т а н я. Бо эмнер маңаа чытсын, угбам, мен даарта база келир мен. Че, менди чаагай.

Таня биле Саян-оол даштыгаа үнүп кээрлер. Саян-оол дедир кире халааш, боозун алгаш, үнүп кээр.

Т а н я. Мону чооруң ол?

С а я н-о о л. Авам дем чүү диди оң? Калчаа бөрүлөр тыптып келген деп орду. Калчаа бөрүлөр халыжып келзе. оларның-биле домакташкай мен. Оларның-биле анаа чугаа-лажырга тоовас, а боо үнүн кончуг дыңнаар, ок дылын эки билир хейлер болдур ийин. Кызылдарнын командири чар-лып турувуста, ынчангаш белекке берген чүве.

Т а н я. Кызылдар дугайында ол чугааң шын чүве-дир, але?

С а я н-о о л. Сен меге деп бе?

Т а н я. Авазын аргалаар дээш, мегелеп олурар кижидир деп бодадым.

С а я н-о о л. Шын, Таня, шын. Ачаңдан өске, кымга-даа ытывас сен. Амдызында чажыт чүве.

Т а н я. Мени билбес эвес сен, чиктиинни, але, Саян. Азы бо каш хонук иштинде менден оспаксырап, менээ бүзүрестей бергениң ол бе?

С а я н-о о л. Кара бажым халаш дивээн шагда, сеңээ бүзүрелим кайын оскундуар, Таня. Сеңээ бүзүрөвейн, кымга бүзүрээр мен?

Маңмаа аяк-шынаан шыгжап кааш, орунга челенип алгаш, таакпылап, согаңайнып олура, удуп каар.

Т а н я. Баштакандым, Саян. Ону херекке алба! Мээн сеңээ бүзүрелим база шак ындыг. Ону шимчеш кылыр чүве чок.

С а я н-о о л. Таня, авамның бо-ла мынчап, орустарга карганып ораарыңга бужурганмас-тыр сен бе?

Т а н я. Чок. Мен ону билип турар мен, Саян. Бодап-даа көрдаан: Сырга ол балыгладып алган, ачаң туттура берген. Ол-ла ажыг-шүжүгүнү, хинчек човалаңны аңаа кымнар таварыштырганыл? Орустар.

С а я н-о о л. Ак орустар дедаан.

Т а н я. Ол күжүрде ону ылгаар харык кайда боор ийик. Боду чугаалап орбажык бе, агын-даа, каразын-даа билбес мен деп. Хоранныг эвес, муңгаранчыг амытан-дыр ийин. Сен көрбээн-дир сен. Мырыңай каттырынчыг чүве боор. Меңээ карганып тура-ла, мени уруум деп, эргеледип орар.

С а я н-о о л. Чүве билбес, мугулай кадай ынчап-ла орар ыйнаан, хамык тывалар шупту ынчап баар болза, багай, айыылдыг деп бодаар мен.

Т а н я. Сээң ооң шын боор, Саян. Ачаң-биле ачамнын найыралы бустур, олар бактажыр болза, чүү болгу дег-дир?

С а я н-о о л. Мен ону бодаар-даа хөңнүм чогул. Ындыг чүве турбас болгай ол. Азы чүл, сээң бажынга ындыг бодап кирип тур бе? Менден хөңнүң калы бергени ол бе?

Т а н я. Мен оюн эревейн тур мен ийин, Саян.

С а я н-о о л. Таня, мен база оюн эревейн, шын сеткилим чугаалап тур мен. Бодап-даа көрден, сээң-биле бис канчап бактажыр, канчап кагжыр улус бис?

Т а н я (*Саян-оолче чоокшулай туруп алгаш, ооң чештине берген өөгүн өөктевишсан*). Бис кажан-даа бакташпас, кажан-даа каашпас бис. Бисти чүү-даа чүве чарып шыдавас (*Саян-оолдуң хөрээнге бажын чөлөндир салып алып*).

С а я н-о о л. Сээң ооң шын, Таня. Кызылдарның команднири база ынча деп сургаар чорду: яды орус, тыва чон каттыжып алгаш, бир дем-биле дап бээр болза, актарны дескет-пес-даа. Бир эвес олар эп-найырал чок, бактажып турар болза, байлар амыраар. Оларны чаңгыстап тургаш базарда белен. Адаларывыстың найыралы дээш, орус, тыва чоннуң найыралы дээш, бистиң изиг ынакшылывыс дээш өлүмден-даа көртпас мен, Таня.

Т а н я. Мен база ындыг мен, Саян. (*Четтинчип алгаш, үне бээрлер.*)

К ө ж е г е

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ.

Дуруя мээреңниң өө. Бай өгнүң каас деринден аңгыда, чүтк болгаш орун үзүктөринде табуреттер болгаш бир бичежек стол салып каан турар.

Дуруя шайлап, кажык-биле төлгөлөп олурар, кочага шай кудуп, даңзанын кыясып берип турар. Кочага-биле кажык-даа адар. Удуп алгаш, амырап, согуур.

Тулуппан кирип келир.

Тулуппан (кудук базын бараалгавышаан). Мындаа-гылар чиик саадап тур бе?

Дуруяа. Чиик чаагай. Чораан чоруун чүү болду?

Тулуппан. Чорук-даа арай чогувайн тур ийин бо, хайырааты.

Дуруяа. Чоп? Чүге чогувас чүвөл? Чогувас деп чүве канчап турар боор? Орта сен бе, күжүрүм?

Тулуппан (мөгөйбишаан). Айыткаарын чөпшээреп көрүңөр, хайыраатым.

Дуруяа. Чугаалап ор, чугаалап ор. Чоруун чүге чогувайн баарды? (Кочагаже.) Арбак, даргага шайдан кудуп, чемден сал. Чүге олуарың ол, күжүрүм?

Тулуппан. Саян-оол чок кижидир.

Дуруяа. Чок? Канчап барган? Черже кире берген бе, дээрже үнө берген бе, а, күжүрүм?

Тулуппан. Ус ашкан дээр-дир-ле.

Дуруяа. Ус ашкан? Чүнү сүрө бергенил? Ол черде чүзү барыл оон, а күжүрүм? Төөгүп олур! Төөгүп олур!

Тулуппан. Шай, таакпы сурап ашкан дээр-дир.

Дуруяа. Бо черниң садыг-наймаазында шай, таакпы чок чүве бе, күжүрүм? Азы ол черниң шай, таакпызының амданы бо черниинден артык чүве бе?

Тулуппан. Бо черниң садыгжылары алгы-кеш, өлүк-динн үнези базар, бараан-сараанның өртээ аар дээн дээр-дир. Бодум дугайтыр бодаарымга, ол домак ужурлуг домак ышкаш ийин бо, хайыраатым.

Дуруяа. Ужурлуг че? Чүнүң ужуру турар боор ында, күжүрүм, а? Адыр, адыр, ужурлуг-даа ышкаш-тыр. Садыг-наймаа бактап дедан. Оон кедерээрге, чагырга албан черлерин бактаай ол. Бо шагда ындыг чугаа-соот айыылдыг болдур ийин.

Тулуппан. Эдерткен эжи база орта эвес кижиде болгаш турар...

Дуруяа. Кымыл ол? Кымы эдертип алганыл? Чүү кижил ол, күжүрүм?

Тулуппан. Адыгларның орустаар Адавастай-дыр ийин.

Дуруяа. Орустаар Адавастай? Ол дээрге тулган дуржоктарның бирээзи болгай. Даады боо-хөөлүг, ок-бижектиг чоруур. Ооң-биле бержир кижиде чок, туразында. Саян-оол ооң-биле эдеришкен болза айыылдыг. Кээрге, ону туткаш, Адыгларның чагыргазынга дужаап бербээже, хоржок, күжүрүм, бир херекти үндүргөш баар ол. Саян-оолду база бодунуң аайыңга кирип аппаар.

Тулуппан. Ооң холга кирери кандыг-ла болду, хайырааты. Кончуг кижиде болгай. Аңаа хол дээр кижиде даа хо-

вар. Саян-оол ооң аайыңга кире берзе, мырыңай халап болур.

Дуруяа (*кезек боданып олура*). Чок, ындыг эвес, ооң кырынче казак солааннарны ыдалаптар-дыр. Устан чедип кээрин билип алгаш, Уста кызылдар-биле харылзажып чоран кижиге келди деп, дүрген медээлей кааптар-дыр. (*Амырап*). Билдиң бе, күжүрүм?

Тулуппан. Кочуг-ла мерген болдуңар, хайырааты. Канчаар-чоорун-даа солааннар билгей аан.

Дуруяа. Ол-даа канчаар, ындыг-ла-дыр. Изиг дүштү, хамык мал сээк-мааска ат болду. Канчаар чоорул, күжүрүм? Чүү деп бодап ор сен? Салып олур, салып олур.

Тулуппан. Аайын-на тыппас мен, хайыраатым. Сандан ашактың бодун эккеэйн дээримге, чогул, аңнап чоруй барып-тыр.

Дуруяа. Аңнап чоруй барып-тыр? Хы. Аңга аажок язы болгай. База бир аң бажы хорадыр-ла-дыр ол. (*Бичии бодангааш*). Ындыг эвес, күжүрүм, ооң бодун бээр көжүрүп аар-дыр. Ынчалза, демги Саян-оглуң боду-ла чедип кээр, ооң бир чаражы сүргей уруу бар чүве болгай. Каштыг апарган оозу, билир сен бе?

Тулуппан. Улгаткан, улгаткан. Ам кыс болган. Он сестен тур боор ол.

Дуруяа. Че, ындыг-дыр, аът-шарыдан, улустан алгаш, даарта дораан көжүрүп эккел. Че, хей саадап орбайн, хавыт, күжүрүм, хавыт.

Тулуппан. Чаа, ынчап бараан болуйн. (*Мөгейгеш, үнүп чоруй баар*).

Дуруяа (*иштинде амырап, кажыктары-биле төлгелевишаан*). Саян-оолду чылгычы кылып каар. Сандан ашактың бодун аңчы кылып алыр. Халас эът, халас мыйыс, халас өлүк. Оон эки чүве чүү боор? Сырганы, Сырганы саанчы кылып алыр. Он сес хар чеде берген... Маңмаа кадай алгыкеш эттээр, база-ла анаа орбас. Тас-тыр, оо, тас-тыр, күжүрүм!

Арбак. Аай? Чүү чүве тас болчук ирги?

Дуруяа. Сен чүге мында шошкуча берген орарың ол? Аяк-шынаан даштын өгге аппарып, аъш-чем кыл бар!

Чурагачы кирип кээр.

Чурагачы. Мээрен амыр.

Дуруяа. Амыр, башкы, амыр.

Чурагачы (*олбук кырыңга олуруп алгаш*). Мээрен чиик чаагай саадап тур бе?

Дуруяа. Чиик, чаагай. Башкы кажан үнген, кайнаар моорлап бар чор?

Чурагачы. Үнге-ле ийи-даа хона бердим. Сол чаагай чүү бараалгап тур?

Дуруяа. Чүве-ле чок, тайбың. Чораан черинерде сол чаагай чүү туруп тур, ыңар?

Чурагачы. Тайбың. Силерниң-биле бир шөлээн чугаа кылза дээш, чортуп чор мен. (Арбак от чүшкүрүп, чем чылыда бээр.)

Дуруяа. Изигде чоп от ужуда бердиң, күжүрүм? Даштын өгге чылыдып эккел, бар. Башкы сускап чор боор, сускундан база эккеп кут. Че, божуулап көр, күжүрүм, божуулап көр!

Арбак хөрзөн алгаш, үне бергеш, даштыыртан дуюкаа дыннаалап чоруп турар.

Чурагачы. Силерниң-биле бо чоокта ужурашпаан улус болгай бис. Чүвениң ужу-кыдыын билип албайн, мынчаар мунгаш олулар болза, арай шагның байдалы кадырап турар хевирлиг ийин бо, мээреч. Силер канчаар болгаап олур силер? (Хөөрге сунар).

Дуруяа. Силерниң ооңар чөп боор, башкы, чүвениң уг-шин баш удур билип албайн, бодамчалыг турбас болза, байдал нарындап турар хевир бар, харын. Ол-бо черлерде кулак, кудурууңар хөй кижиге болгай силер. Чүвениң ужу-кыдыындан чүнү дуюп, билип тур силер мооңар, башкы?

Чурагачы. Мээң чораан аалымга дөө черден Шывыраа чалаң кээп чорду. Оларның кудазы боор чүве. Ол чугаалай-дыр...

Дуруяа. Ийет, ийет. Чүнү чугаалай-дыр? Төөгүй кааптыңар.

Чурагачы. Бээзи кожуун биле Даа кожууннарнын девискээринде орустарны улус ойдадып эгелей берип-тир. Бис-ле харын тайбың олулар улус-тур бис.

Дуруяа. Бистин ноян орустарга чоокшулаксаар кижиге болгай. Оларга ыңдыг белен хол дегир бе ол? Орустар дээрге ам ак, кызыл бооп, ийи үстүп алган, боттары аразында соккулажып турар улус-тур. А тывалар оларның кайызы-биле соккулажыр бис? Актар-биле бе, азы кызылдар-биле бе, а?

Чурагачы. Амдызында оларның кайызы-биле-даа согушкан херээ чок. Олар боттары дамды алдарааже соккулажып-ла тургайлар. Оларның кайы ашканы-биле дораан-на чай алындырбайн, сегиржип алыр ужурлуг бис. Амбын Моолга чоок кижиге болгай, оон-даа дуза келир магат. Ынчаар болза орустарны дескетпес бис.

Дуруяа. Ынчап шүүдеп турган херээ черле чүлаан, башкы? Орустар-биле кожа-хелбээ чурттавайн чораан эвес бис. Ынчаар чурттап орзувусса, чүвүс канчап баарыл, а?

Чурагачы. Орустар-биле ам ынчаар чурттаарының ар-газы чок бооп турар-дыр ийин бо, мээрең.

Дуруяа. Канчап чок апарган? Чүге чок чүвөл? Чугаалаңар, чугаалаңар ыңар.

Чурагачы. Мындаа чоокта бистиң хүрээниң хуралы болган. Аңаа чордум. Бистиң хамбының Оюн, Салчак чуртунда таныш-көрүжү хөй кижиге болгай. Ол чугаалап олур ийин.

Дуруяа, Ийет, ийет. Чүнү чугаалай-дыр? Төөгү кааптыңар.

Чурагачы. Ак орус ам биске эш болбас болган-дыр.

Дуруяа. Канчап? Чүге?

Чурагачы. Хаан чазак дүшкен. Ам актарның дөзү чок болган. Кызылдар оларны чер болганда кооглап туруп берген, базар-баар чер тыппайн турар улус-тур.

Дуруяа. Биске чүзү хамаан чүвөл? Та агы бастырзын, та кызылы бастырзын, демей-ле ыйнаан?

Чурагачы. Дөмей эвес, мээрең. Кызылдар холунга кирер болза, аза аксынче киргениңер ол!

Дуруяа. Канчап ындыг чүвөл? Чүге ындыг чүвөл? Төөгүп олурдуңар ыңар.

Чурагачы. Кызылдар дээрге бистер ышкаш байларның чагыргазын дүжүргөш, кожуун-суму бажыңга яды кижилер олуртуп чоруур улус-тур. Бистиң багай тывалар ону билип алза, дораан-на кызылдар-биле каттыжып алгаш, бисти дүктеш-ле кылыр. Билдиңер бе, мээрең.

Дуруяа (бичии бодангаш). Ынчаарга-ла бараа болбаан херек-тир. Ам канчалза-чоонза, экил? Че, канчаар бис мон, агбайым?

Чурагачы. Чүнү-даа мурнай тываларның орустар-биле аралажырын соксадыр херек.

Дуруяа. Ону канчап соксадыр сен? Аалдар санай шагдаалар тургузар сен бе, а?

Чурагачы. Ынчанган херек чок. Орус кода-суурлар чанында аалдарны оон чайладыр көжүрер херек. Хамык бак чүве кызылдардан тыптыл үнүп турар болдур ийин.

Дуруяа. Ээ, хай, орустар чокка боттарывыс баш миннип, чонну чагырып шыдаар улус бис бе мон, күжүрүм? Тывалар кызыл орустар ышкаш, боо-моңгузун туткаш, боттарывыска шоглап келзе, канчаар бис, че, агбайым, а? Чүүден артык кончуг чүвөл ол эвес деп бе?

Чурагачы. Харын ындыг айыыл болбазын дээш, тывалар-биле орустарны аралаштырбас деп турарым ол-дур. Орустар күткүвес болза, тывалар белен шимчевес болдур ийин. Чонну хүрээ-хиитче хаара тыртып, хамык лама, хамнар орустарга удур каргыш-чатка салыр болза, эки деп бо-

дай-дыр мен. *(Арбак улуг тавакка аъш-чем каап алган кирип келгеш, оозун Дуруяа биле Чурагачыга салгаи, үне бээр.)*

Дуруяа. Силер-даа канчаар, бургандан өске, силерни чагырган чүве бар эвес, бурган номналын сагып көрүңөр, а мен ноянга барып бараалгап, силерниң домактанган чүвөңөр-ни айыткап көрейн. Чарлыы чүү болдур, ону-ла эдерер анаар бис ыйнаан.

Чурагачы. Чаңгыс бистиң кожууннун кырынга дүшкен эвес, бүгү Таңды тос кожууннун кырынга дүшкен херек-тир. Бистиң хүрээге барып, хамбы, соржулар чүнү угаап билип турар эвес, дыңнап келийн. *(Арбак хөгээржикте арага кирип келгеш, куда бээр.)*

Дуруяа. Ынчалыңар, ынчалыңар, башкы. Көөр карак, дыңнаар кулак көпте болгай. Ындыг-даа болза бир чүве сагыңдырып каайн дээш.

Чурагачы. Чүү ирги?

Дуруяа. Силер бо орус-деңгис дугайында чугаа-соодунарны арай шеглеп чоруңар. Оон башка...

Чурагачы. Оон башка канчап баар деп? Силер анаа удур силер бе, мээрөң?

Дуруяа. Мен анаа, удурланып-даа эвес. Силерниң ол чугаа-домааңар орустар кулаанга чеде берзе, ат болур силер. Бурган чүдээн, сагыл-саңмаар деп чүве билир эвес олар.

Чурагачы. Ол хирези барыктыг боор оң.

Дуруяа. Чугаалап кааным ол, оон өскезин бодуңар овзарып болгааңар, күжүрүм.

Чурагачы. Чугаалаар, чугаалавас черин билир болдур мен ийин. Кижээ-даа сургатпас. Бодуңар харын орустарга чоокшулап, оларны тыртып тургаи, канчаар болдуңар. Кичээниңер, мээрөң.

Дуруяа. Амдызында ак орустан чарлып, кай баар бис, күжүрүм? Чугаалап көрөм, кай баар бис?

Чурагачы. Қалга-дөрбет аразынче-даа кире бээр мен. Кыдат-төвүт чуртунче-даа чоруй баар мен. Орустарга чалынмас мен. Менди чаагай, мээрөң.

Дуруяа. Арбак! Башкыны аъткарывыт. *(Арбак биле Чурагачы үне бээр. Кезек болгаи Арбак девидеп кире маңнап кээр.)*

Арбак. Хайырааты! Хайырааты!

Дуруяа. Чүл, күжүрүм?

Арбак. Хүлүглүг кижн сүрүп алган солааннар келди!

Дуруяа. Девидеп чүнүл, а, күжүрүм? Ширээ, сандайны ап сал! Аъш-чем салыр аяк-саваңны арыглап чүлгүүр сен! Хирлиг-чамныг савага аъш-чем салдың халак! Ындыг

бак чүвө үндүрзүнзе, ала караан дежип каар мен! Билдин бе, а, күжүрүм?

Арбак. Билдим, хайыраатым. (Үзүктө турган бичири столду дөргө салгаш, ооң чанынга табуреттер салып каар).

Офицер кирип кээр.

Офицер. Мендээ, мээрен!

Дуруяа (тура халып келгеш). Мендээ! драастай! Мынаар эртип, саадаңар. Суда сайдыыс, пожалуста.

Офицер (сандайга олуруп алгаш). Силер күш эки орустаар-дыр, а, мээрен?

Дуруяа (база сандайга олуруп алгаш). Хлеб дилеп чиптер мен. Мала, мала хлеб проси могу, товар проси могу. Чанчын кайда чораан?

Офицер. Бис бир кызыл партизан туткан.

Дуруяа. Кызыл орусту билир мен, ак орусту база билир мен. Кызыл мартызаан деп чүнүл ол, күжүрүм, а?

Офицер. Кызыл орус, кызыл партизан — дөмей-ле, аза-дыр ол.

Дуруяа. Ындыг-дыр, а? Ынчаарга-ла аза-дыр он. Кызыл орустуң кырынга ол кызыл мартызаан деп чүвө база тыптып келген. Ат болган-дыр, а, чанчын? Канчалза, чоонза, экил? (Арбак чем салып, арага кудуп турар.)

Офицер (арагазын ижипкеш). Ажырбас, мээрен. Бисте солдат көвей. Бис шыдаар-дыр ол. Чүгле силер, дүжүметтер биске дузалаар херек.

Дуруяа. Силерге чүү херек? Бис шупту бээр-ле.

Офицер. Морум херек. Баран херек. Тараа херек.

Дуруяа. Аът бээр-ле. Эът бээр-ле. Тараа база бээр-ле. А силер ол кызыл орустарны чок кылып каап көрүңер, чанчын. Силер ол кызыл мартызаанны кайда туткан? Олар кайда турар чүвөл?

Офицер. Че, силер көргөй-ле (эжик бакылааш, кый дээр). Бондаренко! Веди сюда пленного.

Солаан хүлүглүг, авыраа чудай берген Санданны иткилевишаан киирип кээр.

Дуруяа (кайгай берген). Бо Сандан ышкажыл!

Офицер. Кызыл партизан Сандан.

Дуруяа. Кызыл мартызаан деп чүү улузул ол ындыг? Чүнү кылыр, кандыг херек үүлгедир деп турар силер, а? Че, че, өчүп олур!

Сандан (байдалы берге-даа болза, чоргаарал-биле). Бо солаандан айтырыңар, кайда ындыг кызыл партизан деп чүвө бар чүвөл? Ол билир ыйнаан. Кызыл партизан деп чүү

деп чүвөл, кандыг оранда турар чүвөл? Мээн дыңнаваан-даа, билбээн-даа херээм-дир.

Тулуппан кирип кээр.

Д у р у я а. Келгенин бооп-тур. Ынаар олур. Каяа четтин? Тулуппан (*олуруп алгаш*). Бо ашакты белегкендирип каар дээш, бар чорумда, казак солааннарга туттура берген деп дыңнааш, дедир келдим.

Д у р у я а (*Санданче*). Че, че, өчүп олур! Чоп ыт чок олуруп алдың, агбайым?

С а н д а н. Өчүүр өчүүм чок. Дем-не чугааладым, билбес мен деп.

О ф и ц е р. Чок, сен билир. Сен даскыл чораан. Партизан чораан. Бисти боолаар дээн. Сен партизан.

Д у р у я а. Ол-дур, көр! Өчүп олур. язы! Кызыл аастыг кижиге сөглөп ор ышкажыл.

С а н д а н. Кижиге дээр силер бе мону? Бөрү-даа болза, моон дээр болгай аан. Ада-иезин, ажы-төлүн өлүрүп каан бе моон? Меңээ кандыг өжү четпээнил?

Д у р у я а. Болгаан! Орта олур! Чоп кончуг хөлүн эрткен язы боор бо?

С а н д а н. Чүс сөөктүг, кара баштыг албаттың-дыр мен. Калчаа бөрү халып келгеш, үзе-чаза соп турда, чарып албас, канчап барган кижиге силер, мээрөң? Азы чүл аан, ол бөрү-биле каттыжа берген силер бе?

О ф и ц е р. Көр, көр! Чүнү сөглээр ол? Чүгле партизан ындыг сөглээр. Бо партизан. Бичии-бичии мыкылааш салыр-ла. Ол сөглээр.

С а н д а н. Данны атсыр эдим, кежим шылып келдин. Ам-даа тогпадың бе, көк бөрү? Менден ам дайнам-даа чүве тыппас сен!

Д у р у я а. Ажырбас, сагыш човава. Ийи чаагың, ийи балдырың, салаа-сайгыдың бүдүн-дүр. Тос эрээге четчир. Билдин бе, күжүрүм?

С а н д а н. Аа, силер ийи бөрү тыпчып алган-дыр силер, але? Ынчап-ла туруңар, харын. Силерни даялаар анчы ырак эвес, доңгая дүжөр хүнүңер удавас.

Д у р у я а (*Тулуппанче*). Чээрби, чээрби дөртен шагаайтап каг. Ооң соонда чугаазы бир янзы апаар оң.

Тулуппан ханада азып каан шагайны алгаш, Санданны дашкаар үндүрө бээр. Эрээниң шимээни дыңналар.

О ф и ц е р (*амыран*). Күш эки-дир. Ол ам сөглээр.

Т у л у п п а н (*кирип келгеш*). Моорай берди, хайырааты.

О ф и ц е р. Ол ам дыштаныр. Соонда база мыкылааш чмир.

Дуруяа. Секпереткеш, саактап каңар.

Офицер. Силер көргөн? Опасный человек. Күш багай кижилер. Силерни, мени өлүрөр бодаар.

Дуруяа. Ындыг, ындыг, чанчын. Айыылдыг аза. Ону салып болбас. Арбак, арагаң кут. (*Арбак арага кудар.*)

Офицер. Чаа, мээрен, сен мен найырал болур.

Дуруяа. Ындыг-дыр, чанчын. Мен сенээ белек кылдыр кончуг челер аът бээр мен.

Офицер. А мен мону силер бээр. (*Хол боозун уштуп бээр.*)

Дуруяа (*амырап, хол-боозун чайбышаан*). Бо турда, мен ол кызыл орустарны, кызыл мартызааннарны кыра боолап кааптар мен! (*Эзирий берген*). Амдыкы ол Санданакты база боолап каар мен! (*Арбакче.*) Сени база! (*Офицерже*). Сени база! (*Эскерип кааш*). Чок, чо-ок. Сени боолавас. (*База-ла боозун чайып эгелээр.*) Төдүнерни боолап каар мен! Чурагачыны база боолап каар мен! Орустарга удур падарчы чүве ол.

Офицер (*база-ла эзирий берген*). Чурагачы? Кым ол? Партизан бе?

Дуруяа (*коргун*). Кайда мартызаан? Чүү мартызаан?

Офицер. Чурагачы — партизан бе?

Дуруяа. Чурагачы бе?

Офицер. Ийе, ийе!

Дуруяа. Чок. Мартызаан эвес. Лама кижилер.

Офицер. Эх, ты! Напился ты, друг, как свинья. Менди, чаагай (*Хол чаңгааш, үнүп чоруй баар*).

Дуруяа (*орун кырынче барып дүжөр*). Кочага, а, кочага! Демги паштанчы уругга шайдан тудускаш, бээр чорудувут шүве, а бодун Санданны кадарар сен. (*Удуй бээр*).

К ө ж е г е

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңга Матвей биле хайгылчы партизан үнүп кээр. Хайгылчы офицер хептиг.

Хайгылчы. Матвей Тимофеевич, Санданны хостап алыр дугайында чугаавыс ол-ла эвеспе.

Матвей. Ол-ла, оон өске арга чок. (*Саян-оол кирип келир.*)

Саян-оол. Че, акыларым, далажып көрөөл.

Хайгылчы. Ындыг-дыр. Бо медээ бижикти штабка дораан чедир. Ачанны хостап алырын Матвей Тимофеевич биле дугуруштувус. Арга бар-дыр.

С а я н-о о л. Чок! Адамны эриидеп, өлүрөр деп турда, эр чаңгыс оглу мен канчап каапкаш баар мен?

М а т в е й. Оглум, мен сээң адан Сандан-биле эки-бакты денге көрүп, найыралдыг кады чурттап келдим. Сагыш човава. Мен оон тынын алыр дээш, бодумнуң амы-тынымны-даа бээринге белен мен. Үе бачым, херек нарын-дыр. (*Пакет тутсун бээр.*) Бо чүл дээрзин билир-ле болгай сен...

С а я н-о о л. Ындыг-дыр... Билир мен.

Х а й г ы ы л ч ы. Ол-ла болгай, хавыт! Орукка оваарым-чалыг чор. Ачаңга сагыш човава, бис ону бергедезе, күш-биле-даа хостап алыр бис.

С а я н-о о л. Ындыг-дыр! (*Үне бээр.*)

Х а й г ы ы л ч ы. Че, чүл?

М а т в е й. Че, хаптаал (*Үне бээрлер.*)

Чырык өже бээр. Көжеге баарыңа Таян үнүп кээр, чырык чүгле оон кырында дүжүп турар. Таян ынай-бээр көрзүнүп, манап турар. Таян сырбаш дээш, чайлай аарак халый бергеш, керүп турар. Ол угдан Саян-оол үнүп кээр.

С а я н-о о л (*Таянның чаныңга чедип келгеш*). Үр болдун бе, Таян?

Т а н я. Чок. Чаа келгеним бо-дур.

С а я н-о о л. Қортпадың бе?

Т а н я. Чок. Чүүден коргар мен?

С а я н-о о л. Азалардан.

Т а н я (*каттыргаиш*). Хөктүг сен ийин сен, Саян. Аза каяа чоруур чүвөл?

С а я н-о о л. Чорбас боор бе? Ам чаа бир азаның чаңгыс караан деже идип каарымга, ында халактап чыдып калды. (*Каттыржырлар.*)

Т а н я. Хөөкүй бараскан ам ат болур-дур, а.

С а я н-о о л. Ол-даа канчаар, оюн-баштак соонда болгай аан. Ачаңны көрдүң бе?

Т а н я. Чок. (*Арай хөлзеп.*) Чедип келди бе? Ачаң канчанган, чүү дидир?

С а я н-о о л (*килең-биле*). Дуруяа мээрең сугда эккеп алган, эрээдеп тур дидир.

Т а н я. Ам канчаарыл, Саян?

С а я н-о о л. Ону хостадып алыр дээш, ачаң ынаар чоруй баарды.

Т а н я (*арай девиден*). Чааскаан бе?

С а я н-о о л. Чок, бир эштиг.

Т а н я. Кымның-биле?

С а я н-о о л. Партизаннар хайгыылчызы-биле.

Т а н я. А сен чоп барбадың?

Саян-оол. Өскээр баар деп дужаал алдым.

Таня. Қайнаар?

Саян-оол. Партизаннар штавынга далаш медээ чедирер кижидир мен.

Таня (*шала муңгаргайы-биле*). Салымывыстың кончуун, а, Саян, таптыг чугаалажыр безин чай чок.

Саян-оол. Ажырбас оң, Таня, актарны чок кылып каан соонда, таптыг чурттаар бис, ынчан бис дег аас-кежиктиг кижилер белен тывылбас.

Таня. А Дуруяа мээрэң, Тулуппан ышкаштарны канчаарыл?

Саян-оол. Оларны бе? Оларны база чок кылыр бис. Олар актар-биле чаңгыс дөстүг-ле болгай. Чүглө хостуг, чоргаар арат чон артып каар. Оларның аразында сээн биле мен (*куспактанчып алыр*). Че, Таням, мен саадай бердим. Чорунтайн. (*Таняның чаагындан ошкан каар*). Менди, чаагай (*Салдынчыптар*).

Таня. Менди чаагай. Озал-ондактан кичээни чор, сарыым.

Саян биле Таня көжегениң ол-бо талазынче үнө бээрлер.

Көжеге ажыттына бээр. Үшкү көргүзүгдө байдал хевээр.

Даштын саактап каан Сандан чыдар. Ызырыпкаш, аяр човууртап. эде чыдып алыр дээш, чадажып-ла чыдар. Ооң чанында Арбак кээп каап, бир-ле чүвө сымыранчып турар.

Өгдө Дуруяа биле Тулуппан чугаалажып олурарлар.

Дуруяа. Аза-ла алзын! Үрелик боозу-биле кончуг аьдым мегелеп аппаар часкан-дыр, кулугурну. Көрүп көрдаан, аттынмас чүвө ышкажыл? Аьдым багга турбааны-ла эки бооп-тур.

Тулуппан (*ап алгаш, тудуп көргүлээш*). Чок, анаа-ла боо-дур, хайырааты. Чүглө мажызын шоочалап каан чүвө-дир. Шенеп-даа көрүңерден. (*Дуруяа эжикче шыгаай бээр*.)

Арбак (*Санданга эът тутсупкаш*). Ма, өзүң эдип ал, акым.

Сандан. Четтирдим, дунмам (*хойлап аар*).

Тулуппан. Ой, дээрги, улуска дээптер, мынаар (*Дуруяа дүндүкче шыгаап аар*).

Сандан. Сускундан, дунмам, эрээ-шаажыдан эвес, изиг хүнге кагып өлүр хире-дир мен.

Дуруяа. Кочага! А кочага!.. (*Боозун чаза тудуптар*).

Боо даарс дээр. Арбак алгырыпкаш, доңгая дүжер. Оон өггө союп кирип кээр.

Арбак Амы-тын өршээп көрүңер, хайырааты.

Дуруяа (*мөгүдээн уу-биле ужурун билбейн*). Чүү болду? Канчап баардын?

Арбак (*ам-дас девидевишаан*). Мени боолапкан деп бо-
дадым. Уё чүрээм.

Дуруяа. Че, чүге олуруп алдың?

Арбак. Даштын кижиге изиге хүнге бергедеп чыдыр ыш-
кал, канчаарыл, хайыраатылар?

Дуруяа. Божа сарыг-суундан кудуп бер. (*Арбак үнө
бээр*).

Дуруяа. Сен бо солааннарның кызыл мартызаан дээр
чүвезин чогуу черле чүү деп бодай-дыр сен, сен?

Тулуппан. Бистиң бо чоок-кавыда ооң сураа дыңнал-
бас чүве-дир. Мынаар харын, Оюн, Салчак чуртунда ындыг,
кызыл партизан дээр улус бар дижир-дир.

Дуруяа. Сен ону кайын билип алдың, күжүрүм, а?

Тулуппан. Сапыраң садыгжыдан.

Дуруяа. Чүү, кандаай улузул ол, айтырдың бе?

Тулуппан. Кызыл шеригге дузалажып турар дээрбе-
чилер дээр-дир.

Дуруяа. Дээрбечилер? Ынчаарга-ла айыылдыг хейлер-
дир оң. Орустар бе, тывалар бе ол?

Тулуппан. Орус, тывазы холуй чүве эвеспе.

Арбак тавакта чем тудуп алган кирип кээр.

Дуруяа биле Тулуппанга чемин салгаш, үнүп чоруй баар.

Тулуппан. Даштын Санданның өчүү үнгүже чедир
чемгербес чүвени аан ону.

Дуруяа. Ырымы эрте берзе, мырынай ат болгай, күжү-
рүм. Бичии деңгереп алзын, харын. Ынчап чоруй, байысаал-
ганы үргүлчүлээр бис.

Тулуппан. Мооң өчүүнүн шүүдаарыңга чөгени бердим,
хайыраатым. Азарганчыг-ла кадыг, быжыг ашак-тыр бо. Ка-
ра даш-ла.

Дуруяа. Ол чүнүл, күжүрүм, а? Ынчаарга ам херээн
байысаавайн, салыптар бис бе? Че, сагыжың сөгле?

Тулуппан. Кайын ындыг боорул аан, хайыраатым.
Анаа мугулай бодалым-дыр ийин.

Арбак хөгээржик, аяк тудуп алган көстүп кээр. Өг артынче ажытталдыр
киргеш, аяк тудуп алган үнүп кээр.

Арбак. Ма, дүрген иже каавыт. (*Аян Санданга тутсу
кааптыр*.)

Сандан (*бир пактай каапкаш, Арбакче-даа көөр, аян-
че-даа көөр*). Сүлде-ле бо! Арага-дыр, але?

Арбак. Дүрген пактай каавыт. Көрүп кагза ат болур.

Сандан (*иже каапкаш*). Караам чырый-ла берди. Чет-
тирдим, дунмам.

Арбак. Эйт-кежиңниң ааршылыгы бичии намдаар боор.

(Өг артындан хөгээржиин алгаш, өггө кирип келгеш, Дуруяа биле Тулуппанга арага кудар.)

Дуруяа (арагазын жипкеш). Ашакты байысаар-дыр мону. Кочага, даштын ашакты бээр кирип эккел, бар. (Дулгүүр ап бээр.) Тос эрэни тозаалдырзын күүсетсе, черле бирэни сөглэй-ле бо.

Арбак (Санданга чедип келгеш, саактың шоочазын ажытпышаан). Кирип эккел дидир. Ам база эрээдээр боор. Кандыг-дыр сен?

Сандан (Арбактан туттунуп турбушаан). Шында-ла аарыыр черим шоолуг билдирбес апарды. Ам эрээдее-даа кайын тоор мен. Амдыы чүвенден ынчаш бодаар сен база.

Арбак Санданны барык-ла сөөртүндүр чедип алгаш, өггө кирип келгеш, олуртуп каар.

Дуруяа. Че, чүл моң, күжүрүм, салып орап сен бе? Боданып алдың ыйнаан?

Сандан. Чүнү ирги, хайыраатым?

Дуруяа. Өөрүн кымнарыл? Чеже кижип силер? Турлагжып турар чериңер кайдал? Чүнү кылыр деп турар силер? Чугаалаар чүве-ле көвей ышкакжыл. Че, салып олур, күжүрүм, салып олур.

Сандан. Мен ана чүнү-ле айтырар дээн чүве ирги деп бодадым. Аанакайын, база-ла ол ышкакжыл?

Дуруяа. Оор-сук кылбаан-дыр сен, шош-содаа үндүр-бээн-дир сен, кижип чүвези хунаап-былаап албаан-дыр сен. Сенден оон өске чүнү айтырар боор? Че, күжүрүм, төөгүп олур.

Сандан. Менден оон өске айтырар чүвенең чок ирги бе?

Дуруяа. Чок, чок. Чүгле ол-ла. Кижип эргелиг эйт-кежинге дайзын эвес-ле болгай. Хей-ле мынчап хинчектенип турбайн, чугаалап берипкеш, актыы-биле адырлып алыр кижип-дир сен ийин. Че, салып орам, че.

Сандан. Ынчаарга-ла бистиң аравыста чугаа чок-тур, хайыраатым.

Дуруяа. Канчап чок боор, күжүрүм? Бистиң аравыста чугаа ам-даа эгелевээн болдур ийин. Чугаавыстың шууда-вайн турары сенде-дир ийин.

Тулуппан. Ындыг, ындыг, харын. Мээрөң-биле бис сээн чугааң үндүрүп аар дээш, ийин хүн дургузунда чадаш-тыбыс...

Дуруяа. Эрээ-шаажы ам төнгөн деп бодай-дыр сен бе? Тос эрэни дөгөрезин күүсетсе сөглөвөс харыы кайдал моон? Оон кедерезе, бо бар болгай. (Боозун көргүзөр.) Азы моон-биле чугаалажыксап тур сен бе?

Сандан. Тозан-даа эрээ көргүссүнерзе, тос-даа катап

боолазыңарза, сөглээр чүвем чок. Ынчап, оюк, чемдиктеп турбайн шууду-биле боолап каңар харын, мээрен.

Д у р у я а. Боолап каарга, кайыын боор, күжүрүм, кижиниң чилбизи ханмайн баргай. Арбак, эъттен! Сээң эът-кежиңни кезектеп, таптыг амданнанып тургаш, шылыырга эки болдур ийин. (*Эът ап алгаиш.*) Мону хары угда чиптерге хоржок. А мынчаар чиирге амданныг болур. (*Эътти бичиилген кезип, амданнанып чип олулар.*)

С а н д а н. А мээң эъдим боксуңарга дуй чыдыптар. Харып өлүр силер.

Д у р у я а. Сагыш човава, агбайым. Эът шылып чип пат амдажаан кижини боор мен. (*Эътти кескеш.*) Ийи ээн эъдин чок болгай! (*Октаптар. База кескеш.*) Ийи балдырың база чок! (*Октаптар.*) Ам ийи холуңнуң он салаазын алыр мен. (*Чиптер.*) Ооң соонда караң казып аар мен. (*Арбак биле Тулуппанга үлөп бээр. Арбак чивес.*) Оон ийи кырың сык-каш...

С а н д а н (*туруп келгеш, сүртенчи-биле*). Чок, мээрен! Мээң эът-сөөгүмге дыңныр хылышты чаңгыс-даа дарган соп шыдавас. Өлүм чок кижини боор мен. Мээң амы-тыным бүгү Танды тос кожууннуң чонунда синниккен. Мээң тынымга чедип шыдавас сен! (*Буруңгаар бир базар.*)

Д у р у я а (*аткаар чылып алгаиш*). Тулуп, ам сен меннин тур!

Т у л у п п а н (*шиитпир чок*). Хайырааты, бо дээрге...

Д у р у я а. Чүге тур силер! Меннип туруңар!

Т у л у п п а н. Арбак! Хол кызарың эккел!

Тулуппан биле Арбак күштежип тургаш, Санданны олурткаш, салааларын кыстырып турар.

Т у л у п п а н. Эки, дыңзыдыр кыстыр!

Д у р у я а (*Санданче*). Че, ам чугаалап олур.

С а н д а н. Чугаалаар чүвем чугаалап каапкан мен.

Д у р у я а. Тыппас боор бе, күжүрүм? Оода чадаарда, чүнү кылыр деп туржук силер, чаңгыс ону-ла чугаалап бер. Өскези боду билгей аан.

С а н д а н. Кымнар ыңар?

Д у р у я а. Кызыл мартызааннар аан.

С а н д а н. Ындыг улус танывас мен, сураан-даа дыннаваан мен деп, ам үш хүн домактанып келдим.

Д у р у я а. Эрээ-шаажы ам төнген деп бодай-дыр сен бе? Чок, чарты-даа четпээн болдур ийин. Сээң өчүүң үнгүже четпир. Кежиң союлгуже, ханың соолгуже эрээдээр мен!

С а н д а н. Бодап алыңар, мээрен! Мээң ханым долуу улуг кижини боор мен. Тулуппан-биле силер ийиниң каргактыг кара ханыңарны катса-даа четпес. Силер ийиден, казак-

солааннардан ханымның дамды санының өртээн негеп аар мен.

Дуруя а. Тулуп, чүге олур сен? Меннип тур.

Тулуппан. Сөөлгү катап айтырып тур мен. Херээң дугайын өчүүр сен бе, чок сен бе? Оон башка көөр сен, канчаптар эвес мен!

Санда а н. Хош! Сен ышкаш калдар ытка аксым айтыртпас мен! Сен анаа Дуруяаның божазын дилеп ижип чор!

Тулуппан. Арбак! Холунуң кыстырыын дыңзыдып каг! Кошкак-тыр.

Тулуппан биле Арбак Санданның холдарының кыстырыын дыңзыдып каар. Сандан карактарын шийип, арнын дырыштырып каап, шыдажып олурар. Матвей биле хайгыылчы көстүп кээрлер. Матвей хайгыылчының офицер хевин кедип алган боор, барык-ла таныттынмас. Хайгыылчы Матвейниң хевин кеткеш, салын чүлүп каапкан, аныяк эр.

Хайгыылчы. Дидим болгаш шиитпирлиг болбааже, хоржок. Сен дыка тывалавас сен.

Матвей. Ындыг, ындыг. Бичии-даа сезик алыр хире чүве кылып болбас.

Дуруя а. Үнү үнмейн тур. Кыстырыы кошкак-тыр. Дыңзыдып кааңар! Сөөгүңге киир дыңзыдыңар!

Арбак биле Тулуппан Санданның холунуң кыстырыын дыңзыдып турарлар.
Матвей биле Хайгыылчы өгге кирип кээрлер.

Матвей. Мээрөң, мендээ!

Дуруя а. Мендээ, чанчын! Кочага, ынчаш дыңзыдып каар силер, чанчынга ширээ, сандайдан сал! (Арбак дүвү-балаш-биле дөргө стол, сандайлар салып каар. Матвей биле Хайгыылчы олуруп алырлар.)

Хайгыылчы. Мээрөң, оказывається, вооружен.

Матвей. Да, волк ученый.

Дуруя а. Таныш чүү чугаалаар?

Матвей. Ол чугаалаар, мээрөң күш эки кижини, тывалар дег эвес. Бо стол бар. Сандай бар.

Дуруя а. Мында орус чанчиннар келир, садыгжылар келир, орус байлар келир. Бо ширээ, бо сандай херек. Ындыг, а, чанчын!

Матвей. Ындыг, ындыг. Ол күш эки.

Дуруя а. Тулуп, бо чувени даштыгаа аппарып, саактап каг. Осең соонда байысаар бис. Мен ам бо чанчын-биле чугаалажыйн дээш. Кочага, сен чанчынга чемден салып, сускундан кут.

Тулуппан Санданны сөөртүп үндүрө бергеш, саактап каар. Арбак аяк-савазын чүлгүп, чем салып, арага кудуп турар.

Матвей. Выпьем по чашке. Не повредит (*ижилтер*).
Хайгылычы. Если не повредит, пожалуй, выпьем (*ижилтер*).

Дуруяа. Пожалуста, надо пить. Хорошо будет.

Хайгылычы. Мээрен, оказывается хорошо говорит по-русски.

Дуруяа. Хлеб проси могу. Товар проси могу. Мало-мало говорит.

Хайгылычы. Ладно, учтем это.

Дуруяа. Чанчын кайда чораан?

Матвей. Мында силер чораан.

Дуруяа. Чүге чораан?

Матвей. Мында чораан улуг чанчын чугаалаар, тыва партизан херек.

Дуруяа. Тыва мартызаан? Сандан бе?

Матвей. Ийе, ийе. Сандан.

Дуруяа. Ындыг, ындыг. Кончуг дүржок кижн бо. Мени база өлүрер деп турду.

Тулуппан. Мээрең-биле бис ону ийи хүн мыкылааш салган. Черле сөглээр чок тур ол. Бир-ле аза.

Матвей. Силер дыка көвей мыкылааш салган-дыр, а.

Дуруяа. Чок, көвей эвес. Ам-даа салыр. Ол черле сөглээр-дир ол.

Матвей. Бистиң улуг чанчын чугаалаар, бис ону боду шиидер бодаар. Ынчангаш бис ону ам алыр-ла.

Дуруяа. Бо чанчын Санданны алыр дээш, келгени ол ышкажыл. Чүү деп бодап олур, че, күжүрүм?

Тулуппан. Силер чүү деп болгаай-дыр силер, ол ёзу-гаар болур-ла ыйнаан бо, хайыраатым.

Дуруяа. Тудуп-даа алган улус ол-дур. Херекти байы-саап эгелээн-даа улус ол-дур. Канчаар-чоор-даа болза, бот-тары билзиннер. Дужаап бээр-дир мону, Тулуп.

Тулуппан. Ынчаар-дыр, ынчаар-дыр. Силерни чөл-түр. хайыраатым.

Дуруяа. Оон ыңай, кырган, багай кижн шыдашпайн, эрэден эрте берзе, кижн тынынга четкен диртип, биске чы-ваан каар ол.

Тулуппан. Ындыг, ындыг, хайырааты. Ам безин көрү-нерден, чүгле ишти тынныг.

Дуруяа. Ындыг-дыр, чанчын, тыва мартызаанны силер алгай-ла, силер шииткей-ле. Эки мыкылааш салыр херек, оон башка ол черле сөглээр чок-тур ол.

Матвей. Мээрең, ынчаарга биске бо кижини чедирер аът херек. Бис даарта дедир эккээр-ле.

Дуруяа (*бичи бодангаш*). Дедир эккээр херек чок. Мен силерниң чанчын-биле күш таныш. Мен силерниң чан-чынга бээр, ол аътты силер аңаа дужаап бергей-ле.

Матвей. Күш эки-дир. Бис аңаа дужаап бээр бис. Чанчын кончуг амыраар-дыр ол.

Дуруяа. Мен силерниң чанчынга бичии арага бээр. Менде арага хөй-дүр ол. Кочага, чанчынга бир хөгээржик арагадан дергиледип бээр сен.

Матвей. Это хорошо. Сандану пригодится. Че, бис Санданны алгаш, чоруур-ла.

Улус шупту үнүп келгеш, Санданны саактан адыртып алыр. Кочага Матвейге бир хөгээржик арага эккеп бээр.

Хайгылычы. Это зачем?

Матвей (*Санданче айыткаш*). Видишь, старик-то плох. Это успокоит его боли и поддержит силы.

Дуруяа. Че, барып аъткарыптыңар. (*Улус Санданны алгаш чоруптар. Дуруяа туруп каар.*)

Тулуппан (*маңнап кирип кээр*). Дээди хайырааты, чанчын дээниңер Санданның таныш, эжи ышкаш-тыр.

Дуруяа. Аа!? (*Боозун ушта соп эккээр.*) Таныш, эжи?! (*Бичии бодангаш.*) Ча-чаа, хей чүве.

Көжеге

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Чырык өже бээр. Бөдүүн тараачын хептиг, чүктенчектиг ийн кижикөжеге баарыңга чугаалажып үнүп кээрлер. Ол болза өскээр кетинип алган ак офицер болгаш казак солаан деп таныттынып турар.

Солаан. Дээди хайырааты...

Офицер (*ажынып*). Мен дээрге дээди хайырааты эвес, Петр Иванович-дыр мен! Бис ам кымнар ийик бис?

Солаан. Шак-ла ындыг, дээди хайырааты... Тьфук! Петр Иванович. Бис ам Хемчиктен дезип үнген, Ус ажып бар чыдар орус тараачыннар бис. Силер Петр Иванович силер, дээди хайыраатым.

Офицер (*улам хорадан*). Ам база! Мелегей амытан сен бе?

Солаан. Шак-ла ындыг, дээди хайыраатым!

Офицер (*солаанны бир алагадаар*). Сен ол «дээди хайыраатым» деп сөзүң кажан уттур кижик сен?

Солаан. Ам дораан уттуп кааптар мен, дээди... Петр Иванович.

Офицер. Ам база бир ынча дизинзе, боолап каар мен. Билдиң бе, язы?

Солаан. Шак-ла ындыг, билдине бээрди, а-а... Петр Иванович.

Офицер. Бо суурга ийи-бир хонукта аъттарывыс дыштандырып, күш-хүнезин тыптынып алыр дээш келдивис дээр ужурлуг бис. Чажыт сандараа дег чаңгыс-даа сөс эдн болбас. Че, бис кымнар ийик бис?

Соллаан. Мен Ондарай садыгжының хөлечи Иван Иванович Петров мен. А силер болза коданын тываларга үптеттирген тараачын Петр Иванович Иванов силер дээди хай... *(Ийи караан шимгеиш, шыгырт туруп алыр.)*

Офицер. Бо чоондун?

Соллаан *(караан шиммишаан, сирилээш үн-биле)*. Силер мени боолап кагбас силер бе, дээди хайыраа...

Офицер. Бо бир ынча дизайнзе боолап каар мен. Бисти улус актар деп билип кагза, амы-тын чок бис, сен-даа, мен-даа. Ынчангаш, сен ол хайлыг сөстөрнни уттур ужурлуг сен. Санданны алгаш барган партизаннар мында-даа чадавас. Че, суурга бараал.

Көжегенин бир талазынче үне бээрлер. Көжеге ажыттына бээр. Матвейини коданының ишти. Оң талазында бажыннын эргини, оон баарында узун сандай. Матвей солагай талазында токпак ыяш кырында балды чидидип олурар.

Дуруяа *(калиткадан кирип кээр)*. Мендээ, таныш! *(Матвейни ылабылап шинчип турар.)*

Матвей. Менди-ле-дир бе? Мээрэн кайы моорлап чор?

Дуруяа. Бо мынчаар-ла. Мени таныыр-дыр силер, а? Таныштын тывалаары-даа күш эки-дир, а?

Матвей. Тыва черинде, тывалар аразында турар кижитывалавайн канчаар? Силерни таныыр мен. Мээрэн чүү дугайлыг чор ирги?

Дуруяа. Мен силерни танывас-тыр мен. Ындыг-даа бол, бичии чугаа кылза дээш.

Матвей *(эргин баарында узун сандайже чалаар)*. Ынчаарга бээр, боже саадаңар. Чүнүн дугайында чугаа боор ол?

Дуруяа *(узун сандайга барып олуруп алгаш)*. Сураан дыңнаарымга, силер мээрэн черим тарып алган-дыр силер. Буга бошказы ынча дидир.

Матвей. Чок. Мен бодум черим тарып алган мен.

Дуруяа. Бодунар черинерден ангида. Мен ону Санданга түр берген кижит мен. Сандан тарып чораан. Ам силер тарып алган-дыр силер. Мен ону алыр апаар кижит мен.

Матвей. Чер-даа Санданның, тараа-даа Санданны. Мен чүгле тарыжып берген мен. Сандандан айтырыңар.

Дуруяа. Санданың кайда боор. Казак солааннар боолап каапты ыйнаан. Оон бээр үш-даа хонду. Ынчангаш ол черни алыр апаар-дыр мен ийин.

Матвей. Дириг кижини үптей бээрге, кайын боор, мээрэн.

Дуруяа. Кайы ону казак солааннар боолап кагбаан бе?
Матвей. Казак солааннарың ам Санданга күш чедер харык чок болган-дырлар ийин, мээрен. Кызылдар оларны хул-далган кылып каапкан.

Дуруяа. Уваа, ындыг-дыр, а? Черле кедереп турган кейлер чүве, харын.

Матвей (*Дуруяаже бүдүү көргөш, чырыы чырташ кылдыр хулумзүрүп каар*). Бурунгу хүн улуг тулчуушкун болган. Актар чылча шаптырган-дыр.

Ак офицер биле солаан кирип кээрлер.

Офицер. Бүгүде, амыр!

Матвей. Амыргын-на. Кайын үнген, кайы сунуп бар чор силер?

Дуруяа офицерни кончуг ылавылап көрүп олурар. Офицер арнын чажы-рарын оралдажып, өскээр көрүп турар.

Офицер. Хемчиктен үндүвүс. Ус ажып бар чор бис.

Дуруяа. Силерниң арныңарны кончуг-ла таныыр-дыр мен. Каяа көргөн кижжи боор мен?

Офицер. Иван Иванович. Тывалаарым багай кижжи болгай мен. Оон ыңай бис чүү улус ийик бис, ону база чугаалап бер.

Солаан. Петр Иванович чугаалаар, ол силерни танывастыр. Бис Хемчиктен үнген. Тывалардан дескен. Ында тывалар орустарны үптөп, өлүрүп турар-дыр ол. Ында тывалар күш багай.

Матвей. Тывалар орустарны өлүрүп турар. Ындыг-ладыр. А орустар тываларны өлүрбейн турар бе?

Офицер. Шериглер өлүрүп-ле турду ыйнаан, ындыг сураг дыңналып турган, а мен тараачын кижжи-дир мен. Ядыы тываларны чүгө өлүрө бээр мен?

Матвей. Ядыы тывалар анаа олурган орус тараачынарны чүгө өлүрө бээрил? Ында чылдагаан бар болгай аан ол.

Офицер. Кандыг-даа чылдагаан чок тур ийин. Анаа олурумда, эт-хөреңгимни, мал-маганымны хунаап алгаш, бажың-балгадымны өрттедипкен. Кадайым кады өрттенип калды, чүгле бодум тын менди үнгеним бо-дур. Сен база оон чайлавас сен. Чылдагаан бар, чогуң ынчаарда көргөй сен аан.

Дуруяа. Чок, ол анаа тывалар эвес, а мартызаан тывалар-дыр. Оларның сураа маңаа база үнүп турган чүве. Бис бирээни туткан-даа бис.

Офицер. Ол партизан ам кайдал?

Дуруяа. Эрээдеп, эрээдеп, казак солааннарга дедир

дужаап берген бис. Боолап шиидер дээш, бир чанчын кижн алгаш барган.

Офицер. Боолап каан бе?

Дуруяа. Катканың боолаар ийик. Дириг деп бо кожай чугаалай-дыр-ла.

Офицер. Тывалаарым багай кижн болгай мен. Бо кижиниң чугаазын орта билбедим. Очулдуруп берип көрөм, Иван Иванович.

Солаан. Поймали, говорит, одного партизана...

Офицер. Кто поймал?

Солаан (Дуруяадан). Партизанни кым туткан?

Дуруяа. Казак солааннар.

Офицер. Спроси у него, как этот партизан попал к нему?

Солаан. Ол партизан чүге силерге барган-дыр ол?

Дуруяа. Чок, ол боду келбээн. Казак солааннарның чанчыны дужаап берген. А өске чанчын боолап каар дээш, алгаш барган.

Солаан. Он говорит, что казаки его поймали, их офицер сдал его ему, а другой офицер забрал его, чтобы расстрелять.

Офицер (туттунуп шыдавайн). Аза-ла алзын!..

Матвей (офицерни кончуг кичээнгейлиш-биле шинчилеп көрүп олурар). Чүге ыңдыг кончуг дүвүрөп турарың ол, Петр Иванович?

Офицер. Чок, чок, партизаннарның оптуун кайгап тур мен.

Матвей. Кандыг партизаннарның?

Офицер. Демги туттурган партизанни хостадып алган аан.

Матвей. Чүге партизаннар деп бодаар силер?

Офицер. Ак офицер хевин кедип алгаш партизаннар мону дуурайлап каапканы ол-дур. Ол партизан катап актар холунга кирген болза, ону боолап каары чайлаш чок.

Матвей. Ону канчап билир силер?

Офицер. Хемчикке ыңдыг чүвени көрүп пат болган мен.

Таня биле Сырга четтинчип алган «Калинка» дег. ырни ырлаанышыаан, кирип кээрлер. Сырга балыг холун шарааш, боскуп алган.

Матвей. Аалчылар кайыл, кыстарым?

Таня. Кел чыдырлар, ачай. Ам дораан чедип кээрлер.

Матвей. Ынчаарга аалчыларны ашкаарар-чемгерер апаар-ла болгай. Чемден кылып көрөм, уруум.

Таня биле Сырга бажыңче кире бээр. Сырга тыртылып, офицерни көрө-көре кирер.

Офицер. Аалчыңар ырактан кээр бе?

Матвей. Чок, мында ырак эвесте турар кожавыс-тыр ийин.

Офицер. Силерни ачаңар адының аайы-биле кым дээрил?

Матвей. Матвей Тимофеевич дээр.

Офицер. Матвей Тимофеевич, силерниң бо мынчаар актар тергиидеп турар бе, азы кызылдар бе?

Матвей. Оларның кайызындан сестир силер?

Офицер. Кайызындан-даа сезинмес бис. Ындыг-даа болза чорук чораан улус чүвениң ужурун билип ап чорбас болза, хоржок болдур ийин, але.

Матвей. Силерниң ооңар чөп. Бистиң бо мынчаар актар-даа чок, кызылдар-даа чок, анаа тайбың чон чурттап турар, мындыг-дыр ийин бо, Петр Иванович.

Офицер. Матвей Тимофеевич, силерниң бо суурда күш-хүнезин садып алгы дег, шала шыырак улус бар бе? Дезин үнгөн болгаш, арай куруглап чор бис.

Матвей. Бо суурнуң чону шупту-ла бир дески ядылар бис. Амывыска-ла мөлдүк-калдык. Артык чүве чок. Бар болза бо мээрэнде бар боор.

Дуруяа. Чок боор бе, күжүрүм? Акша, бараан бар болза, менде чүү-даа бар-ла. Чок, акша херек чок, бараан херек.

Сандан биле Мацмаа кырип кээр. Сандан даяңгышытыг, арай боорда кылаштап чоруур. Мацмаа хөгээржиңк тудуп алган боор. Дуруяа кезек када аңгадай бээр, улус артынче сыңыр.

Матвей (*уткуй кылаштай бергеш*). Мендээ, эргим, хүндүлүг аалчылар. Амдызында мынаар эртип саадаңар. (*Чезип алгаш, узун сандайга олуртуп каар.*)

Офицер. Аалчыңар тывалар-дыр, але?

Матвей. Демин силер мени тывалар орустарны үптөп-тонап аппаар, өлүрүп-даа каар дидиңер. Бо ашактан айтырып көрүңерден. Сандан, сен мени өлүрүп каап болур сен бе?

Сандан. Ол чүңүл, Матвей? Мен сени өлүрер хамаан чок, сени дээш, бистиң найыралывыс дээш амы-тыным-даа бээринге белең мен.

Матвей. А сени эрээдеп турган орус чанчынны?

Сандан. Ону өлүрер дизе, чүрээм-даа шимирт дивес. Кулугур мээң караамга көстүр ирги бе?

Матвей. Дыңнадыңар бе, Петр Иванович?

Офицер. Ийе, Матвей Тимофеевич.

Мацмаа. Уруглар кайыл, Метпей?

Матвей. Бажыңда чүү-хөө кылып турлар.

Мацмаа. Мен маңаа, эр улус аразыңга хей олургаң

чоор мен, оларга барайн. *(Тургаш, хөгээржиин тудун алгаи, бажыңче кире бээр.)*

С а н д а н. Аалчыларың дыка-ла хөй-дур, а, Матвей. Дуруяа база сеңээ аалдап келгени ол бе?

М а т в е й. Чок, сеңээ аалдап келген кижидир, хөөрежип кер, харын.

С а н д а н. Чүл аан мон, мээрен, мээң сөөлгү чоруум кылдыртыр, сөөгүм тутчур дээш, моорлап келдиңер бе?

Д у р у я а. Сен база эвин эрте бербеден, күжүрүм. Казак солааннар холунда кижидир болгай, канчанган-чоонган, ону биллип алып дээш, чорааным бо-дур.

С а н д а н. Казак солааннарың сылба шаптыргаш, ыйба дег, эстей берген. Чааскаан кылчая берген чоруп тур сен бе? Ам кымның-биле каттыжып алгаш, арткан эдимни үлежип чиир сен?

Д у р у я а. Чоондун мон, күжүрүм? Мен сени турам-биле хап турган мен бе? Ужур-дур. Ужурдан эрткен чүве бар бе?

С а н д а н. «Ужа сүрүп чорааш, дора өлдүң халак, ужур-зурап чорааш, доңгая дүштүң халак» дээр чүве болгай. Сээң доңгая дүжер хүнүң келген. Ол доңгая дүшкеш, сон өндейип тура-даа албас сен. Ол хевээр ок кадалып өлүр сен. Билдиң бе, кылчыгыр?

Д у р у я а. Казак солааннар бастырган дээш, сен дыка кедереве! Чагырга ам-даа мээң холумда болдур ийин, күжүрүм.

С а н д а н. Сээң ол чагыргаңны дүжүр октаптар бис! Орус чон дег, бодувустуң чыргалывысты тургузуп аар бис.

О ф и ц е р. Иван Иванович, хүнезин сатчыр дугайын шөлөөн чугаалажыыл деп чугаалап көрөм. *(Солагай талаже чайладыр кылаштай бээр.)*

С о л а а н *(Дуруяаже)*. Ча, силер чүнү садар бодаар? Мында чугаалашкай-ла. *(Офицерниң чанынга чеде бээр.)*

Д у р у я а. Чүнү-даа садар-ла. Хой-даа садар-ла, далган-даа садар-ла, дус-даа садар-ла. *(Чугааланмышаан, офицер-биле солаанның чанынга чеде бээр. Дуруяаның офицер-биле оон ыңайгы чугаазы орта дыңналбас.)*

Сырга коромыслода ийн кочал азып алган үнүп кээр. Офицерниң дужунга доктааш, калиткадан үне бээр.

М а т в е й. Бо Петр Иванович мен дээр кижини пат-ла кайгап ханмайн тур мен. Тараачын кижидир мен дей-дир. Ол хирезинде салаалары чинге-чинге, хоюг. дурт-сыны сыртагар, бир-ле офицер-ле.

С а н д а н. Қолчук, сыңзыг чүве ыйнаан. Чогум черле чүү улузул аан бо?

Матвей. Хемчиктен дезип үнгеш, Ус ажып бар чыдыр мен дээр кижидир.

Сандан. Чок-ла болза бо кижиди боду орта эвес, мени эрээдеп турган чанчын дег, дүржок чүве боор, чок-ла болза ол тывалар орта эвес, кандыг-бир дээрбечилер болду ынаан. Оон башка ындыг деп чүве кайын турар.

Сырга ийи кочалда суг көдүрүп алган кирип келгеш, офицерни көрбүшаан, бажыңче киргеш, оон катап үнүп кээр.

Сырга (*Матвейниң чанынга чедип келгеш*). Матвей акый, дөө ол кижини көөрүмге, мени боолап турган чанчын ол-дур.

Матвей. Сен танывас-тыр сен бе, Сандан? Ол эвес-тир бе?

Сандан (*офицерже топтап көрүп, көрүп*). Чок, ол эвес-тир.

Сырга. Ол эвес боор бе, ачай. Хавааның бир талакы кирбии өрү астылаңайнып турар кижиди боор. Мооң база ындыг-дыр, көрден, астылаңайнып турар. Ол-дур, ол-дур.

Матвей. Топтап көр, Сандан, топтап көр.

Сандан (*офицерже топтап көрбүшаан*). Чок, ол эвес-тир. Ол дээрге моортай дег, сарбагар эрин салдыг кижиди боор.

Матвей. Эх, сени-даа аар! Салдыг, салы чок деп алган! Сени хостап алырда, мен канчалчык мен? Баштай мени танываан сен, але?

Сандан (*бодангааш*). Шында-ла. Өскерлип-даа алган чадавас, кым билир ону.

Сырга. Ол-дур, харын, Матвей акый. Канчаар бис? Барып, ооң бодунга чугаалаптайн бе?

Матвей (*кезек бодангааш*). Хоржок, Сырга, ынчап черле болбас.

Сырга. Чүге хоржок чувел, Матвей акый? Ол кончуг сойлуку анаа салыптар бис бе?

Сандан. Бир эвес ылап-ла ол болза, үңгеп-союп-даа чорааш, ооң караан чушкуп кааптар ийик мен, кулугурну!

Матвей. Адыр, Сандан. Бодап көрден.

Дуруяа (*херим ажылдыр кудумчуже катап көргеш, кый дээр*). Э-э, Тулуппан! Бээр келем, оол, бээр!

Сандан. Ол кончуг шөө-бөрү база мында келгени ол бе?

Матвей. Ол ак офицер ол дижик. Сен ооң караан чушкуп кааптар мен дээр-дир сен.

Сандан. Чушкуп каавытпайн канчаар? Аргалыг болза, чүс-даа катап чушкуур мен!

Матвей. Бодап көрден. Мен чааскаан-дыр мен. Маңмаа биле уруглар, сен база санга кирбес-тир силер. Ол ийи

кижи-дир. Олар бодавыже боо-чепсектиг болгай. Күш бо хире ылгалдыг турда, канчап ооң караан чушкуур сен?

Тулуппан ланчыы чүктеп алган кирип келгеш, Дуруяа, офицер суглар-биле чугаалажып турар.

С ан д а н (*кезек бодангаш*). Сээң ооң шын ышкаш-тыр, Матвей. Бо Дуруяа биле Тулуппан ол ийи бөрү база оларнын талазында болгай аан болар.

М а т в е й. Ындыг, ындыг. Оларнын чугаалажып турары анаа эвес. Бүдүү бир-ле чүве сүмележип турлар боор.

С ан д а н. Ындыг бооп магат. Че, канчаар бис, Матвей? Чүнү канчалза, экил?

М а т в е й. Чүү-даа болза, боларга билдирип канчап-даа болбас. Бичии-ле сезик алза бисти анаа салбаа болар.

С ан д а н. Ынчаарга ам чүл, оруунар ак болзун, чоруунар чогузун деп, йөрээп, үдеп каар, мындыг бис бе?

М а т в е й. Адыр, Сандан. Таняны бээр кый де, Сырга. (*Сырга бажыңче кире бээр.*)

С ан д а н. Чүл, Матвей, бир чүве бодап алдың бе? Беш меге, алды арга деп чүве бар болгай.

М а т в е й. Сээң ооң шын, Сандан. Шенеп көрээл, кандыг эвес.

Т а н я (*бажыңдан үне маңнап келгеш*). Чүл, ачай, чүге кый дидин?

М а т в е й. Аыш-чемиңер кылып доостуңар бе?

Т а н я. Доозуптувус. Ам стол кырында салып тур бис.

М а т в е й. Доозупкаш, дөө аалчыларны чалаар сен.

Таяя офицер болгаш Дуруяа сугларже багайтыр көргеш, бажыңче кире бээр.

С ан д а н. Матвей, сен боларны кижиде деп чалап, шайладыр деп турарың ол бе?

М а т в е й. Ынчанмааже, хоржок. Чүве бүтпес.

С ан д а н. Мен бо бөрүлөр-биле чаңгыс столга кожа олуруп, шай ишпес мен.

М а т в е й. Ынчап черле болбас. Ынчаар болзунза, халап үнгени ол. Алды арга, беш меге бар деп, бодун чугаалап олурдун чоп.

Д у р у я а (*Матвей сугларнын чанынга чедип келгеш*). Сени көөрүмге, Санданны алгаш барган чанчын-биле дөмейиң чер аажок кижидир сен, таныш.

М а т в е й. Ынчаарга ам мени ол офицер деп бодап турарың ол бе?

Д у р у я а. Чок, чок. Анаа-ла дөмейлеп тур мен. Ол сээң-биле дөмей-даа бол, тывалаары сенден ыракта дора кижиде чорааны кай. (*Санданче.*) Ол чанчындан каяа, канчап чарылдын, мээң адымны канчалды?

С ан д а н. Мени черниц черинге дүжүрүп каапкаш, аьдыңны алгаш, чоруй-ла баржык.

Офицер, солаан, Тулуппан оларның чанынга чедип кээрлер.

Д у р у я а. Чүнү-даа чугаалавайн, анаа-ла шоодай дег, дүжүр октапкаш барган бе? Таан-даа кайын ындыг боор, күжүрүм?

С ан д а н. Кайы, мени байысаарың бо бе, күжүрүм? Кандыг херек ужун байысаар сен?

Д у р у я а. Байысаап-даа эвес, анаа-ла чүвениң ужурун биллип алып дээш.

Т а н я (*бажыңдан үнүп келгеш*). Эргим аалчылар, бажыңче кирип, аяк шайдан чооглап көрүңер. (*Бажыңче дедир кире бээр.*)

М а т в е й. Актар-даа, кызыл партизаннар-даа кылган болза, бо херектиң ужурун тывары берге. Хей мынчап турбайн, кирип, шайлап көрүңер, аалчылар.

О ф и ц е р. Канчап тывылбас боор ыңар? Ол херекти кылган кижилерниң бирээзи бо ашак бо ышкажыл.

М а т в е й (*офицерни шинчилеп көрбүшаан*). Силер бо ашакты кандыг херек кылган деп санап турар силер? Черле ынчаш силерниң маңаа киришкен ужурунар чүл, силерге кандыг хамаанныг чүвөл?

О ф и ц е р. Меңээ кандыг хамаанныг боор ийнк. Мен анаа чүвениң шынын тыпчып бээр дээш, ынчап тур мен.

С ан д а н. Бо кижини көөрүмге, мээң уруумну балыглап, мени эрээдеп турган чанчын-биле кончуг-ла дөмей-дир.

О ф и ц е р. Силер бодаар, ол офицер мен-дир?

С ан д а н. Дөмей-ле-дир сен. Ындыг-даа бол, ол көңгүс тывалай албас кижини, сен багайтыр-даа болза тывалаар-дыр сен. (*Ол душга Сырга эргин кырынга үнүп келгеш, офицерни ылавылап көрүп турар.*)

О ф и ц е р. Бир эвес ол кижини болза, сен канчаар?

С ан д а н. Узун назы назыла деп йөрээп каар мен.

О ф и ц е р. Чүү дидир, Иван Иванович, билбейн бардым.

С о л а а н. Пожелаю, говорит, ему долгих лет жизни.

О ф и ц е р. Ол офицер мен эвес-тир.

С ы р г а. Ол-дур, ачай! Мени боолап турган кижини ол-дур, Матвей акый!

О ф и ц е р. Чүге көрүп тур сен! Бо тенек аарыг уругну бажыңче киир иткеш, дүкчүп каг!

Солаан биле Тулуппан Сырганы, үнүп орган Таяны бажыңче киир иткеш, хаалгазын даштындан дээктеп каар.

М а т в е й. Бо чүү болду? Чоондунар, орта силер бе?

Офицер. Авьяастава! Сен партизан сен! Санданны сен хостадып алган сен. Бо мээрең сени танып тур.

Матвей. Сен ак офицер ышкажыл сен? Ынчаарга чугаа өске-дир.

Офицер. Силерниң-биле мээң чугаам чаңгыс. Бо-дур! *(Кабттангы тонун ужулгап, хол-боозун ушта соп келгеш, Матвейге углай тудуп алып.)*

Дуруяа. Чоп мартызаан эвес мен, ындыг чүве танывас мен деп, хөрлөп туржук сен? Ол-дур. Шимчевейн олур! *(База хол-боозун ушта соп келгеш, Санданче арнып алып.)*

Матвей. Эрте-дээре кичээниңер, дээрги офицер. Сагындырып каайн, силерниң ам базар-баар чериңер чок, хүнүңер келген. Чүвениң хөлү эрткелекте, боо-хөөңер дужаап, холга кирип бериңер, ынчалзыңарза, дириг артарыңар магат.

Сандан. Бо канчап турарың ол? Дорзууң ыңай кыл. Боо-монгу тудуп чораан эвес сен, часты берзе, канчаар сен, мелегей. Озал-ондак болгай. Улус өттүнүп, ок-боо сегирип ап чүзүл мооң?

Офицер. Силер бисти бастырган деп бодай-дыр силер бе? Амыр-дыр! Кызыл хамчыкты арыдып, Россияның тынын алып күш бар.

Матвей. Соора угаап турар-дыр силер. Силерни Кызыл Шериг далдыр шаап дүжүрүпкен. Ам онгарлып шыдавас силер. Россияның чолун силер эвес, бис шийтпирлээр бис.

Офицер. Магаң хандыр чугааланып алдың бе? Че, ам болзун. Ам мсон чугаазын дыңнаар сен. *(Хол-боозун кожаңнадып каар.)* Тур!

Дуруяа. Дем чүү деп турдун? Бодувустуң чагыргавысты тургузуп аар бис дидиң бе? Чагырга кымның холундал, мен сенээ таптыг көргүзүп бергей мен аан. Тур, язы!

Сандан. Сен дыка көгүве, Дуруяа. Дыңнап көрден. *(Ыржым. Ыракта үгер-боо дасжы дыңналып каап турар.)*

Силер ышкаш маңгыстарны чок кылыр дээш, бистиң Кызыл Шериивистиң кел чыдары ол-дур. Ээремчигей дег чылча бастырып каар сен.

Офицер. Тур дидир мен! *(Матвей туруп кээр.)*

Дуруяа. Сен база тур, сойлук! *(Сандан туруп кээр.)*

Офицер. Кожа туруп алыңар!

Матвей *(Сандан-биле кожа туруп алгаш)*. Силер бисти элүрүп каар бис деп бодап тур силер бе? Хостуг, аас-кежиктиг чурттаар дээш демисежип турар, Ленинниң номналын эдерген сая-сая чон бистиң-биле тудуш. Бис өлүм чок бис!

Офицер. Сээң өлүмүң бо-дур. Ма!

Офицер боолаптар. Сандан Матвейни дуй туруптар. Матвей Санданны сегирип алып. Калиткадан хайгылычы, Саян-оол, Арбак, кызыл-шериглер бославышаан, кире маңнажып кээр. Офицер барып дүжер.

Х а й г ы ы л ч ы. Бооңар октаңар! Холуңар көдүрүңер!

Бажындаң Тая, Сырга, Маңмаа суглар үнүп кээрлер.

С а я н-о о л. Мынаар туруңар. Шимчевеңер! Иштиңер тө адыптар мен!

Дуруяа, Солаан, Тулуппан суглар бир булуңче үстүң туруп алырлар.

С ы р г а. Ачай! Канчап бардың?

С а н д а н (*бажын көдүрүп, караан көрүп келгеш, бир холу-биле Матвейден куржактангаш, бир холу-биле Сырганы сыйбавышаан*). Ажырбас, уруум. Бичии шыймак экирий бээр. Төгүлгөн ханывыс төрээн черге аржаан болур. Ооң кырынга шак мындыг дайзыннарга бастырбайн, найыралдыг чыргап чурттаңар.

К ө ж ө г ө

ТӨНГЕН.

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ

ОН БИР

(Үш көжегелиг, алды көргүзүгүг маабырлык шии)

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

1. Бүрзеккей — улуг лейтенант, тыва эки турачыларның пулемёт взвудунун командири.
2. Дөнгүр-Кызыл — сержант, пулемёт расчедунун командири.
3. Самбал — дайынчы.
4. Түмендей — дайынчы.
5. Монгул-ол — дайынчы.
6. Бичелмаа — дайынчы, санитар кыс.
7. Тоютчук — дайынчы.
8. Иванов — дайынчы.
9. Ие — орус кадай, Вераның авазы.
10. Вера — орус кыс.
11. Курт Гиблер — капитан.
12. Эрнст Вернер — обер-лейтенант.
13. Бруннер — фельдфебель.
14. Луиза — немец хелемечи кыс.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарынга фронтучу чораан Иванов, тыва эки турачыларның пулемёт взвудунун санитары чораан Бичелмаа болгаш герман шеригинин обер-лейтенантызы чораан Вернер үнүп келирлер.

Көжеге артындан дайынчы ончалаашкын шимээни дыңналып турар.

Бирги үн. Украинаның бир дугаар фронтунун Морозов аттыг, Ровнонун сески гвардейжи аттыг шериг дивизиязының үжен бирги полугунун бир дугаар эскадронунун дайынчызы Николай Петров!

Үн. Мен!

Бирги үн. Ийи дугаар эскадронунун дайынчызы Губенко!

Үн. Мен!

Бирги үн. Ийи дугаар эскадроннун дайынчызы Тоютчук!

Үн. Ийи дугаар эскадроннун дайынчызы Тоютчук бистин Төрөөн чуртувустун хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш немец-фашистиг эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга маадырлыгы-биле өлгөн.

Бирги үн. Беш дугаар эскадроннун дайынчызы Аркелян!

Үн. Мен!

Бирги үн. Үш дугаар эскадроннун дайынчызы Лебанидзе!

Үн. Мен!

Бирги үн. Дөрт дугаар эскадроннун дайынчызы Ховалыг Бичелмаа!

Бичелмаа. Мен! *(Мөңгө от баарынга чечек салыр.)*

Бирги үн. Бир дугаар эскадроннун дайынчызы Иванов!

Иванов. Мен! *(Чечек салыр.)*

Вернер. Герман шеригниң обер-лейтенантызы чораан, ам Герман Демократтыг Республиканың хамаатызы Эрнст Вернер! *(Чечек салыр.)*

Тулчуушкун даажы. Частыышкыннар. Ракеталар чыры. Өтүр көстүп турар көжеге артында дайынчылар шимчээшкени. Кидин түлүк тулчуушкуннун дааш-шимээни чоорту намдай бээр.

Иванов.

Араатан дайзын фашистерге удур
Арзылаң-биле дөмей тулчуп турган,
Тывадан келген гвардейжи пулеметчу
Тыппазы чок, эрес, кайгал оолдар чүве.

Адыгжы пулеметчу тывалар
Адаан черин кагбааннар.
Оларның он бири өмүртсе-даа,
Оптуг дайзынның чүс ажыы кырдырган.

Оларның арыг чаагай алдары
Ораны — Саянда чедип келген.
Ам мында Мөңгө оттуң чанында
Арат чону мөгейип тур.

Бичелмаа.

Он бээр ам көвей чылдар эрткен-даа бол,
Он бир маадыр алдар-ады уттундурбаан.
Адаларның канчаар тулчуп чаалашканын
Амгы салгал баарынга төөгүп берээл.

Вернер.

Төрөөн чуртум — герман черни фашизмниң
Дөңгүзүндөн хостап берген маадырларның —

Орус солдат Ивановтун,
Ооң эжи Тоютчуктун
'Чалданыш чок тура-соруун бөгүн маңаа
Чалыы салгал дыңназын дээш чугаалап бээн.

Иванов. Фашистерге кызаңнааштыг чаңнык болган
Балчый-оолду, Түметейни, Мезил-солду,
Дөнгүр-Кызыл, Удүмбараа, Кошкар-оолду
Тэрээн чурт-даа, төрөл чон-даа мөнгө утпас!

Бичелмаа. Дидим оолдар Самбуу биле Чылбак нин,
Дидиржаа-даа, Мөнгөштей-даа — дөгөрезин,
Бүрзеккейге баштаттырган маадырлар
Бүгү чоннуң угаанындан ыравастар!

«Ыдыктыг дайын» деп ырын аялгазы «Тулчуушкунче» деп тыва ырын аялгазынче шилчий бээр.

Көжөгө ажиттынар. Тулчуушкун аразынын кыска дыжы. Монгул-оол телефон долгаан орар. Түмендей шоодайынын аксын ажыдып алган, оон жадаглар алгаш, сапык улдуу таваар каккан орар. Бир буду кызыл-даван. Самбал дүвүрөп, ыңай-бээр кылаштаан турар.

Самбал (*чудуруктангаш*). Чүгө аткаарлап турар улус бис! Ужуру чүл?

Монгул-оол (*телефонун тудуп алган*). Мен «Он бир»-дир мен, мен «Он бир»-дир мен. Алло-алло! «Улуг-Хем», «Улуг-Хем»?

Самбал (*Түмендейге чеде бергеш*). Оода сен дүргөдөп көрөм, эжим дайынчы Түмендей? Шыдай эвес эр-дир сен. Дайын шөлү-дүр бо, шактын эки механизми ышкаш ажыл-даар ужурулуг сен.

Түмендей (*таваар*). Канчап барган кижин ыйнаан бо? Идиин база бо-ла тура теп алыр. Мен эвес болзумза, канчаар төрөөн ирги?

Самбал (*Монгул-оолга чеде бергеш*). Алло-алло-ла дээр, аксы-боскун-даа катпас. Канчап барган кижин сен, эжим дайынчы Монгул-оол? Капитан Кечил-оол кайыл? Командиривис Бүрзеккей кайыл?

Монгул-оол (*ынаар көрүнмес-даа*). Алло-алло! «Улуг-Хем»!, «Улуг-Хем»! «Он бир»-дир мен, «Он бир»-дир мен.

Самбал (*дөстүнмейн*). Шыдай эвес эрлер-дир силер! Харылзааңарны мен барып эдип берейн!

Самбал маннап үчүп бар чорда, Түмендей тура халааш, дуй туруптар. Самбал чүткүп турар.

Түмендей. Адыр, төрөөн. Бо мындыг өл малгаш-балар-

да артында-ла бир буду кызыл-даван. Эки-ле маадыр-дыр сен.

Самбал (чүткүп). Ам ынчаш борта хоруп орган херээ-вис чүл? Чодуулар бис бе?

Түмендей. Дужаал ындыг болган-дыр: олар аткаар-лаар, бистер борта артар.

Самбал. Шыдай-ла дужаал-дыр! А чүге бурунгаар хал-даvas улус бис?

Түмендей. Ындыг дужаал база чок-тур, төрөөн.

Монгул-оол. Алло-алло, «Он бир»-дир мен...

Түмендей. Сен бичии оожургап олур, төрөөн. Идиинни дораан септеп бээр мен. Мындыг өл малгашта кызыл-даван канчап чаалажыр сен. Ооң орнунга аалыңче чагаа бижип, бичии чардыгып олур. *(Самбалды аппарып олуртуп каар, оозу бижиттине бээр.)*

Монгул-оол телефонга алгырбышаан олурар. Түмендей идиин септеп доозуптар.

Түмендей *(Самбалдың идиин октап бергеш).* Ма, кедип ал, төрөөн. Хөөкүй кызыл-будуң ам-на каттырыптар боор. Ам бажы-биле баар, Берлинге чедир шыдаар эвеспе, төрөөн.

Самбал (хыйланып, идиин ырадыр теп чорудуптар). Шыдай-ла төрөөн-дир сен. Меңээ шаптык болба! Мен тоң чугула ажыл кылып олур мен.

Түмендей *(кочуурган).* Амдыы чаа-ла тулчуушкунче чүткүп турдуң. Ам оон артык кандыг тоң чугула ажыл тып алганың ол, төрөөн?

Самбал (Түмендейниң хөрээнден ойтур идипкеш). Бо-дуң ынаар барып, шоодайыңга маска-дөжү, кадаг-шоптун чыгдынып чор! Мээң чугула ажылымга шаптык болба, моон ыра!

Түмендей *(ийи билээн сывыртынып).* Охалээй, меңээ хол чедип де? Саазын шокарлап алгаш, чугула ажыл деп?

Самбал. Шокар саазын эвес-тир!

Түмендей. Шокар саазын-дыр!

Монгул-оол *(ийи эжиниң аразынга турупкаш).* Эштер дайынчылар Түмендей биле Самбал! Соксаңар! Тывада аал-дарыңарда силер бе, азы Кызыл хоорайның ногаан садында стадионда хүреш үезинде силер бе?

Түмендей. Мен анаа айтырыг салдым.

Самбал. Мен тоң чугула ажылдыг кижидир мен деп, херектиң ужур-чөвүн чугааладым.

Монгул-оол *(база кыжырып).* Шынап-ла чүү ындыг тоң чугула ажыл бар апарды?

С а м б а л (*ийи эжиниң кулактарыңа сымырангаи*). Шы-
ным ол, оолдар. (*Түмендей кочулап, чүш кынныр.*)

М о н г у л - о о л. Шынап-ла бе, Самбал?

С а м б а л. Шынап болбайн, сыяп боор бе, оолдар. Ар-
тында-ла Тываның эки турачыларының мурнундан.

Т ү м е н д е й (*кайган*). Аңаа канчап чагаа бижиир чүвөл.
төрээн?

С а м б а л. Канчап биживес боор, оол. Мен шыдаар-дыр.
Бурунгаарлавас болганда, бодал-биле тулчуп, бурунгаарлап
орза эки ыйнаан.

Т ү м е н д е й. Шын-дыр, төрөөннер! А сен чүү деп бижиин
алдын, төрөөн? Номчуп көрөм, дыңнаалы.

С а м б а л. Адыр, адыр, оолдар.

Үжээлээ бөлдүнчүп алгаш, чагааны номчуп, немей бижип, каттыржып
эгелээрлер.

Т ү м е н д е й. Че, эгеле, төрөөн.

С а м б а л (*номчуур*). Шыяан ам. Амгы шагның арнында.
бо шагның бодунда ара-амытанның арыг ханын соруп ишкен.
арбын, күрүлөрниң арат чонун кыргып хыдаан, арнында
чаңгыс мыйыстыг, адыгыр кара маңгыс чоруп тур оо.

М о н г у л - о о л. Анаа тоол ышкажыл.

Т ү м е н д е й. Мен-даа ынчаар, харын-даа оон артыр ко-
жааттап каар мен, төрөөн.

С а м б а л. Ындыг шыдай эрлер болзуңарза, ынчаар ко-
жааттап көрүңерем.

Т ү м е н д е й (*бажын туттунгаи*). Ой, төрөөннер, чогу
боду черле тоң чугула бодал-дыр, төрөөннер. Чазып турган-
дыр мен. Хорадавайн көр, төрөөн.

М о н г у л - о о л. Оон ыңай чүү деп бижип алдың?

С а м б а л. Бо Түмендей деп кижин орта бижитпеди ыш-
кажыл. Шыдай эвес эр-дир.

Т ү м е н д е й. Ам мынчаар-дыр, төрөөннер.

С а м б а л. Канчаар?

М о н г у л - о о л. Канчаар, оолдар?

Т ү м е н д е й. Ооң адын хевээр адаар-дыр, төрөөннер.

С а м б а л. Шын-дыр, шын-дыр! Шыдай эр ийин моң. Оон
ыңай чүү дээр бис?

Ынчан Ычелмаа кирип келир. Ону эскербестер.

Т ү м е н д е й. Кодур өшкү, холаң адаска сен деп бижи,
төрөөн.

С а м б а л (*биживишаан*). Кодур өшкү, холаң адаска
сен...

М о н г у л - о о л. Эжикте дөжек сен, эмдик көк буга сен
деп, база бижиир-дир.

С а м б а л (*биживишаан*). Эжикте дөжөк сен, эмдик көк буга сен.

М о н г у л - о о л. Тыва тоолда демги бир кадайның дөңгүр көк өшкүлөриңге база үстүрөр бис дээр-дир, оолдар.

Т ү м е н д е й. Чүү кадайның, төрөөн? Деге сарыг хуналыг Дектегене курактың бе?

М о н г у л - о о л. Чок, ол эвес аан. Адын уттуп алган-дыр мен, харалаан.

С а м б а л. Кым боор, адырам?

М о н г у л - о о л. К баштыг кадай аан, оолдар.

С а м б а л. Аа, ам-на сактып келдим, шыдай эрлер!

Чагаа бижээн дайышчылар ол үеде Бичелмааны гөрүп кааш, менпей бээрлер.

Б и ч е л м а а. Чаныңарга кижиге келирге безин эскербес, чүнү бижип тур силер, оолдар?

С а м б а л. Кайы, бис бе, эжим дайынчы Бичелмаа... (*Чагаанын чажырып алган турар*).

Т ү м е н д е й. Анаа-ла фрицтер-ганстар манап, тоолдап-тывызыктажып турарывыс ол-дур ийин.

М о н г у л - о о л (*будулдуруп*). Аал-ораннарывысче, аныяк кыстарывысче амы-хуунуң-даа, аныяк ынакшылдың-даа анаа-ла чагааларын бижип... Ийе, ийе, амды татар командир Ахмеджановтуң бир дугаар эскадронунуң оолдары бистин тыва кыстарывыс силерже үргүлчү-ле карак баскан тургулаар денердаан.

Т ү м е н д е й (*улажып*). Капитан Кечил-оол база көргөндир.

С а м б а л. Шын, шын харын. Бистин командиривис улуг лейтенант Бүрзеккей база билир аа, оолдар?

Б и ч е л м а а. Чаа, будулдура бербенер.

С а м б а л (*улам олтууг*). Будулдураар боор бе, эжим дайынчы Бичелмаа? Силерниң кайы бирээнерни ол татар оолдар кудалап апарза, Тывага баргаш, ада-незинге чүү дээр бис? Бодап безин көрден, дунмам.

Б и ч е л м а а. Мени будалдырып турарыңар билдингир-дир, оолдар. Аал-ораннарыңарже, аныяк кыстарыңарже кодур өшкү, холаң адаска дугайын канчап бижир силер?

С а м б а л (*чушкунузун дырбап*). Кайы ынчап турдувус бе, дунмам? (*Өөрү ыытташпас*). Ат болган-дыр аа...

Б и ч е л м а а (*электен*). Ол К баштыг кадайыңарны мени билбес деп бодаар силер бе?

М о н г у л - о о л (*Бичелмааны холундан чедип алгаш, ырсдыр аппарат чыда*). Мындыг-дыр, дунмам. Бис-даа чагаавыс уламчылаалы. Сен дөө хайгаарал черинде сержант Дөңгүр-Кызылдың чаныңдан бээр чорааш кел. Аңаа амды Ахмеджановтуң оолдары-даа чедип кээр чадавас.

Үжээлээ база катап чагаазын уламчылап, каттыржып эгелээрлер. Ол үедэ Бүрзеккей чоокшулап келгеш, Бичелмааның чааскаан турарын эскерип каар.

Бүрзеккей. Бичелмаа, чүгө ыт чок турарың ол?
(*Баитактанып.*) Чаныксап тур сен бе?

Бичелмаа (*сырбаш дээш, хая көрнүп келгеш*). Чок, эжим командир.

Бүрзеккей. А ынчаарга мында чүгө чааскаан турарың ол?

Бичелмаа. Бо оолдар мени чорудуптулар.

Бүрзеккей. Чүү дээш?

Бичелмаа. Та, чагаа бижип турар улус эвеспе он, эжим командир.

Бүрзеккей. А чүнү каттыржып турарлары ол?

Бичелмаа. Ол чагаазын каттыржып турар улус-тур.

Бүрзеккей. Чагаазын каттыржып турар? Солунун аа? А чүгө каттыржырлары ол ынчаш?

Бичелмаа. Ужурун билбедим, эжим командир. Сөглөвөс улус-тур.

Бүрзеккей. Че, баар бис бе? Чүү мындыг эрлер тыпты берди, кыс кижичаңгыстадып турар. Азы солун херек болза, барып кады каттыржыылы.

Түмендей (*командирни эскерип кааш*). Бүрзеккей командир келди-ле, төрөөннер!

Үжээлээ дүүрөп, чагаазын чажырыптарлар. Ол аразында Самбал идин кедип четтикпейи баар. Ол хевээр томаанныг тургулаптар.

Бүрзеккей (*чоокшулап олура*). Мында чүү бооп турар чүвөл, эштер дайынчылар?

Түмендей (*эштеринче көргүлээш*). Бир дугаар расчөтүң пулемётчулары дайынчы дужаал манап тур, эжим командир.

Бүрзеккей. Расчөт командири кайыл?

Түмендей. Расчөт командири сержант Дөңгүр-Кызыл дайынчы хайгааралда, эжим командир.

Бүрзеккей. Дайынчы эш Бичелмааны кым чорудупту?

Монгулоол (*кезек үзүктелишишкин соонда*). Мен, эжим командир.

Бүрзеккей. Чүгө?

Самбал (*үзүктелишишкин соонда*). Чагаа бижиир дээш, эжим командир.

Бүрзеккей. Кайнаар?

Самбал. Берлинче, эжим командир.

Бүрзеккей. Кымга?

Самбал (*үзүктелишишкин соонда*). Гитлерге, эжим командир.

Бүрзеккей. Гитлерге?!

Үжээлээ. Шак-ла ындыг, эжим командир.

Бүрзеккей. Чагаанар көргүзүнер. *(Үзүктелишишкин)*.
Раз так, дужаап тур мен!

Үжээлээ аразында имнежип шаг боорлар. Оон Самбал идиктиг буду-биле шаккыладыр базып баргаш, чагаазын тутсуп бээр. Кезек ыржым.

Бүрзеккей *(хүлүмзүрүп чоруй)*. Эки-ле пулемётчулардыр силер. Ынчалза-даа мындыг чагааны парлалгага үндүрбес боор чүве болгай.

Түмендей. Чагаавысты орус дылче очулдургаш, калчаараан фюрерниң бодунче чорудуптар бис, эжим командир. Ону мен хүлээнип алыин.

Монгул-оол. Гитлериң чүгле пулемёттарывыс огу-биле эвес, дылывыс-биле база согар бис, эжим командир. Дайзын бо хире каржы-дошкун, кээргел чок болганда, бис база оларны хайыралавас бис.

Түмендей. Гитлериң чиртек караан дежер бис!

Самбал. Чаңгыс мыйызының тугулун дура долгаар бис!

Бүрзеккей. Дораан дедир кээр мен. Мээң караамга ам база мындыг хевирлиг көстүр болзуңарза, моон үнмек кылдыр хоругдап каар мен. Билдиңер бе?

Үжээлээ. Билдивис, эжим командир!

Бүрзеккей чоруй баар. Бот-боттарың буруудатчып, Самбал идиин кезде бээр.

Монгул-оол *(Бичелмаага агартынып)*. Эжим дайынчы, сени мен черле моон чорудар дивээн мен. Бо оолдарның тывыы ышкажыл.

Бичелмаа. Ол дээш эвес, силериң бо чурум чок байдалыңар дээш, командир хорадады ышкажыл.

Монгул-оол. Аттыг эрлер-дир ийин.

Бүрзеккей биле Дөңгүр-Кызыл кирип кээр.

Бүрзеккей *(далаш болгаш шыңгыы үн-биле)*. Эштер! Дөрт дугаар тыва эки турачылар эскадронунуң бистиң пулемёт взводунга Командылал чери чугула даалга дагзып турардыр...

Дөңгүр-Кызыл. Өске расчёттарың дайынчыларың келдирип алза кандыгыл, эжим командир?

Бүрзеккей. Ажырбас, мен бодум чеде бээр мен. Дайынчы туруштарың шуптувус ээн каап болбас бис, эштер.

Дөңгүр-Кызыл. Билдингир-дир, эжим командир.

Бүрзеккей. Немец фашистер Сурмичи суурнуң девискээринде хөй техникти болгаш дириг күштү мөөңнеп алган,

бистиң кезектеривиске бурунгаарлаар арганы бербейн турар-дыр.

Үннер. Қончуг чыланнарны! Ам база халбактанып бе? Оларны ынчаар амдажытпас бис! Атакаже дораан кирер бис!

Бүрзеккей. Баштай мээң чугаамны төндүр дыңнаңар, эштер. Бистиң каш удаа карак кызыл атакаларывыс чединшкин чок болган-дыр. Чаа күштерни мөөңнеп алыры-биле бистиң эскадроннарывыс полк командири гвардейжи полковник эш Поповтуң дужаалы-биле түр када аткаарлааш, чаа камгалал шугуму: ээлээр ужурлуг апарган-дыр. Эскадроннарның аткаарлаарын хандырып, дайзынның халдаашкынын бо угланышкыңга доктаадып тударын бистиң пүлөмөт взодунга болгаш старшина Дажы-Серенге баштаткан куяк-танк үрекчилеринге Командылал чери дужааган. Ниити байдал мындыг-дыр, эштер. Пулемөт точкаларын каяа тургускулаар дугайын расчөттар командирлери-биле тускай чугаалажыр бис. (Үзүктелишишкин.)

Самбал. Дайзынны эрттирбес бис. Бис шыдай-дыр!

Түмендей. Бисче семээн кара шорuzu!

Монгул-оол. Дайзынның күжү тодаргай билдинип турар бе, эжим командир?

Бүрзеккей. Дайзынның күжү улуг: танкылар, куяктыг машиналар, артиллерия, кижжи саны база хөй. Бистиң Украинаның бир дугаар фронтувустуң шериглеринге удур немец командылалдың «Центр» деп адаар эң күштүг бөлүү тулчуп турар. Дубно уунда болгаш Сурмичи кавызында фашистерниң дөрт дугаар танк шерий мөөңнеттинген. Улуг түлчуушкуннар болур... Ханнуг, өлүм-чидимниг. (Хүлүмзүрей аарак). Коргунчуг-дур бе?

Самбал. Черле чок, эжим командир. Харын бо бижип алган чагаавысты Гитлер дириг турда, канчап дүрген чедирип бээр чоор деп бодап тур мен.

Түмендей. Ыяап-ла чедирер бис!

Бүрзеккей. От шугумундан хайгааралды кошкадып болбас. Ок камнаvas. Билдингир-дир бе?

Дөңгүр-Кызыл. Билдингир-дир, эжим командир.

Бүрзеккей (дайынчыларга). Силер ам барып, от шугумун ээлеп, дайынчы хайгааралды уламчыланар.

Үннер. Дыңнадывыс, эжим командир! (Чорунтарлар.)

Бүрзеккей (Дөңгүр-Кызылга). Силер амдызында артып калыңар, эжим сержант.

Дөңгүр-Кызыл. Дыңнадым, эжим командир.

Бүрзеккей биле Дөңгүр-Кызыл карта көре бээрлер.

Бүрзеккей (эш-хузу-биле). Кандыг деп бодаар сен,

сержант, Командылал черинин дужаалып дайынчыларга ажы-биле чугааладым?

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Шын болду, эжим командир. Командылал черинин дужаалын дайынчылар ылап билдилер.

Б ү р з е к к е й. Мен база ынчаар билдим, сержант. *(Картаже айыткаш.)* Бистиң бо камгалап турар черивис эн чугула дилиндек-тир. Дайзынның техник күжү чүгле болап эртип болур. Оон өске орук чок. Сурмичи суурну долгандыр чиндиңнээш малгаш болгай. Дайзынны бис моон пулемёттар, гранаттар-биле согар бис. Оң талада шугумда старшина Дажы-Серен бар. Оон командылалында дайынчылар: Канчыыр-оол, Шойдакпан, Лакпа, Тыртык-оол, Нордун суглар бар. Дайзын черле эртпес.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Дайзынны эрттиреринин орунга борта өлүр бис.

Б ү р з е к к е й. Өлүм дугайын чугаалаан херек чок, сержант. Дайзынга бажын кара кылдыр салып бээр дайынчыны кандыг маадыр дээр боор. Тиилээр бис, дириг артар бис. *(Картазын шыгжап алып. Телефон дагжап келир.)* «Он бир» дыннап тур. Ийе, эжим капитан. Раз так, кончуг эки-дир. Нам кежигүннери-биле ангы чугаалажып көөр бис. Дыннадым, эжим капитан. *(Телефонун салып каар.)* Капитан Кечил-оол долгап тур.

Дааш-шимээн дынналып кээр. Самбал маңпап кирип келир.

С а м б а л. Эжим командир, эжим командир! Фашистер...
Б ү р з е к к е й. Дүвүревенер. Раз так, белеткениңер!

ИИГИ КӨРГҮЗҮГ

Бедик онгуда пулемёттарын чажырып алган Дөңгүр-Кызыл, Түмендей. Самбал, холу шарыглыг Монгул-оол хайгаарал кылып турарлар.

Түмендей *(дураннааш)*. Өлүрткен фашист солдаттарның сектери безин илден. Оларнын кырында кара-кара кускуннар ужуп турлар. Кулугурларның сүнезиннери ам эрлик оранында барган боор аа, төрөөннер?

Д ө н г ү р - К ы з ы л *(Монгул-оолга)*. Холуң ам аарып тур бе?

М о н г у л - о о л. Тулчуушкун үезинден изирниккеш, билбээн киж и мен. Девин бичии саргыды-ла. Ам чиде берди.

С а м б а л. Ам черле шимчетпе, эжим.

М о н г у л - о о л. Бо дээрге хей чүве-дир оң, оолдар. Өлүртүп каан эштеривис Мөңгештей биле Чылбак-ла кончуг хомуданчыг-дыр.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Кончуг эзир дег эрлерни... Старшина

Дажы-Серенниң адыгжылары база маадырлыг-ла тулуштулар аа.

Самбал (*ызыртыныл*). Өлүрткен эштеривисти дээш өжээнивис негеп, он-он, чүс-чүс фашистерни кыргый шавар бис. Бис шыдай-дыр.

Дөңгүр-Кызыл (*Монгул-оолга*). Сен чүге муңгаргай олур сеп?

Монгул-оол. Бистиң шериглеривис бо хире шаап халдап турда, чүү дээш муңгараар мен. Анаа сагыжың-дыр нийн, эжим сержант.

Түмендей. Мен база эскерип тур мен, төрөөн. Сенде бир-ле муңгак аян бар-дыр.

Монгул-оол. Өскөн-төрөөн тыва черим-даа, Өвүр кожуун чуртум-даа сагынмадым. Хирезин бодаарымга, балыглаттырганнарны санитарывис Бичелмаага баштаткаш, санбатче чорудар деп, Бүрзеккей командиривис дужаал бээр деп турар ышкаш-тыр.

Самбал. Ол сээң анаа сагыжың-дыр. эжим. Кым-даа моон чорбас.

Монгул-оол. Мен силерни каапкаш, моон черле чоруп шыдавас мен, оолдар. Херек апарза, менээ болчур силер.

Дөңгүр-Кызыл. Болчур чүү боор, сенээ ажыл тыпты бээр.

Монгул-оол. Менээ изиг от шүгүму херек! Өлүрткен эштерим дээш, төккөн ханым дээш, фашистерден өжээним негээр мен.

Дөңгүр-Кызыл. Негээр бис. Кады негээр бис. (*Элээн боданып чыда ырлаар.*)

Амыр-чыргал бүргеп шыпкан,
Амы-тын дег, ынак Төрөөн чурт
Хамык оглун дөгезезин
Кайын тура кыйгырып туру:
Эжиң-өөрүн, акын-дунман
Эрге-шөлээ чыргалы дээш,
Ээй, тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!

Дайынчылар ырлажы бээр. Ынчан Бүрзеккей биле Бичелмаа чедип кээрлер. Дайынчылар тура халчыр деп баарга, олурунар деп, командир имнеп каар.

Бүрзеккей. Солун чүү-дүр, эштер?

Дөңгүр-Кызыл. Хайгааралды уламчылап тур бис, эжим командир.

Бүрзеккей. Эки-дир, эштер. Тайбың амыдыралга-даа, тулчуушкун шөлүнге-даа дайынчы тура-сорук херек болдур ийич.

Хайгааралда Түмендейнин: «Эжим командир!» дээн үнү дынналыр. Дегези ында баарлар.

Түмендей. Моон үш дугаар дөң кырында кижилер баарааны көрдүм, эжим командир.

Бүрзеккей (*дураннааш*). Үш дугаар дөң кырында бе?

Түмендей. Шак ындыг, эжим командир.

Бүрзеккей. Көрүп тур мен. Ийи кижидир. Серемчилелди бичиле кошкадырга ындыг болгай. Дайзын бисти ырлап. хөглөп алзын деп манаар эвес. Сержант Дөнгүр-Кызыл, дайынчы Самбал! Силер солагай талакы чоогалап чоруткаш, билдинмес кижилерни чоогундан хайгаараңар. Бир эвес дайзыннар болза, диригге тудуп эккеэрин. дезерин оралдажы берзе, узуткап каарын дужаап тур мен!

Дөнгүр-Кызыл биле Самбал «Дыңнадывыс!» дишкеш чоруптарлар:

Түмендей (*дүүрен*). Ам мырыңай бир дугаар дөңдө келдилер, эжим командир. Немец солдаттар-дыр.

Бүрзеккей. Ындыг-дыр. Немец каскаларлыг. Хайгыылчылар-дыр.

Бичелмаа. Бистиң ийи киживисти эскерип кааптылар. Дедирлениптилер!

Бүрзеккей. Раз так, ланчыыдан! (*Түмендей ап бээр-ге, адытар.*)

Монгул-оол. Бирээзи барып ушту!

Бүрзеккей. Харалаан, бирээзи ажыт кире берди.

Түмендей. Оозу бистиң оолдардан кайын үнерил. Бир кара фашисти эрлик оранынче ажыт кириптинер. Дыка-ла часпас адар-дыр силер. Байыр чедирип тур мен, эжим командир!

Бичелмаа (*командирниң холун туткаш*). Мындыг ырак черден... Мен база байыр чедирип тур мен, эжим командир!

Монгул-оол. Мен база, эжим командир.

Бүрзеккей (*чушкуузун дырбааш*). Кижиди өлүрүп каан кижини буруудадырынын улуу, байыр чедирип... Элдеп аа, оолдар, кижиди угаанынга эптешпес.

Түмендей. Ону кижиди деп. Езулуг чылан, фашист ышкажыл, эжим командир.

Монгул-оол. Өлүрер дээш келгеш, өлүртүп алган шорузу-дур.

Бичелмаа. Мен кижилер бот-боттарын өлүрүшпес, тайбың үе дугайын үргүлчү бодап чоруур-дур мен ийин. Азы херээжен кижиди болгаш, ындыг ирги мен бе? Силер чүү деп бодаар силер, оолдар? Силер чүү деп бодаар силер, эжим командир? Ажы-төлдүг ада кижиди силер, көктүг-шыктыг

Хөндөргөйинер дайын-чааның өрт-чалбыжынга хуюкталып чыткан болза канчаар силер?

Бүрзеккей. Кижилер бот-боттарын өлүрүшпөс үе келир. Ындыг чаагай, тайбың үе дээш чаалажып турарывыс бо-дур, оолдар. Мээн бодалым база сээнии-биле кара чаңгыс, Бичел.

Дөңгүр-Кызыл чедиш келир.

Дөңгүр-Кызыл. Эжим командир, көзүлгөн ийи кижини немец хайгылчылар болду. Бистиң дайынчы туружувусту тодарадып алыр сорулгалыг чорааннар-дыр. Бирээзи алдыртпайн барды. Оларның чораан черинден мындыг ак саазын тып алдывыс. *(Командирге дамчыдып бээр).*

Бүрзеккей *(саазынны аңдара-дүңдөргө тудуп көргөш).* Ыр аялгасы бижир саазын-дыр. Эштер, мыя бо таварылга чүчү көргүзүп турарыл дээрге, дайын шавар халдаашкынга белеткениш, бистиң дайынчы туружувусту тодарадып алыр дээш, оралдажып турар-дыр. Ынчангаш дайынчы серемчилелди кошкадып болбас.

Дөңгүр-Кызыл *(тыртылчак үн-биле).* Эжим командир, ам база бир илеткел бар. Чөпшээрөп көрүнер.

Бүрзеккей. Илеткеңер.

Дөңгүр-Кызыл. Орукка ийи кижини тудуп эккелдивис, эжим командир.

Бүрзеккей *(шыңгыырап).* Чүү ындыг кижилерил? Дайзынның бисче чорудупкан шивишкенин эвес ыйнаан?

Дөңгүр-Кызыл. Аскан-түрөөн иешкилер бис дээр, ийи херээжен кижини-дир, эжим командир.

Бүрзеккей *(улам каддыг).* Аскан-түрөөн иешкилер?.. Дайзын бистиң туружувусче кандыг-даа арга-биле — аскан-түрөөн иешкилер-даа бооп алгаш, диленген-колданган кырган-чөнүктөр-даа бооп алгаш, шургул кирип болур.

Дөңгүр-Кызыл. Бээр эккээр бис бе, эжим командир?

Бүрзеккей. Чугаалажыр апаар. Эккелинер!

Дөңгүр-Кызыл барып имнесптерге, ийи автоматтыг Самбал улгады берген назылыг орус кадай кижини биле аныяк орус кыс кирип келир.

Самбал *(чоргаар, сүрлүг үн-биле).* Туттурганнар, ол черге тур! *(Бүрзеккейге.)* Эжим командир! Дайынчы даалга күүсеттинген! Билдинмес ийи кижини тудуп эккелдивис!

Бүрзеккей *(иешкилерге).* Кайың келдинер?

Ие *(дидим эвес).* Бо суурдан... Сурмичиден...

Бүрзеккей. Кайнаар бар чор силер?

Ие. Моон ырак эвесте, бо алаакта бо уруумнун даайы ирей чурттап турар чүве. Ынаар бар чор бис.

Бүрзеккей. Чүү кижил?

И е. Ыяш даамалы кижн.

Бүрзеккей. Чүге ынаар баарынар ол?

И е. Бо уруумну ол кончуг... ол кончуг фашистерден чажырар дээш... *(Туттунуп шыдавайн, тендирип ишкирни бээр.)*

Бүрзеккей. Дайынчы Бичелмаа, соок чүү барыл?

Бичелмаа. Бистиң шайывыс дустуг болгай, эжим командир.

Бүрзеккей. Сугдан!

Бичелмаа. Дыңнадым.

Бичелмаа аякка суг эккээр. Ону ижипкеш, кадай оожургай бээр.

И е. Силерни көөрүмге, орус эвес улус боорга, баштай аажок кортум. Бистиң улузувус-тур деп, силерни ам-на чүрээм эндевейн тур, оолдарым.

Самбал. Авыястыын көрүңерден!

Бүрзеккей *(Самбалга)*. Дайынчы Самбал! *(Иегг.)* Оон ынай чүнү чугаалаар силер?

И е. Черле Сурмичи чурттуг мен, оолдарым. Үш оглумнун ийизи дайын эгезинде-ле фронтуга өлүрткен. Ооң соонда бичи оглум база акыларының өжүн негеп, чаалажып чорупкан. Ам ооң кайдазын-даа билбес мен. Та өлүг, та дириг... Оон бо кончуг фашист араатаннар бистиң суурувусту эжелеп алгаш, оолдары Улуг Германияга удур чаалажып турар дээш, багай кырган ирейимни боолап кааннар... *(Харлыгып, суг ижип алгаш.)* Ам тың кара чангыс идегелим, аргалалым бо ышкажыл, оолдарым... *(Уруун кускактааш)*. Суурда фашистер Германияже сүрүп чорудар дээш, мындыг уругларны аглап-сүрүп эгелээн. Оон дезип чорупканывыс бо-дур. Билир оруувусту фашистер дуй үглөп алган. Малгаштыг алаактап чораш, аза бердивис. Чангыс кызымның тынын ап көрүңер, оолдарым.

Самбал. Таан ынчаар канчап мегелээр деп але? Ак-өөк деп курт эвес аан.

И е. Мегелээш чоор ийик мен, оолдарым. Ол фашистер дээр ийи буттуг араатаннар бистиң бажыңывысты са базып туруп алган. Оларның командирлер дээр кижилериниң чугааларын бүдүү дыңнап турдувус.

Бүрзеккей. Чүү деп чугаалажып турдулар?

И е. «Сөөлгү тулчуушкунга үш танк чылча шаптырып алдывыс. Бежен хире шериглер база».

Самбал *(четтикпейн)*. Оларны ынчаар мандаңнап каапкан шыдай эрлер бистер-ле болгай бис, кадам!

Бүрзеккей. Суурда фашистерниң кандыг күштери бар-дыр?

И е. Харын орта билбедим. Чартык муң-даа хире бар ыйнаан. Оон ыңай...

В е р а (*дөстүнмейн*). Оон ыңай танкылар база мотоциклдиг солдаттар немей келдирер деп, Гиблер долгап турар чораан.

Ү ж э э л э э (*кайган*). Гитлер?..

И е. Гитлер эвес, Гиблер. Оларнын командири-дир.

Тү м е н д е й. Ох, Гитлер деп дыңнааш, амырай бер частывыс. Аңаа чедирип бээр чагаалыг улус болгай бис. (*Өөрүнче карак баскаш.*) Ындыг але, төрээннер?

Бү р з е к к е й. Силерни маңаа арттырып ап шыдавастыр бис, кадам. Айыыл болза улуг. Ыяш даамалы акынарның бажыңын тыпчып бээринге дузалаар бис.

И е. Ынчап-ла буян бооп көрүңер, оолдарым. Бо кончуг дайын-чаа деп каргыштыг халаптың уржуундан эедереп калган кадай-дыр мен. Орук-чирик безин тыппас апарган. (*Элээн бодангаш*). А силер чүү деп мындыг экер-эрес эрлер силер, оолдарым? Казахтар силер бе? Татарлар силер бе?

Бү р з е к к е й. Чок, кадам, тывалар бис. Тывадан келген бис.

И е (*боданып*). Тывалар... Тыва, Тыва... Та кайда оран чүве? Билзе-даа, бо-ла ажыг-шүжүгге туттургаш, уттуп алдым ыйнаан.

В е р а (*хенертен*). Мен билир мен, авай! Дайын мурнунда географияга өөрөнгөн бис. Тыва Арат Республика. Енисей хемниң бажында турар. Саян сыннарының аразында. Найысылалы — Кызыл хоорай.

И е. Мен ону кайыын билир ийик мен, уруум.

С а м б а л (*Вераны кайган*). Шыдай-ла баш аа! Мен дээр-ге географ деп чүвеңерге хирелиг амытан болгай мен.

Бү р з е к к е й (*Вераже*). Сээң адың кымыл?

В е р а. Вера-ла дээр.

С а м б а л. Вера, Вера... Тывалап болза, чүү дээни ол?

Бү р з е к к е й. Бүзүрел дээн ат-тыр.

С а м б а л (*магадап*). База чараш ат аа!

И е. Болап баар оруун билбес-тир бис ийин. Бичин кара суг эринде бажың чүве.

В е р а. Ак бажың. Огородтуг.

С а м б а л. Чанында арылар азыраар хааржактарлыг ийик бе?

И е. Ийе, ийе, чээрби хире хааржак бар.

С а м б а л. Ынчаарга мен билир мен. Караамны дуй шарып-даа кагза, тып чеде бээр мен.

Тү м е н д е й (*кайган*). Ону кажан көрүп алганың ол, төрээн?

С а м б а л (*баштактанып*). Ол дээрге шериг чажыды-

дыр. Хайгыылга үргүлчү чоруп турдум чоп, шыдай эвес эрни сени-даа аарай. (*Бүрзеккейге*). Эжим командир, иешкилерни ол бажыңга чедирип каарын чөпшээреп көрүңөр! Оларны чангыс-даа фриц-ганс караанга көргүспес мен. (*Улус чөпсүнүп, иешкилерни үглей бээр.*)

Бүрзеккей. (*Самбалды ийинче аппаргаш*). Серемчилелдиг бол, ол бажыңга кирбе. Иешкилерни чүгле бажың көстүр черге чедирип каг.

Самбал (*өөрүшкүлүг*). Дыннадым, эжим командир! Че, иешкилер чоруп оорар бис бе? Географка хирелиг-даа бол. топографка шыдай болдур мен ийин.

Бүрзеккей. Чугула медээлер дамчытканыңар дээш четтирдивис, авай.

Ие. Бис харын четтирдивис. ажы-төлүм! Каргыштыг фашистерни чылча шавышкаш, төрөөн Тываңарже менди-чаагай чана бээр силер. Улуг совет улус силерни кажан-кезээде утпас, уругларым. Аткан огунар ара дүшпезин, араатанның өзүн үзе дегзин!

Самбал. Кырган-авай, сен бисти мурпап, шак мынаар дорт базып олур. Бис Вера-биле сооңардан дайынчы ёзу-биле хайгаарап чорууду. (*Ие чоруптар. Оон Верага.*) Эх, Вера, Вера! Бүзүрел, Бүзүрелмаа! Аът киштежип таныжар, кижилер чугаалажып таныжар деп, тывалар чугаалажыр болгай. А хупура, дайын дайын-на ыйнаан. Автоматты эгиннепкеш, аныяк кысты чедипкеч, базыпса канчап баар боор. (*Улус чоруптарлар.*)

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Сурмичи суурда бичин чуртталга бажыңы. Немец шериг кезээниң штавы. Ханада Гитлерниң чуруу. Даштын немец шериглерниң быт-шимээни. Немец хелемчи кыс Луиза биле обер-лейтенант Вернер чугаалажып олурар.

Луиза. Хөглүг чуртталгага черле ындыг хөңнүңөр чок бе, дээрги обер-лейтенант?

Вернер. Өскөн өг-бүлөм бөдүүн. Кижизидилгем ындыг болганы ол-дур ийин, фрейлейн Луиза.

Луиза. А херээженнерге база ындыг тура чок силер бе, дээрги обер-лейтенант?

Вернер. Чадавас.

Луиза. Кончуг-ла хомуданчыг-дыр. (*Улуг тынгаш*). Мен-не, силер ышкаш, аныяк офицер, ындыг чараш хевир-сынның турган болзумза...

Вернер. Канчаар силер, фрейлейн Луиза?

Луиза. Эрлер боттарыңар билир-ле силер ыйнаан. Фюрерниң офицери болуру дег аас-кежик кайда боор.

Вернер. Фюрер... Улуг Германия...

Луиза. Улуг Германия биле фюрерниң аразында ылгал чок. Чүгле олар дээш фронтуже чаалажып чорупкан мен. Херек дээр болза, амы-тынымны-даа, эът-бодумну-даа харамнанмас мен.

Вернер. Фюрерге, Улуг Германияга бердинген-не-дир сен, фрейлейн Луиза. Кандыг-даа немец офицер сенээ адаарга болур-дур.

Гиблерниң үнү. Ойнаарынар соксадынар! (*Үрер гармошканың үнү соксай бээр*). Аргажок кыргызалар-дыр силер, каш борбак күскелерге күш чедип чадап кааш, артында ам кээп ойнап-хөглөп турар. Меңээ ындыг солдаттарның херээ чок!

Луиза (*оптуг*). Менче ынчаар чечээргевейн көрүнер, обер-лейтенант. Капитан Курт Гиблер хөлчок хүннээчел кижжи боор.

Капитан: Гиблер буу-хаа кирип келир. Вернер биле Луиза тура халышкаш, холдарын бурунгаар сунгулаптар: «Хайль Гитлер!»

Гиблер (*килеңнеп*). Ровнону оскунгаш, Дубнодан чардыр чыгыгы тур бис. А силер дээрге мында кылаң пактап, кыяңнажып олулар. Даштын солдаттар гармошкалап, ойнап-хөглөп турар мындыг ышкажыл але, дээрги обер-лейтенант Вернер!

Вернер. Черле ындыг эвес ийин, дээрги капитан.

Гиблер. Улуг Германиянын салым-хуузу шиитпирлетинип турда, амы-тын, амыр-дыш бодаан херек чок. Ындыг быйнаан, Вернер?

Вернер. Ындыг, дээрги капитан.

Гиблер (*арага кудуп ишкеи*). Фу, изиин! Россияга ызырымалывыс, Украина хыл кырында арты! Фюрерге чүнү сөгтээр бис, обер-лейтенант?

Вернер. Фюрерниң алдарлыг шериглериниң тиил лгезинге бүзүрээр мен, дээрги капитан.

Гиблер. Фрейлейн Луиза! Бруннер чоруткаш каш шак болду?

Луиза. Ийи шак ажып тур.

Гиблер. Ийи шак... Фрейлейн Луиза! Бруннерниң соонче база немей улустан чорутсуннар. Чүге читкенил: өлүг бе, дриг бе?

Луиза. Дыннадым, дээрги капитан. (*Үне бээр*).

Гиблер (*картазын чаткаш*). Орустарның күжү дөгере Сурмичи девискээринден аткаарлап чоруй барган-дыр. Олар катап шаап халдаар дээш, чаа күштер мөөннеп турар ыш-каш-тырлар. А бистиң бурунгаар халдаашкынывыска шакла мында бичии күш шаптык болду. Мында танкыларга удур бөлүк бар-дыр. Бистиң шериглеривистиң олап эртсе чогууу

кургаг дилиндээн дуй чыдыпкан дайзыннар-дыр. Оюп эртер арга чок!

Вернер. Билдингир-дир, дээрги капитан.

Гиблер. Чүү-даа билдинмээн-дир, обер-лейтенант! Дайзынның күжүн тодарадып, танкыга удур бооларның санын, от точкаларын, оюп эрткеш бүзээлээриниң оруктарын билип келзин дээш, ийи хайгыылчы чоруткан мен. Мынчага чок. Аза-ла алзын ам!

Вернер. Оожурганар, дээрги капитан. Шаа-ла ол бооп магад.

Луиза кирип кээр.

Луиза. Дээрги капитан, бистиң автоматчыларывыс ийи кижиге тудуп эккелген-дир.

Гиблер. Демги ийи иешкилер эвес-тир бе? Дезер деп чүвени оларга мен көргүзүп бергей мен аан.

Луиза. Олар эвес-тир, дээрги капитан.

Гиблер. А кымнарыл?

Луиза. Ийи совет солдат-тыр. Бирээзи орус эвес кижиге-дир.

Гиблер. Бээр эккелзинер. Мен аастарын чеже соккулэптайн. (Луиза үнө бээр.) Чүү деп бодаар сен, обер-лейтенант, ам келир немелде күжүвүс-биле оларны ойтур октаптар боор бис аа?

Вернер. Орустар дээрге каш борбаандан хамаарышпас амытаннар ийик, дээрги капитан.

Гиблер. Фюрерниң дөрт дугаар танк шериглериниң каңшой чудуруун ам-на көре бээрлер.

Вернер. Оларда база чудурук бар дээрзин Сталинградка көргөн болгай бис, дээрги капитан.

Гиблер. Сталинград дугайын чугаалавайн көр, Эрнст. Ону чугаалай бээринге, дүктүг бажым куйгазы адыннаардыр.

Идик-хеви довурак апарган Бруннер девидеп кирип келир. Ооң чурум-даа сагыр хары чок болур.

Гиблер (өөрүп). Четкилеп келдинер бе, фельдфебель? Дүрген илеткеп көр.

Бруннер (идегел чок). Илеткепки дег өөделиг чүве чок ийин, дээрги капитан.

Гиблер. Ынчаарга чүл? Хайгыылга чорбадыңар бе?

Бруннер. Чордувус, дээрги капитан. Эдертп чораан солдадым өлүртүп кагды.

Гиблер (кышкырып). Хайгыылчы кижиге өлүртүрдөй, билдиртпес болур ужурлуг. Багай хайгыылдаан-дыр силер.

Өлүг-дириинерни сонуургавайн тур мен. Меңээ медээ херек, медээ! Билдиң бе, фельдфебель!

Бруннер. Билдим, дээрги капитан. Орустарның туружунга чоокшулап чеде бердивис. Кандыг-даа от точкаларының ора-сомазы чок болду. Чажырып алганы ындыг күштүг турган боор. Оон улам чоокшулай бергеш, орус эвес чугаа, кандыг-ла бир чөөн чүк аянныг ыры аялгазы дыңнадывыс.

Гиблер. Фельдфебель! Меңээ кандыг-даа ыр-шоор аялгазы херек чок! Меңээ от точкаларының саны херек! Меңээ дайзынның саны херек! Билдиң бе?

Бруннер. Билдим, дээрги капитан.

Гиблер (*четтикпейн*). Че, оон ыңай!

Бруннер. Ол аразында дайзын бисти эскерип кааш, оон ийи кижизи дедир келир оруувусту үзе кирер деп барган. Далажы берген бис. Ынчан чангыс-ла катап боо чык дээн соонда, эжим черде чыдыр. Ыш-биле барган, ок оон борбак кара бажынче кире берген. Та кандыг кончуг часпас адар дайзын боолады ыйнаан.

Гиблер (*кыжанып*). Часпас адар деп чүвени оларга мен таптыг көргүзүп бээр мен. Ол-ла бе?

Бруннер. Оон ыңай... Оон ыңай...

Гиблер. Дүрген, дүрген!

Бруннер. Дайзынның ырының аялгазын саазынга би-жип ап четтикпедим. Ынчалза-даа кулаамда ам-даа чангы-ланып тур, утпайн чыткаш, ырлап берейн бе, дээрги капи-тан?

Гиблер. Меңээ кандыг-даа аялга херек чок. Оон тур-жук Бах, Бетховенни-даа дыңнаар хөңнүм чогул. Меңээ Улуг Германияның, фюрерниң ат-алдары херек.

Бруннер. Хайгыылчы кижиниң караа көскү, кулаа дыыжы болур деп, бодуңар өөреткен болгай силер, дээрги капитан.

Гиблер. Болзун! Сээң хоозун, чылчырааш чугааңга хөңнүм булганы берди. Үнүп чор!

Бруннер. Дыңнадым, дээрги капитан. (*Үне бээр.*)

Гиблер. Часпас адар... Чөөн чүк аялгалары.. Хы! Ам баргаш, изиг илиир-биле дег, таптай бастыргылап каар мен.

Луиза кирип кээр.

Луиза. Дээрги капитан, туттурган ийи совет солдатты эккелдивис.

Гиблер. Кириптиңер.

Ийи офицер бардам олуруп алырлар. Орбак-самдар хептиг Иванов биле Тоютчукту Луиза кирип келир.

Гиблер (*хелемечиге*). Фрагензи, ви ист ди наме ан дизе русшиш?

Луиза (*туттурганнарга*). Бир эвес силер фюрерниң мурнунга, Улуг Германияның мурнунга ажыт-чажыт чок болур болзуңарза, дээрги капитанның салган айтырыгларыңа шын харыылаар болзуңарза, немец офицерлер силерге дегбес. Билдиңер бе? (*Ивановче*.) Силерниң фамилияңарны дээрги капитан айтырып тур.

Иванов. Иванов-ла. Чоору ол?

Луиза (*Гиблерге*). Зайне наме ист Иванов, герр капитан.

Гиблер. Ви ист ди наме ан дизе андэрэ?

Луиза (*Тоютчукка*). Сээң фамилияң кымыл? Дээрги капитан айтырып тур, дүрген харыыла!

Тоютчук. Тоютчук.

Луиза. Тодаргай ада!

Тоютчук. Сээң капитаның дүлей кижии бе? Ынчаарга болдур: То-ют-чук. Тоютчук!

Луиза (*Гиблерге*). Зайне наме ист Тоютчук, герр капитан.

Иванов (*хелемечиге*). Мен оон өске кандыг-даа айтырыгга харыы бербес мен.

Луиза (*Гиблерге*). Эр загт, дас ан андэрэ фраге нихт антвортэн.

Гиблер (*хелемечиге*). Гуд, гуд. Данке зеер, зи зинт фрай, геен зи, бите.

Луиза. Данке, герр капитан. (*Үне бээр*.)

Ийн офицер ажылдаан улус бооп мегеленни, ыт чок олуларлар. Иванов биле Тоютчук база ыт чок турул-туруп, чугаалажы бээрлер.

Иванов. Дыл билир чүвелер ирги бе, Толя?

Тоютчук. Тек инектер ышкажыл, Федя. Демги каас кадыны чокта чүгле карактары алараңнажыр. Дисказын долдур октап каан автомат болза, кулугурларны кыргый тудуп көрүмзе.

Иванов. Толя, орустаарым кончуг-ла дээш, сен хөй чүе ыттава. Дыл-домак билбес кижии мен дээш, шыгырт олулар болбас ийикпе.

Тоютчук. Ыттавас мен. Ооң орнунга дылым одура ызырыптар мен, Федя.

Иванов. Бисти ам байысаар, эттээр, шаажылаар болдурлар эвеспе.

Тоютчук. Өлүр-даа болзувусса, кады өлүр бис. Сенден чарылбас мен, сени кагбас мен, Федя.

Гиблер тургаш, Иванов биле Тоютчуктуң чанынга бардам кылаштап кээр.

Гиблер (*алгырап*). Хайль Гитлер! (*Туттурганнар ыыг-тавас.*) Хайль Гитлер! (*Ыыг чок.*) Шпрехен зи дойч? Я? Багай-дыр силер, дайзынның дылын билбес кончуг багай-дыр силер. Бис силерниң дылыңарны-даа, чуртуңарның экономиказын-даа, шериндерниң күжүн-даа билир бис. Силерге шөлээн чугаалажыр органы база бердивис. Немец офицерлер ындыг кончуг чагай сеткилдиг кижилер-дир, билдинер бе? Азы мени дыл билбес деп бодадыңар бе? Дайын мурнунда Москвада герман элчин черинге база ажылдап турган болдур мен ийин. Чүгле мындыг эвес, хамааты хептиг турган мен. Фюрерниң онза даалгазын ёзугаар шериг хевимни түр када уштур ужурга таварышкан турган мен. Чүл че!

Иванов. Дайзынның ындыг кажар овун болгаш оон-даа дора ёразын билир бис, дээрги капитан.

Гиблер. Эки-ле солдат-тыр сен, Иванов. Кандыг-даа айтырыгга харыы бербес мен дээн хиренде, мээң-биле чугаалажып турар.

Иванов. Ажыы-биле чугаалап тур мен, дээрги капитан, силерни мээң көөр хөңнүм чок-тур.

Гиблер. Мени ол-бо бак сөглөп-ле алдың, Иванов. Мээң нервим быжыг болдур ийин.

Иванов. Мен силерни бак сөглөвээн мен.

Гиблер. Боттарывыстың үзел-бодалдарывыс дугайында төнмөс-батпас маргылдаа чоруткаш чоор бис, Иванов. Кайывыс-даа шериг кижилер-дир бис, ак-кара чокка чугаалажып көрээл. Силерниң ажык сеткилиндерни немец командалал чери бедии-биле үнөлээр. Чугаавыс оон өскээр углаар болза, дайын үезиниң негелдезин ёзугаар кыска деп бил.

Иванов. Шериг чажыдынга хамаарышкан айтырыгга харыы бербес бис деп, база катап чугаалап тур мен.

Гиблер. Че-че, ынчап баар сен ийин.

Иванов. Бисти көгүткен ажыңар чок.

Гиблер. Биске хөй эвес чүве херек.

Иванов. Бистен кандыг-даа медээ ап шыдавас силер.

Гиблер (*шыңгырап*). Хөй эвес медээ херек. Совет командалал чери бодунуң кезектерин кандыг сорулга-биле аткаарлады бергенил? Кажан шаап халдаар деп турарыл? Ол кезектерниң мөөңнеттинген черлери кайдал?

Иванов. Билбес мен.

Гиблер. Хайгыылчылар силер бе?

Иванов. Чок.

Гиблер. Ынчаарга бистиң туруштарывысче чүге шургуп кирип келген силер?

Иванов. Аскаш.

Гиблер. Шериг кижилер азар чүве бе?

Иванов. Силер канчап аза берген-дир силер?

Гиблер. Кажан, каяа, канчап?

Иванов. Политикага аза берген-дир силер, дээрги капитан.

Гиблер (*Ивановту ужур шанчыпкаш*). Азып деп чүве ол-дур! (*Холун ак думчук аржылы-биле чоткаш, эжикче ческинип октаптар.*)

Тоютчук (*Ивановту сегирип алгаш*). Фашист чылан! Мээн акымга дегбе!

Гиблер (*Ивановка кыжанып*). Сээң-биле мээн чугаам ам-даа төнмээн. (*Ооң холунуң шыңганнарын туткаш.*) Күштүг-ле амытан-дыр сен. Мындыг ажылчын малдар Улуг Германияга херек. (*Ооң аксын ажып, диштерин көргөш, боданы бээр.*) Мээн бодумга база херек апарган-дыр сен. (*Вернерге.*) Сен чүге ыт чок олуруп берген сен, обер-лейтенант? Уян сеткилинге алзы бердин бе?

Вернер. Мен дорт аажы-чаңныг кижин мен, дээрги капитан. Эттеп хилинчектээр, байысаар узун төөгүгө хөңнүм чок. Чүглө ток кылып каарынга ынак кижин мен.

Гиблер (*Вернерге*). Бо малды чогуур черинге аппарып кажаалап каг!

Ивановту Вернер боозу-биле идип үндүрө бээр. Тоютчук артып каар.

Гиблер (*тайбың үн-биле*). Ол орусту чок кылып каарлар. Хедерленир болза ындыг болгай. Мен ак сеткилдиг офицер болгаш, сени ол айыылдан камгалап алыр бодап тур мен. Толя деп ындыг орус атты кайыын тып алганың ол?

Вернер биле Луиза кирип келгеш, столга ыт чок олурулар.

Тоютчук. Орус эштерим мени ынчаар адаар чүве.

Гиблер. Сен оларны дыңнава. Тоютчук дээрге кандыгдаа орус аттан чараш ышкажыл. Бир эвес өске ат күзээр кижин болзуңза, сенээ мен немец аттан шилип бээр мен.

Тоютчук. Чүл ынчаш, херек деп бодазымза, немец аттаа ап болур мен. Немец атта бужар чүү боор. Немец чонда багывыс чок. А бо, силер ышкаш, каргыштыг кара фашистер-биле когун үзе санажыр бис.

Гиблер. Боданып көр, Тоютчук. Амды ол орустун соонче чоруй бардын.

Тоютчук. Баар мен харын. Орус улустун оруу-биле чооруу тыва улустун изиг күзели чүве.

Гиблер. Тыва улус? Кайыын келген сен?

Тоютчук. Авамның төрүп каан черинден.

Гиблер. Ол кайда чер чүвөл?

Тоютчук. Енисейнин эстеп баткан бажында.

Гиблер. Ол чүү ындыг ораныңыл?

Тоютчук. Тыва Арат Республик.

Гиблер. Мээн билбезим чурт-тур.

Тоютчук. Азий диптиң чүрээ. Бүдүн республикти канчап билбес силер, дээрги капитан?

Гиблер. Ону билири менээ албан эвес.

Тоютчук. А мен Германны билир мен.

Гиблер (*амырап*). Улуг Германияны, фюрерни билбес кижиле делегейде чок. Шын, шын, Тоютчук.

Тоютчук. Мен Германны оон өскээр билир мен.

Гиблер. А канчаар билир сен?

Тоютчук. Карл Марксты, Фридрих Энгельсти, Эрнст Тельманны билир мен. Немец чонну билир мен.

Гиблер (*туттунуп*). Демги орустун суртаалын өттүнүп алган, кончууну. Че, ам ажыл-херекче дорт кирээли. Бир эвес хедерленмес болзунза, сенээ бүгү хосталганы бээр бис. Берлинге чурттаар сен. Ооң соонда арага, херээженнер... Ха-да.

Тоютчук. Дээрги капитан, ындыг кижилерни тывалар ыт кускузунга дөмейлээр.

Гиблер (*туттунуп*). Чаа, бистер арий сөөктүг, ары ханныг кижилер болгаш, кижиниң ат-алдарын дорамчыла-вас улус бис. (*Хенертен*.) Ол бистиң оруувуста каш борбак чүү кижилерил?

Тоютчук. Билбес мен.

Гиблер. Сурмичи чанында аан?

Тоютчук. Билбес мен.

Гиблер. Олар сээн тыва өөрүң эвес бе?

Тоютчук. Билбес мен.

Гиблер (*кажар*). Че, ындыг-дыр. Өскээр хөөрежили.

Тоютчук. Канчаар?

Гиблер. Моон машиналарга олуруп алгаш, ол камгаланып алган каш борбак кижилерниң чанынга хап чеде бээр бис. Оон радио дамчыштыр, дүжүп беринер деп угуулга кылыр сен. Ол-ла. Мен оларның ханын төгүксевейн тур мен. Оларның амы-тынын кээргеп тур мен.

Тоютчук. Чок, мен ындыг өскерликчи чорук кылбас мен. Совет Эвилелинде дыка хөй янзы-бүрү дылдыг, найыралдыг улустар чурттап турар. Оларның та кайзы чүве. Билбес мен.

Гиблер. Фюрерниң алдарлыг хайгыылчызы ол кижилерниң ырызының аялгазын дыңнап эккелген. Ам ону дыңнап көр. (*Кыйгырар*.) Фельдфебель! (*Бруннер кирип келир*.) Дайзынның ырызының аялгазы кулаамда ам-даа чангыланып тур дээн болгай сен. Четтикпейн турган чүвөнни ам-на бадырывыдам.

Бруннер «Тулчуушкунче» деп ырын аялгазын чандыр-соора ырлаар. Тоютчук чеже-даа чажыргынза, шырайы чырып кээр.

Тоютчук. Эх, ол хире чараш аялганы ынчаар багай ырлаар сеткилицерниң кээргел чогуң! Мени хилинчектеп болур силер, а чоннуң ынак ырызын хинчектээр эргенер чок! Мен ырлап берейн, дыңнап алыңар:

Амыр-чыргал бүргеп шыккан,
Амы-тын дег, ынак Төрөөн чурт
Хамык оглун дөгөрсөң
Кайыын тура кыйгырып турду .

Гиблер (*алгырып*). Ам баар сен бе!

Тоютчук. Барбас мен!

Гиблер (*Тоютчукту ойтур шапчыпкаш*). Ма, бо Карл Маркстың саргыы-дыр! Ма, бо Энгельстии-дир! Бо Тельман-ныы-дыр! Азий чурттуг черлик азалар! (*Вернерге.*) Шалада чыткан секти чааскаандырзын кинданга аппарып суп каг, обер-лейтенант.

Вернер үнгөш кыйгырыңгарга, Бруннер кирип келгөш, Тоютчукту сөлөп алгаш үндүрө бээр.

Гиблер. Демги орус солдаттың биске херээ чок. Суур кыдыында биеэги оңгарга аппарып боолап каг. Ток кылырынга ынак киж и мен дээн болгай сен.

Вернер. Дыңнадым, дээрги капитан. Мен ындыг дужаалды күзелдиим-биле күүседир мен. Амдыы бирээзин канчаар бис?

Гиблер. Ону мен бодум таарыштыргай мен аан. Бо черлик азаларны байысаар дээш, чилиимге чедир могап, чилчим үстүп кагды. Ам дыштанып алуйн. (*Бир-ле чүве сымыранып чугаалаарга, Вернер хөлчөк-ла каттырар*). Бруннерни бээр чорудувут.

Вернер. Чаагай ноюрзап, дыштанып алыңар, дээрги капитан. (*Үнө бээр.*)

Гиблер арага кудуп ижип алгаш, өөктерин чежил, Луизаның холундан тудуп алыр.

Гиблер. Эргим Луиза, ам бистер борта «фрейлейн», «дээрги капитан» деп сөстөрни уттуп кааптаалы шүве.

Луиза. Оон чүү болурул, дээрги капитан?

Гиблер. Сен анаа-ла Луиза, а мен анаа-ла Курт болур мен.

Луиза (*удур ылчыңнан*). Ындыг бе? Мен Луиза, сен Курт болуп алгаш, канчаар бис, Куртум?

Гиблер. Канчаар бис че? (*Луизаны куспактай бээр*).

Бруннер кирип келир.

Бруннер. Буруулуг болдум. Келдиртиңер бе, дээрги капитан?

Гиблер. Аа, сен сен бе, Бруннер. *(Луизага.)* Бичии ма-наптып көрүңер, фрейлейн Луиза. *(Бруннерге стол хаар-жаандан кылагар ызырар кыскаш ап бергеш, Луизадан ыра-дыр чеде бергеш, дуюкаа чугаалаар.)* Демги туттурган орус солдатты Вернер мындаагы оңгарга аппарып боолап каар эвеспе. Моон чаштынып баргаш, ооң алдын диштерин биез чанын-биле туруп эккээр сен. Улуска көзүлдүң халак.

Бруннер. Дыннадым, дээрги капитан. Арыг кылыр мен.

Гиблер *(ылавылап)*. Удургу беш диш эвеспе. Санап каан мен. Чидирдин халак. Деңзи караа-биле санажыр бис. Арыг ажылың дээш капитаның ам база сени хомудатпас.

Бруннер. Күүседир мен, дээрги капитан. *(Үнө бээр.)*

Гиблер Луизаже кезе кайгап алган турганч, оожум чоокшулап чеде бээр.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Бүрзекксийини пулемётчуларының дайынчы туружунуң чанында ыяштарлыг ажык шөл. Кежээликтей. Вера хап тудуп алган, ол-бо дилегзинген турар. Самбал чедип келир.

Самбал *(дуюкаа)*. Вера!

Вера. Самбал!

Самбал. Шынап-ла бүзүрелдинни але, Вера, чедип келген. Кортуң бе?

Вера. Дүүнгү оруум-биле келдим. Бичии-бичии кор-тум-на.

Самбал. Дайынның уржуу ол ышкажыл. Оон башка кижиге өскөн-төрөөн черинге коргар боор бе але, Вера.

Вера. Каткы-хөглүг чоруур үе удавас келир ыйнаан але, Самбал?

Самбал. Ол чаагай болгаш тайбың үени чаалап ап ту-рарывыс бо-дур, Вера. Кш-шш... Оожум.

Дааш дыңналыр. Самбал биле Вера ыяш артыңче чашгы бээрлер. Дөңгүр-Кызыл биле Түмендей кочалдарда суг көдүрүп алган эртин чыдарлар.

Түмендей. Фрицтерниң кажан, кайыын думчуктарын көзүлдүрүп келирин кым билир. Боттарывыс-даа канчаар, пулемёттар унунга кударда, дош дег, соок суг эки болгай.

Дөңгүр-Кызыл. Самбал деп киживис кайнаар чиде халый берди?

Түмендей (*кочулап*). Топографка кончуг кижн мен деп мактанып турган болгай. Демги орус кадайның бажыңынче чоруй барбаан бе?

Дөңгүр-Кызыл. Шынап-ла ооң Веразын чаптаан туржук чоп?

Түмендей. Шыдай эр мен дээр кижн болгай. Шыдай болза, шыдай-ла ыйнаан, төрөөн.

Дөңгүр-Кызыл (*Самбал биле Вераны эскерип кааш, будалдырып*). Шыдай, шыдай... Ындыг-дыр че, дүрген чорууду. Самбал кай баар чүбөл, агаарлап-даа чор ыйнаан. Үргүлчү-ле фрицтер-ганстар-биле соккулажып орап эвес.

Ийн эр чоруй баар. Самбал биле Вера үнүп кээрлер.

Самбал. Бо хашта чүңүл, Вера?

Вера. Ары чигири-дир ийин. Силерге эккелдим.

Самбал. Сени-даа аарай, Вера. Ону канчаар бис?

Вера. Чигей-ле сен. Өөрүңге бергей сен. Самбал.

Самбал. Четтирдивис, Вера. (*Амзааш.*) Оо! Мен моюу аппарын казптайн.

Вера. Че, ындыг-дыр, Самбал. А мен канчаар мен?

Самбал. Сен борта артып кал. Мен дораан чедип келдир мен. Ындыг-дыр аа, Вера?

Вера. Сени салбайн барбастар бе?

Самбал. Акың алды аргалыг, беш мегелнг болдур ийин, Вера.

Вера. Чүгле үр болбас сен, Самбал.

Самбал. Удавас мен, Вера. (*Үнө бээр.*)

Вера (*чааскаан*). Мээң Ада-чуртум мындыг берге айыылга таварышк турда, аңаа болчуп, Саян сыннарының чалым хаяларындан канчап ужуп келдинер, экер-эрес эзирлер! Силерниң чалгыннарыңарның хыралбазы, ужумуңарның ылгыны уруг чаштан чаяаттыңан төрүмелинерде бе, азы улуг совет чоңга ынааңарда бе? Бо дошкун шакта мен база силерниң араңарга турган болзумза! Силерниң араңарда ол дайынчы кыстың магалыын! Мындыг берге үеде ок-боозун тудуп алган, Ада-чуртун камгалажып турар. Ох, мен ындыг аас-кежиктиг болган болзумза! Кандыг ие сени төрүп каан ирги, дайынчы кыс?

Улус чугаазы дыңналыр. Вера чашты бээр. Самбал, Түмендей, Дөңгүр-Кызыл шуугап кел чыдарлар.

Түмендей (*соондан маңнап келгеш*). Мени эдертп ал, төрөөн?

Самбал. Сени чоор мен. Сен черле кандаай кижн сен? Чазый анай-хураган дег, кижн эдерер.

Түмендей (ээрежип). Мени чүге аартыктаар сен, төрөөн?

Самбал. Хоржок ийин. Аза бээр сен, шыдай эвес кижн.
Түмендей. Сээң аспас чериңге кижн канчап азар боор, төрөөн.

Самбал (чагдатпас). Топограф эки билир эвес сен, хоржок. Агаарлаарда безин сени эдертпес мен.

Дөңгүр-Кызыл (Түмендейге). Эжим дайынчы, сен чүге-ле мында ээртинип, ээрежип туруп бердиң аан?

Түмендей. Бис мында шоолуг эвес дугуржулга кылың тур бис, эжим сержант.

Дөңгүр-Кызыл (Самбалга). Сен чоруур болзунза, чааскаан чору. (Түмендейге.) А сен, эжим дайынчы, бээр кел, ол кижиге шаптык болба. Самбал ында-мында барды деп, командирге элдеп-эзин сөс эде бердиң халак. (Түмендейни чедип алгаш үнө бээр.)

Самбал Вераны тып алыр.

Самбал (хыйланып). Бо-ла Түмендейни. Ээрежип шаг болду ышкажыл.

Вера. Ол канчаары ол?

Самбал. Кижн эдерер эр ышкажыл, шыдай эвес хирезинде.

Вера (кайган). А хапты чүге дедир эккелдин, Самбал?

Самбал. Тыва улустун чаңчылында, аалчы кижинин хавын ыяап-ла дедир эгидер чоор.

Вера. Бо дайын-чаа үезинде чаңчылзырааш чоор сен.

Самбал. Бистиң чаагай чаңчылывысты Гитлер безнн үрөп шыдавас. Аңаа үретлес-даа бис, Вера.

Вера. Па, иштинде чүнү суп кааның ол?

Самбал. Ол бе, Вера, хаптың дүвү-дүр.

Вера (кайган). Ол кандаай дүп боор, Самбал?

Самбал. Тыва улустун чаңчылында, аалчы кижинин хавын куруг эгитпес чоор. Ыяап-ла иштеп бээр. Ону хаптың дүвү дээр.

Вера. Кончуг-лаа чаагай чаңчылдыг улус-тур силер аа. Хапта чүнү суп кааның ол ынчаш?

Самбал. Чувүс-даа чок, куруг улус ышкажыл бис. Аванцың хавын дайын соонда таптыг дүптөп бээр мен. Ужатоштен дүлүп суп бээр мен. Ам чүү боор, дөрт борбак саваңдыр ийин.

Вера (амырап). Ой, экизин! Хеп чуур дээш, авам саваң хереглеп турган чүве.

Самбал. Ам борта бичии олураал аа. Вера.

Ийилээ ушкан чудук кырынга олуруп алырлар.

В е р а. Самбал, сенден чаңгыс дилег кылыйн. Дузалап көр аа?

С а м б а л. Дузалавайп канчаар.

В е р а. Силерниң ол дайынчы кызыңарны көргөш, мен база ындыг турган болзумза дээш, дыка-ла адааргаар-дыр мен ийин.

С а м б а л. Адааргааш чоор сен.

В е р а. Адааргавас боор бе? Ох, Самбал, мен база силерниң араңарга ынчаар эстедип турган болзумза...

С а м б а л. Сен ам-даа чаш кижидир сен, билдиң бе, Вера.

В е р а. Чаш боор бе? Ол кызыңар менден кедерезе-ле каш-ла хар улуг ыйнаан.

С а м б а л. Ындыызы ындыг-ла ыйнаан. Ыпчалза-даа ол ТАРН кежигүнү кижидир.

В е р а. ТАРН деп чүү боор?

С а м б а л. ТАРН дээрге Тываның Араттың Революстуг Намы дээн-дир. Ол кыс дээрге нам кежигүнү кижидир. Большевик, коммунист аан.

В е р а. Ындыг аныяк хирезинде бе?

С а м б а л. Ынчанмайн канчаар.

В е р а. А сен чүнүң кежигүнү сен, Самбал?

С а м б а л. ТАРЭ кежигүнү мен.

В е р а. ТАРЭ дээрге база нам бе?

С а м б а л. Нам эвес, Тываның Аныяктарының Революстуг Эвилели дээн сөс-түр. Аревэчи азы комсомолчу кижидир мен. А сен чүнүң кежигүнү сен, Вера?

В е р а (*илдигип*). Мен дайын эгелеп турда, пионер турган мен. Ам харым эрткен. (*Бодангаш*.) Школада-даа чок, комсомолда-даа чок ашканым ол-дур.

С а м б а л. Ажырбас, Вера, бичии-ле мана. Бис фашистерни сээң төрээн суурундан үндүр ойладыптар бис. Школага өөренир сен, комсомолга кирип алыр сен.

Сл өйде Бүрзеккей көстүп келгөш, ийи кижини көрүп кааш, чаштып алгаш дыннап турар.

В е р а. Чок, баштай фашистерни чылча шапчыр мен. Ооң соонда өөренир мен.

С а м б а л. Фашистерни канчап сокчур сен?

В е р а. Мени бодунарга ап көрүңер, Самбал. Командиринден барып дилеп көр. Чаңгыс дилээм ол.

С а м б а л (*тура халааш*). Ам-даа чаш кижидир сен деп, девин-не чугааладым. Сени шериг кезээнге ап алгаш, уруглар яслизи кылыр дээнивис ол бе? Оон канчап чаалажыр бис?

В е р а. Кай, мени чаш деп бе?

С а м б а л. Чаш болбайн канчаар.

В е р а (чаннын). Хөөкүй Самбал, алды аргалыг, беш мегелиг мен дээн болгай сен. Мен сээң командиринден коргардыр мен.

С а м б а л. Ынча-ла дивейн көр, Вера. Ындыг домак эдиптер болзумза, командирим мени оңуга олуртур хоругдап каар. Сээң-биле-даа ужурашпазым ол, фрицтерни-даа сокпазым ол.

В е р а. Кызыл командирлер база ындыг кадыг боор чүве-дир аа, Самбал?

С а м б а л. Ынчанмайн канчаар. Дайын шөлү-дүр бо. Ылчыңайнып турар шаг эвес-тир. Бир эвес мээң командирим борта дыңнап турган болза канчаар сен? Бисти, сени-даа эвес, мени ат кылганы ол.

Бүрзеккей каткызын тыртып, бажын чаптап чайын турар.

В е р а. Сээң командирин борта турган-даа болза, кызыл арнынга-ла ынча дээр мен харын. Кижини хүлээп албас, багай командир-дир сен дээр мен.

С а м б а л. Соксап көрөм, Вера. Ам өске чүве дугайын чугаалажылы.

В е р а. Хей чүве, мен дөмей-ле партизаннарже дезип чоруй баар мен.

С а м б а л. Партизаннаар үе эрткен-дир ийин.

В е р а. Чүгө эртер чүвөл? Ыяш даамалы даайым ирейни бодаарымга, партизаннар-биле харылзаалыг ышкаш болду. Эрткен дүне бажыңга ийи кижини чорду. Сымыранчып чугаалажып ордулар. Мен удаан кижини бооп, мегеленип алгаш, оларның чугаазын дыңнап чыттым. Бистиң шериглеривис халдап кирери-биле кады атаканы эгелээр бис деп, ол ийи кижини чугаалашты. Авам барган ояар ам-дыжын безин ут-тупкан. Дүн-хүн чок, хеп-ле чуп тур. Хирезин бодаарымга, ол хамык хепти дүне даайым эккеп турар ышкаш. Саваңнарны аппаарымга, авам аажок амыраар боор. Партизаннар хевини чуур саваң чедишпейн турганы ол боор.

С а м б а л (шыңгы). Саваң чедишпес, партизаннар хевини чуур деп алган. Чүгө шериг чажыды тарадып турар кижини сен? Мен дайзынның шивишкини болган болзумза, канчаар сен?

В е р а. Сени мен билир-дир мен ийин, Самбал. Артында-ла ТАРЭ кижигүнү кижини-дир сен.

С а м б а л. Азы моон дүрген чору! Аваң манай берген боор.

В е р а. Мээң кайнаар барганымны авам билир-дир ийин.

С а м б а л. Азы шериг чажыдының дугайын чугаалашпаалы.

В е р а (*кочуурган*). Ой, карак сүлдө бо, ол кадыг командиринчи дөзөп алганыңны аа, Самбал.

С а м б а л (*улам шириин*). Командир кандыг болдур, дайынчы база ындыг болур.

В е р а. Ана ат болган кадыг командирлиг кижиле-дир сен, Самбал.

С а м б а л. Сокса!

Бүрзеккей хүлүмзүрээш, дуюкаа ажыт кире бээр.

В е р а (*кезек бодангаи*). Чаныксап тур сен бе, Самбал?

С а м б а л. Чок. Ынчалза-даа төрөөн Тывамны бодай бээримге, ак-көк хемнери, ак ааржы дег, мал-маганы караамга көстүп кээр-дир. Ооң кадындан Совет чуртка чаныксапас кижиле-дир мен.

В е р а. Чүгө ындыг кижиле боор сен?

С а м б а л. Сээң чанынга-ла олуруксаар кижиле-дир мен ийин.

В е р а. Ынчап олар харың кайда боор аан, Самбал. Моон шаап халдап эгелээр силер. Оон мени тыппас-даа сен.

С а м б а л. Тыппас боор бе. Дайын соонда сени ыяап-ла тып аар мен. Акың шыдай-дыр, Вера.

В е р а. Канчап тып алыр сен?

С а м б а л. Ында чүү боор. Вера деп кыс кайда чурттап турарыл дээш, сураглап чораш, тып-ла алгай мен.

В е р а. Бүгү Совет Эвилелинде Вера деп аттыг кыстар мун-мун болгай, канчаар сен?

С а м б а л. Географты тулган билир кыс деп, бүгү ССРЭ-ге чарлаай мен.

В е р а. Географияны бүгү Вералар шупту тулган билир-дир ийин.

С а м б а л. Че, ындыг-дыр, Вера. Баштай фашистерни чылча шаап алыыл. Ооң соонда херектин ужуру боду-ла билдине бээр. Ам тараал, аваң хөлзөп олур боор. Мээң өөрүм база манай бээр.

В е р а. Байырлыг, Самбал.

С а м б а л. Байырлыг, Вера. Даарта база чедип кээр сен.

В е р а. Ынчан ары чигирин моон-даа арбыдадыр эккээр мен. Кадыг командиринге база бээр сен.

Вера чоруптар. Самбал ооң соонче көрүп тура кыйгырыптар.

С а м б а л. Вера!

В е р а. Самбал!

Самбал Вераны чедип алгаш, үдөп чоруптар.

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Немец штаб. Столда арагалыг шилдер. Гиблер биле Луиза. Хилинчектетирген Тоютчук хана чанында турар.

Гиблер. Өөрүңге радио дамчыштыр угуулга кылыр сен бе?

Тоютчук. Чок!

Гиблер. Чүгө?

Тоютчук. Угуулга кылзын деп төлээлетпээн мен.

Гиблер. Немец командылал чери төлээледип турар-дыр.

Тоютчук. Мен совет командылал чериниң дужаалын күүседир мен. Фашист командылал чериниң эвес.

Гиблер. Кылыр сен!

Тоютчук. Кылбас мен.

Гиблер (*адыштарын көргүскөш*). Сени боой тудуп каар дээш, бо ийи холумну бужартадыр хөңнүм чок-тур. Өлүр шагынын бодуң чоокшуладып алдың, шоруң-дур. Ам кандыг-даа дилег турбас. Салымың-дыр ийин, Тоютчук.

Луиза. Азий чурттуг черлик азаларда кижизиг угаан чок. Хей черге чүгө шааңар төдөр силер, дээрги капитан?

Гиблер. Сээң ооң шын, фрейлейн Луиза. (*Хөглүг үнбиле.*) Мөөрейивис эгелээр бис бе?

Луиза. Эгелээр-дир, Курт.

Гиблер. Чүү дээш мөөрейлежир бис, фрейлейн Луиза?

Луиза (*чаза-ла катгырар*). Чүү дээш мөөрейлежир бис? Бо-ла Куртту аарай, ха-ха!

Гиблер (*хөглүг*). Каткы бажы халаптыг, оюн бажы орааштыг. Мөөрейиң алзып алгаш, кижиге ырмаң сыктырдың, фрейлейн Луиза.

Луиза. Ха-ха, ындыг бе, Курт? Бодуң харын кичээн.

Гиблер тавактан яблук ап алгаш, Тоютчуктуң бажынга салып каар. Луиза шыгааттынып, пистоледиң чайып оар.

Гиблер. Кым эгелээрил, фрейлейн Луиза?

Луиза. Чаалыг шагның шаа-биле болзун, эр кижиге сен эгеле, Курт.

Гиблер. Фюрерниң офицерлери ёзулуг рыцарьлар ышкаш болдур ийин. Херээжен кижилерни хүндүлөп билир бис. Сен эгеле, фрейлейн Луиза. Оон башка офицер кижиниң аталдарынга таарышпас.

Луиза шыгаап-шыгаап чандыр адар. Гиблер таалап каттыргаш, кончук дүргөн чык кылыр. Яблук чаштай бээр.

Гиблер. Часпас адар деп чүве ол-дур, черлик азиаттар! Көргөн карак-ла аа, фрейлейн Луиза? Бир мөөрей мээ-

ңий болду. Ам менден чайлап кай баар сен, Луизажык. Оон ыңай маргыжар сен бе?

Луиза (өжүгүн). Маргыжар мен. Яблоктан ам база апарып сал, дээрги капитан.

Гиблер (Тоютчуктуң бажынга яблокту салгаи). Ки-чээн, Луизажык! Куртка сыыртып алдын.

Луиза үр-ле шыгаар. Даржылгалыг үр үе шөйдүнүн тузар. Тоютчук хепертен алгыра бээр.

Тоютчук. Дээрги капитан! Дээрги капитан!

Гиблер (Луизаже алгырар). Сокса, сокса!

Тоютчук. Чугаалаар мен, дээрги капитан, чугаалаар мен.

Гиблер. Чүнү, чүнү чугаалаар сен?

Тоютчук. Өөрүмге угуулганы кылыр мен.

Гиблер (ханып). Угаанныг кижии ол-ла болгай. Шагда-ла ынча дээр болгай. Бистин мыя бо оюнувусту бичии-даа херекке алба. Бистер, фюрернин офицерлери, черле ындыг эрес улус боор бис.

Тоютчук. Мындыг-дыр, дээрги капитан. Бөгүн мен чу-нар-бажыңнап, арыгланып алыин. Улуг тулчуушкунче кн-рерде, орус солдаттар байырлалче баар дээн ышкаш, арыг хевин кедип алыр чаңныг улус болгай.

Гиблер. Че, харын ындыг-дыр, Тоютчук. Бо удаада орустарны өттүнгей сен аан. Фюрернин офицери дайзынның-даа эки солдаттарын хүндүлөп билир. Бир стакан немец ара-гадан аптар сен бе?

Тоютчук. Орус водкадан, дээрги капитан. (Гиблер ку-дун бээрге, ижиптер.) Дартта харысалгалыг чугаа кылыр кижии-дир мен. Ам мени дыштандырып көрүңер. Оон соонда... Берлин, арага, херэеженнер, ха-ха.

Гиблер. Шын-дыр, шын-дыр. Ам дыштанып ал.

Тоютчук. Чугаалаар угуулгамны ыяк боданып, шээжи-леп алыр мен, дээрги капитан.

Гиблер (Луизага). Дээрги Тоютчукту тускай килдиске чедирип каап көрүңер. Чунар-бажыңнадып, арыг идик-хеп-тен, орун-дөжектен үндүрүп берзиннер. Аыш-чемниң дээжи-жерин салзыннар. Шнапстан база.

Луиза. Дыңнадым, дээрги капитан.

Луиза Тоютчукту эдертип алгаи үне бээр.

Гиблер (чааскаан). Ол боор ийин. Черлик азиаттын ырмазын ынчаар сыптар мен. Меңээ дүжүн бербес дайзын кайдал? Фюрернин офицери эрес болдур ийин. (Арага кудун ижип тузар.)

Луиза кирип келтир.

Луиза. Дужаал күүсеттинди, дээрги капитан. (*Элденсинип.*) Шынап-ла чаагай сеткилдиг офицер-дир силер, дээрги капитан.

Гиблер. Кандыг?

Луиза. Ол черлик азиатка дываажан оранын азаап кагдынар.

Гиблер. Черлик-даа болза, чырык өртемчейге төрүттүнгөн кижичангыс-даа дүне эки аштанып-чемненип, дыштанып алгай аан. Оон соонда оон биске херээ чок.

Луиза. Канчаар силер, дээрги капитан?

Гиблер. Өөрүнге угуулга чугаазын кылыштарга, ол черлик азиаттар дүжүп бериптерге, фюрерниң танкыларынын оруу ажыттына бээрге, Тоютчукту ток кылып каар бис. Ол-ла.

Луиза. База угааныг силер ийин, дээрги капитан.

Гиблер. Угаан чок болза, бо черлик азиаттар-биле чаалажыры берге-дир.

Ычан Бруннер мөгүдөп маншап кирип келир. Ызырар кыскажын кылаанадып турар.

Бруннер (*ээгиштеп*). Дээрги капитан! Дээрги капитан!

Гиблер. Чүү болду?

Бруннер. Дээрги капитан!..

Гиблер (*сестип*). Чүү болду, дүрген чугаала! Орустар халдап келди бе?!

Бруннер. Чок, чок!

Гиблер (*мойнундан силгээш*). Чүү болду, шулбус?

Бруннер. Орус солдаттын сегин тыппадым.

Гиблер. Мегелеве, үптекчи! Алдын диштер-биле байыр деп бе? Чок! Карманнарың бээр аңдар! Кайда чажырын алдын?

Бруннер. Ивановтуң сегин тыппадым. Фюрерниң мурнунга мойнум кестирер мен, шыным ол.

Гиблер. Бүдүн кижича сөөгү ине эвес, кайнаар кире бээр чүвөл?

Бруннер. Обер-лейтенант Эрнст Вернер Ивановту динригге салып чорудушкан-дыр.

Гиблер (*сырбаш дээш*). Орта бе?

Луиза. Шынап-ла бе?

Бруннер (*далаш*). Суур кыдыында мындаагы оңгарга чеде бердим. Элээн болганда орус солдатты Вернер сүрүп алгаш эрти. Ынаар ажыт кире берген соонда, бо даажы ийнүш улай үндү. Вернер чоруй баарга, дораан бардым. Кижича сегиде чок болду. Мегелеп боолап турган-дыр, дээрги капитан.

Гиблер. Ылап ыйнаан?

Бруннер. Ылап, дээрги капитан.

Гиблер (*кыжанып*). Көрдүң бе, актыг черге фюрерниң офицериниң ат-алдарын бужартатсыңза, бажың-биле хары-лаар сен.

Бруннер. Харыылаар мен, дээрги капитан.

Гиблер. Оожум, оожум. Элекке диригге өлү бербе, Бруннер. Ам моон чоруткаш, Вернерни менче чорудувут. Сириңейнип, кавыңайнып чорааш, ындыг-мындыг сезик алзгыптың.

Бруннер. Дыңнадым, дээрги капитан. (*Үнө бээр.*)

Гиблер пистолединиң октарын ужулгап, Луизаже октап бээр.

Луиза (*коргуп*). Ынчаарга канчап боор, дээрги капитан?

Гиблер. Сен база сириңейни бердиң бе?

Луиза. Вернер ам Улуг Германияның дайзыны ыш-кажыл. Ындыг хортан-биле канчап ок чок боолуг ужура-жыр силер, дээрги капитан?

Гиблер. Сен харын ыт чок олур. Ам дораан шиң көргүзүп бээр бис.

Вернер кирип келир. Ону Гиблер өөрүшкүлүг уткуп алыр.

Гиблер. Оо, обер-лейтенант, чүгө сураг бардың?

Вернер. Силерниң дужаалыңар күүседип чорааш, бичи саадай бердим, дээрги капитан.

Гиблер. Боолаарыңга амы-тынын чалынды бе?

Вернер. Капкада бөрү дег, сириңейнип турду. Ынаардаа сагыш салбадым. Дайзынга өжөөн-кылымы хайыңгаш, улай-улай боолапканымны билбейн барган-дыр мен, дээрги капитан.

Гиблер (*ооң экин часкагылааш*). Эки-дир, обер-лейтенант. Дайзыннарны кээргээн херек чок. (*Пистоледин чайгылааш.*) А мен дээрге фрейлейн Луизага мөөрейге алзгып тур мен. Херээжен кижиге ынчап ырмам сыктыарым ол-дур.

Вернер (*душтежок*). Черле бээр боо даажы дыңналып турду ийин. Чүнү боолап турдуңар, дээрги капитан?

Гиблер (*шил кырында салып каан яблочки айыткаш*). Бо яблочки боолап турдувус.

Вернер. Мен шенеп көрейин, дээрги капитан. Фрейлейн Луиза, мөөрейинге чүнү салыр силер? Билдингир ыйнаан, ха-ха.

Гиблер. Дегбестээн кара эт-тир бо. Каям, обер-лейтенант, сээң пистоледин-биле баштай боолап көрейин. (*Бодуниун Вернерже октап бээр.*)

Вернер (*пистоледин бергеш*). Мээни дээрге көргөн черинче кирир эт боор. Мээң амы-тынымны та чеже катап алды ыйнаан.

Ийн офицер солчуп алган пистолеттери-биле яблокче шыгаагылаарлар
Оон хенертен Гиблер боозун Вернерже арнып келир.

Гиблер. Бо көк демириң сээң амы-тыныңны ам камгалап ап шыдавас ийин, Вернер. Сөглөп тур, сойлук! Большевиктер сыскындызы сен бе? Ол орус солдатты чүге диригге салып чорудуптуң?

Вернер (*кончуг дүрген боозун арнып келгеш*). Фашизмге хөннүм чок болгаш! Ма, ма! (*Боозу шок дүшкүлээр.*)

Гиблер (*чаза-ла каттыргаш*). Хей оралдашпа, Вернер. Ок чок чүве. (*Кыйгырар.*) Бруннер!

Бруннер кирип келгеш, Вернерниң холдарыңга демир кинчилер кедириптер.

Вернер. Чазыг болду.

Гиблер (*ооң погоннарын сө тыртып алгаш*). Кандыг чазыг?

Вернер. Фашизмге удур ёзулуг демисешпейн чорааным... Чаасқаан чорааным...

Гиблер (*кочулап*). Ам сээң демиселиң төнгөн, Вернер.

Вернер. Төнмээн, Гиблер! Фашизм-биле канчаар демисежирин диригге салыпканым орус солдат айтып берген. Мээң силер-биле демиселим чүгле ам чаа эгелеп тур!

Бруннер Вернерни сүрүп алгаш чоруй баар.

Луиза (*улуг тынгааш*). Ам база угаанныг-ла болдуңар, дээрги капитан.

Гиблер. Ол угаанымны даарта база көргүзүп бээр мен. Черлик азиаттар дүжүп бериптерге, ынчан магадаар сен, фрейлейн Луиза.

Луиза. Фюрерниң офицериниң шылгарангай угаанын көөрүндөн кажан-даа чажам дивес мен, дээрги капитан.

Гиблер. Көөр сен!

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Бүрзеккейниң пулеметчуларынын дайынчы туружу. Бүрзеккей биле Дөңгүр-Кызыл чугаалажып олуларлар.

Дөңгүр-Кызыл (*бодангаш*). Телефон харылзаавыс

база үзүлгөн. Менде бир санал бар ийин, эжим командир.

Бүрзеккей. Кандыг санал?

Дөңгүр-Кызыл. Дайынчы Бичелмааны чорудар деп санал бар.

Бүрзеккей. Ыяап-ла ону бе? Чүгө?

Дөңгүр-Кызыл. Бир талазында, херэежен кижидир.

Бүрзеккей. Балыглаттырган дайынчылар бар дээш, ышавайн барбас бе?

Дөңгүр-Кызыл. Дайынчы дужаалдан ойталаар эргези чок. Ийиде, байдалывыс нарыдап орар-дыр. Чүү-даа болур чадавас. Аравыста тың чаңгыс херэежен кижини камгалап, карактавас болзувусса хоржок. Аар балыглаткан дайынчылар бар эвес, эрлер боттарывыс аргаланы бээр бис. эжим командир. Силер база эмнелге талазы-биле элээн биллиги болгай силер.

Бүрзеккей. Боданып-ла көрээли шүве, сержант. Бичелмаага ындыг дужаалды берип каан кижидир мен.

Бүрзеккей үнүп чоруй баар. Дөңгүр-Кызыл пулемет чанынга барып, хайгаарал кыла бээр. Самбал биле Түмендей буга-шыдыраа ойнап, шуугаң эгелээрлер. Оларның чанында Монгул-оол үрелик приемник чушкуп олурар.

Самбал. Гитлер ында барды бе? (*Чээргенни салгаш.*) Ам кайнаар баар ирги? (*Ырлай аарак.*) «ССРЭ-ге сертеп турар сеткилиниң улуун ала».

Түмендей. Буга-шыдыраа билбес кижидир сен, төрөөн. (*Көшкеш.*) Берт-сырыг эжиинде келди. Алдырбас деп барды.

Самбал. Кончуг чылбыганы Гитлерни берт-сырыг иштинче, камгалалче кирибес мен. Кылаң ховуже сывыртаар мен. Ам база Сталинградты көргүзөр мен.

Түмендей. Ам база бир оглуну чип алды.

Самбал. Ой, кончуг маңгысты. «Маадыр чурту ССРЭ-ге бастыраарының демдээ-дир оң».

Түмендей. Бо-ла келди.

Самбал. Гитлерниң ам кайнаар баары ол? Азыг бажы үнери ол ыйнаан ала. Үнзүн че харын. «Ээй, тулчуушкунче, тулчуушкунче, тура дүшпейн бурунгаар!»

Түмендей. Сен артык чээргеннер тудуп алган-дыр сен, төрөөн. Оон башка буга ындыг дүрген мунгаштаттырбас болгай.

Самбал. Артык чээрген алып боор бе. Бодун шыдай эвес болганың ол-дур. Гитлер артында-ла азыг бажында шиштеттирди бе? Ол боор кулугурну. «Чаңнык ышкаш, Кызыл Шериг чажырт кылдыр чаза шапкан!»

Бичелмаа кирип келир.

Бичелмаа (*изигленип*). Мен ындыг дужаал черле күүседип шыдавас мен. Бүрзеккей командир мени кээргээш ынчап турар ышкаш-тыр.

Түмендей. Командирниң дужаалы дайынчы кижиге албан болур.

Бичелмаа. Чок, оолдар. Шын эвес дужаалды күүсетпейн барып болур мен.

Түмендей. Шын дужаал-дыр.

Самбал. Мында сээң Тыванда, Улуг-Хемде аал-чуртунда ада-иен чок тур. Дайын шөлү-дүр.

Бичелмаа (*хедер*). Балыглаткан дайынчылар каапкаш, дайын шөлүн каар эргем чок.

Монгул-оол. Ону билир бис. Чинк балыглаткан кижилер-дир. Ол дугайында харысалганы боттарывыс хүлээр бис. Дайынчы дужаалды күүседир апаар сен.

Бичелмаа. Ындыг-даа болза...

Түмендей. Командылал черинге чугула бижик чедир дээн-дир. Ону оюн-баштак деп бодап турарың ол бе? Нам кежигүнү кижидир сен.

Бичелмаа. Өске кижиден чорутсун.

Самбал. Сеңээ дужааган-дыр, эжим дайынчы.

Бичелмаа (*ыглап*). Силерден дилеп тур мен, меңээ болчуп көрүңер, оолдар.

Түмендей. Бисте чүү боор, төрээн, сен ышкаш, дайынчылар-дыр бис.

Бүрзеккей биле Дөңгүр-Кызыл кирип келир.

Бүрзеккей (*шыңгыы*). Дайынчы Бичелмаа, чоруурунга белең силер бе?

Бичелмаа (*караан чодупкаш*). Белең мен, эжим командир.

Түмендей (*Бичелмааже чагаа сунгаш*). Мону хову почтазынче сунтар сен. Аалымче чагаа-дыр.

Дөңгүр-Кызыл (*база чагаа сунгаш*). Мону база.

Бичелмаа (*Самбалга*). Сээң чагааң бар бе?

Түмендей. Ол-даа чагаалажырда почта хереглес кижилер. Боду-ла чедип турар.

Самбал (*шыжыгып*). Шыдай эвес чүве чугаалава сен.

Түмендей. Чөп-түр, төрээн.

Монгул-оол (*карманындан саазын ужулгаш*). Мен Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнүңгө кирер дугайында өргүүдел бижиң алган кижилер мен. Ол өргүүделимни дайынчы эштеримге номчуп берип көрейң.

Үннер. Номчу, номчу.

Монгул-оол (*номчуур*). «Тываның эки турачылар от-

рядының нам организазыңга. Дайынчы Монгул-оолдан. Өргүүдел. Бо өргүүделди Тываның эки турачылар отрядының нам организазыңга кирир ужурум болза: мени намның кызыл хүрээлеңинге кирип алырын ТАРН кежигүннеринден күзеп дилеп тур мен. 1919 чылда Өвүр кожуунга төрүттүнген мен. Ангы-төөгүмде лама-хам, дүжүмет чораан кижичок. Шеригге 1943 чылда келдирткен мен. Намның сагылга-чурумун быжыг сагып чораш, фашистиг эжелекчилерни туюлунга чедир чылча шапчырын даңгырагладым. Өргүүдел ээзи Дүлүш Монгул-оол. 1944 чылдың ийи айның 11 хүнү». Че, кандыг-дыр, эштер?

Үннер. Чүүлдүг-дүр. Чөп-түр. Эки-дир.

Монгул-оол (өргүүделин Бичелмаага бергеш). Мээн бо өргүүделимни тыва эки турачыларның командириниң полткилдис талазы-биле оралакчызы эш Байыскылаңга чедирип бээрин диледим.

Бичелмаа. Барган дораан чедирер мен. Че, байырлыг, оолдар.

Самбал. Ыры бажы каткан эвес, ы-сыылыг чарылган херээвис чүл, эжим командир?

Бүрзеккей. Тыппазы чок, бо-ла Самбалды аарай. Ырын кайыл, ынчаш?

Бичелмаа. Шынап-ла, оолдар. Ынак ырывысты чарлыр мурнунда бир бадырып алыылы. Чөпшээреп көрүнер, эжим командир.

Бүрзеккей. Чөпшээреп тур мен.

Үннер. Шын-дыр, шын-дыр. Эжим командир, силер база. Кым эгелээрил? Самбал эгеле! (Шуптузу ырлап кирип-терлер.)

Ырак черге чорзумза-даа,
Ырым чидип бууксумза-даа,
Кара баарым саргыдып кээр,
Кады чоруур сүзүктерим —
Оруум болган, тыным болган
Орус чуртсуг тыва черим.
Тыным болган, оруум болган
Тыва чуртсуг орус черим.

Хары черге чорзумза-даа,
Каткым чидип бууксумза-даа,
Кара караам чырыдып кээр,
Кады чоруур сүзүктерим —
Оруум болган, тыным болган.
Орус чуртсуг тыва черим.
Тыным болган, оруум болган
Тыва чуртсуг орус черим.

Ак-көк хсним шыгы барып,
Орус черде сине берген.
Арат чонум шыны барып,
Орус чонда тутчу берген —
Оруум болган, тыным болган
Орус чуртсуг тыва черим.
Тыным болган, оруум болган
Тыва чуртсуг орус черим.

Бүрзеккей. Шынап-ла, оолдар. Совет улус биле тыва улустуң найыралы ам кажангызындап-даа артык кан дег апарган. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачылар-ның киржилгези ону улам быжыглап турар. Хөй националдыг совет улус-биле, хамыктың мурнунда улуг орус улус-биле чаңгыс өг-бүлеге чурттаарындан өске орук тываларда чок. Бо бүгүнү бистиң революстуг нам, чазаавыс өөренип көрүп турар. Ол күзеливистиң бүткен турарын удавас көөр бис.

Бичелмаа. Байырлыг, менди-чаагай, оолдар! Эки тутунунар. Дораан ээп кээр мен. Кады хөглөп ырлажыр бис.

Үннер. Чорууң чогузун! Байырлыг!

Бичелмаа. Эжим командир, дайынчы даалганы күүседип кириптерин чөпшээрер.

Бүрзеккей (*бижик бергеш*). Мону бистиң командьлал черинге дамчыдары-биле капитан Кечил-оолга бээр сен. Чорувут.

Бичелмаа. Дыңнадым, эжим командир.

Бичелмаа үнүптер. Ону Дөңгүр-Кызыл үдеп кааш келир. Ынчан Монгул-оолдун чушкуп орган приемниги хенертен чугаалай бээр. Левитанның үнү дыңналып кээр. Дайынчылар ону үглөп алыр. Дээди Кол Командылакчының дужаалын номчуп эгелеп чорда, приемник үнүн өске дааш-шимээн моондактап кааптар.

Монгул-оол (*приемнигин долган, хыйланыр*). Фашист радио станциялары өжегээр дуй шаап турар-дыр. Бисти дыңнавазын деп мындыг ыйнааннар.

Бүрзеккей. Бистиң шериглеривис шаап халдавышааннар-дыр. Дээди Кол Командылакчының дужаалын хей черге номчуур эвес. Ам база бир совет хоорай хостаттынган-дыр, оолдар!

Үннер. Ураа! Бистиң шериглеривиске алдар! Ураа!

Самолеттар даажы дыңналып келир. Агаарда тулчуушкун даажы.

Самбал. Дуу «мессерлер» бар чыдырлар. Эгли безин албас, көрүңерден!

Түмендей. Бистиң хартыгаларывыс бо бар чыдырлар, төрөөннер.

Монгул-оол (*хараадан*). Көрбейн баарлары ол бе?
Бүрзеккей. Эскет чоктап, чоокшулап ап бар чорлар.
Түмендей. «Мессерлер» дезиптилер.
Дөңгүр-Кызыл. Бистиң хартыгаларывыс атакаже киир-
риптилер!

Самолеттар даажы улам киткеп, агаарда частышкыннар дыңналыр.

Самбал. Ураа! Бир «мессер» өрттени берди! Кудуруунда
ышты көрүңерден!

Түмендей (*алгырар*). Кызыл хартыгалар! Фашист чы-
ланнарны сылба бериңер-ле, төрөөннер! Тыва эки турачы-
лар бистер адааңарда көрүп тур бис!

Самбал. Ам база бир «мессер» хуюкталы берди!

Шуптузу «ураалап» турарлар.

Түмендей. Хартыгалар, силер фашистерни агаарга со-
нуңар, а бис оларны черге согаалы!

Монгул-оол. Артканнары дезиптилер.

Самолеттар даажы чоорту чиде бээр.

Дөңгүр-Кызыл (*хенертен*). Эжим командир, дөө ол
арыг кыдында фашистерниң үш танкызы чаштып туруп ал-
ды. Немец автоматчылар база.

Бүрзеккей (*дураннааш*). Дажы-Серенниң мырыңай
баарында тургулап алганнар ышкажыл.

Монгул-оол. Ам база орта хөөрүн тывар дээннер-дир.

Түмендей. Дажы-Серенниң адыгжылары оларны эрт-
тирбестер-даа.

Дөңгүр-Кызыл. Эжим командир, бистиң баарывыста
ийи танк көстүп келди.

Бүрзеккей. Көрүп тур мен.

Самбал. Оларның соондан мотоциклдерлиг солдаттар
база келди. Бирээ, ийи, үш...

Бүрзеккей. Дүүревенер! Фашистерни эң баштай кө-
рүп турарыңар ол эвес.

Самбал. Дүүреп эвес. Келзиннер харын, эжим коман-
дир.

Монгул-оол. Ынча дыка манадыр деп чүү адам чоор.
Чоокшулазыннар харын.

Бүрзеккей. Мээң командым чокка от ажытпас. Эки
чоокшуладып алып. Бистиң баарывыста база танкылар көс-
түп келген болганда, гранаттардан кожа шарып, белеткеп
алыр.

Ырак эвесте каргырааш уннуг радиодан немец марш аялгазы дыңналып
кээр.

Дөңгүр-Кызыл. Бо чүү апарды, эжим командир?
Бүрзеккей. Бистиң баштарывыс төөредир дээш, кал-чаарап турарлары ол-дур.

Хөгжүм үзүктелди бээр. Оон арай кагылчак үн дыңналып кээр.

Фашист диктор. Дыңнаңар! Дыңнаңар! Ам силерниң мурнуңарга Тыва Арат Республика чурттуг дээрги Тоютчук угуулга чугаа кылыр. Дээрги Тоютчук немец эрге-чагырга черлеринге эки тура-биле дүжүп берген. Ол немец командылал черинге чажыт медээлерни дамчыткан. Бистиң командылал черивис Тоютчуктуң маадырлыг чоруун үнелеп көргөш, «Демир Крест»-биле шаңнаарыңга кириген. Ол ам Берлинге баргаш, фюрерниң дээди шаңнаалын боду хүлээп алыр. Дыңнаңар! Дыңнаңар! Дээрги Тоютчуктуң угаан-сарыылдыг үлегерин эдереринче немец командылал чери силерни кыйгырып тур. Хей черге хан төгүүшкүннү тулчуушкун үндүрер болзуңарза, фюрерниң танкылары силерни хүл-ыйба кылдыр басып каар. Силерни немец шериглер долгандыр бүзээлөп алган. Байдалыңар идегел чок. Ам силерде боданыр шак бардыр. Иңдыг арганы силерге немец командылал чери берип тур.

База катап немец марш аялгазы дыңналып келир. Пулеметчулар Тоютчуктуң үнүн дыңнааш, кайгап, килеңнеп турарлар.

Түмендей. Каа-Хем чурттуг орустаар Тоютчук ышкажыл. Улуг лейтенант Каташовтуң ийи дугаар эскадронунда кижиге болгай.

Дөңгүр-Кызыл Тоютчук фашистерге канчап дүжүп бериптер болду?

Монгулоол. Кончуг өскерликчини!

Самбал. Эжим командир, мени чорудуп көрүңер. Мен ол кончуг өскерликчини узуткап каайн!

Бүрзеккей. Далашпаңар! Ол дээрге фашистерниң хоозун нүгүлү боор. Тываның эки турачызы дайзынга кажан-даа саттынмас!

Фашист диктор. Дыңнаңар! Дыңнаңар! Ам микрофонну немец эрге-чагырга черлеринге эки тура-биле дүжүп берген дээрги Тоютчукка бердивис. Дыңнаңар! Дээрги Тоютчук чугаалап тур.

Тоютчуктуң үнү. Эргим эш-өөрүм! Силерниң мурнуңарда Тыва Арат Республикниң Каа-Хем кожууну чурттуг Тоютчук чугаалап тур мен. Чоокта чаа Погорельцы деп суур дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннарның үезинде хем дожунче ойлуп дүже бергөш, немецтерге туттурдум. Мээң-биле кады орус эжим Иванов база туттурган. Ол немецтерге шериг чажыдын чугаалап бербейн, маадырлыгы-биле өлдү. Мен совет

Ада-чурт дээш, ынак Тывам дээш ыдыктыг дангыраамны сагып шыдадым. (Үн дүргедеп эгелээр.) Фашистер мегелеп турлар. Оларга чүнү-даа сөглөп бербээн мен. Дайзыннар шавар халдаашкын кылырынче белеткенип турлар. (Бак сөглээн немец үннер дыңналыр.) Фашист чыланнарны согунар! (Автомат даажы дыңналыр.) Байырлыг, эш-өөрүм...

Радио үнү чиде бээр. Бүрзеккей бөргүн уштуп алыр. Өске дайынчылар база бөрттерин уштуп алырлар. Доңгайып алган, ыт чок турарлар.

С а м б а л (ыгламзыран). Хөөкүй эжимге хей-ле кыжанып турган-дыр мен.

М о н г у л - о о л. Хайыраан эживисти...

Бүрзеккей. Ажырбас, оолдар. Тютчук маадырты-биле өлдү. Тыва эки турачыларның адын сыкпады.

Д ө н г ү р - К ы з ы л (пулемёт чанындан). Эжим командир! Фашистер атакаже кириптилер.

Дайынчылар туруштарын ээлептерлер.

Бүрзеккей (шыңгыы). Эки чоокшулазыннар.

М о н г у л - о о л. Ийи танкызын мурнадып алганнар де. Олар-биле мен таптыг көржү-дүр эвес мен бе! (Кадык хэлүн шенегилээр.) Олар дээрге мээң оюлум-на ыйнаан.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Дажы-сереннерже үш танк бар чыдыр. Чүге ыт чок бардылар?

Бүрзеккей. Чоокшуладып ап чыдырлар болгай аан.

Частьышкыннар даажы дыңналыр.

Тү мен д ей (өөрүшкүлүг). Эжим командир! Дажы-сереннер фашистерни сылба шаап эгелей бердилер!

Бүрзеккей. Дажы-сереннер эр-хейлер!

М о н г у л - о о л. Оларның ындында «катышалар» даажы дыңналып тур.

С а м б а л (дөстүнмейн). Дажы-сереннер эгелей бергеннер-дир, а бүрзеккейлер чоонган бис! Эгелей берейн бе, эжим командир?

Бүрзеккей. Далашпас! Ам-даа чоокшулазыннар!

Танкыларның даажы чоокшулап кээр. Бүрзеккей пулемёт артынга чыдыптар. Өскелери гранаталарын белеткээш, автоматтарлыг чыткылаптар.

Бүрзеккей. Раз так, фашистерже от!

Боолаашкын эгелээр.

Д ө н г ү р - К ы з ы л (боолавышаан). Тываларның изиг коргулчунун хойлаңар, чолуктар!

С а м б а л. Орус маадыр Ивановтун үлүү бо-дур!

Түмендей. Тыва маадыр Тоютчуктун үлүү бо-дур!
Монгул-оол. Бистиң өлүрткен эштеривистиң үлүү бо-дур!

Бүрзеккей (*Дөңгүр-Кызылга*). Сен бо пулемёт-биле боола! Мен өске расчёттарны барып көрейн. (*Маңнап үнө бээр.*)

Түмендей. Дажы-Серенниң баарында ам база бир танк өрттени берди.

С а м б а л. Дажы-сереннерге ураа!

Дөңгүр-Кызыл. Танкылар келди! Гранаттарыңар беткеңер!

Монгул-оол (*кожактыг гранаталарны алгаш*). Оларның-биле мен барып хөөрежийн. Нам кежигүнүңге киреримде, Бүрзеккей командир мени дагдынып алыр болган чүве. Ол даалганы тулчуушкун соонда бижип берип көрүңер деп, командирден дилээр силер, оолдар.

Монгул-оол команды-даа манавайи үңгеп чоруптар.

Дөңгүр-Кызыл. Отту соксадыңар! Монгул-оолга ок дээптер!

Түмендей. Гранадын чүге октавазы ол? Ой, халак, ам база балыгладыпты.

С а м б а л. Танк адаанче үңгепти!

Частыышкын дыңналыр.

Дөңгүр-Кызыл. Ох! Хайыраан эживисти!

Тулчуушкун оожургай бээр. Бүрзеккей маңнап келир.

Бүрзеккей. Эки туттуңар, оолдар. Өске расчёттардан дайынчы Кошкар-оол маадырлыы-биле өлген-дир. Ында ам үш кижиге арткан. Монгул-оол кайыл?

Дөңгүр-Кызыл. Дайынчы Монгул-оол дайынның танкызын кожактыг гранаттар-биле буза девискеш, боду орта маадырлыы-биле өлдү, эжим командир.

Бүрзеккей. Хомуданчыг болган-дыр. Эрес-ле дайынчы чораан кижиге...

Түмендей. Намга кирер дугайында даалганы тулчуушкун соонда бижип берип көрүңер деп, силерден дилээн кижиге чүве, эжим командир.

Бүрзеккей. Ийе, Монгул-оол тулчуушкунга нам кежигүнү дег өлген-дир. Ол Тываның Араттың Революстуг Намының бедик адынга төлептиг болган-дыр.

С а м б а л (*пулемёт чанындан*). Эжим командир, дайыңнар база катап чоруп орлар!

Дөртөөлээ пулемёт чанынга баарлар. Хайгаарал уламчылап турар. Дайзынның дааш-шимээни чоокшулан орар.

Бүрзеккей. Раз так, фашист чыланнарже от!

Тулчуушкун база катап эгелээр. Частышкыннар.

Дөңгүр-Кызыл. Дажы-Серенниң баарында ам бир танк өрттени берди. Фашистер дезипти!

Бүрзеккей. Өске эштеривис чүге ыт чок барды? Мен оларда бардым. *(Маңнап үнө бээр.)*

Түмендей. Ам бир танк чоруп олур, эжим сержант.

Дөңгүр-Кызыл *(пулемёдуң дамчыдып бергеш).* Фашистерни сен мооң-биле кыргы. Мен ол чангыс танкызы-биле сокчуп кааптайн.

Дөңгүр-Кызыл гранаталардыг үңгөп чорултар. Частышкын дынналар. Түмендей кезек боолап чыда ыт чок баар. Самбал ону сегирип алыр.

Самбал. Канчап бардың, Түмен? Шыдай эр, күжүр төрээним! Сөөлгү танкыны Дөңгүр-Кызыл узуткап каапты. *(Түмендей өлүрткен болур.)* Кончуг чыланнарны, өлүрүкчүлери! *(Пулемёду-биле тарбыдадып-ла эгелээр.)*

Тулчуушкун үзүктели бээр. Бүрзеккей эеп келир. Самбал чааскаан донгайып алган, пулемёт артында чыдар.

Бүрзеккей. Чүү болду, Самбал?

Самбал. Сержант Дөңгүр-Кызыл танк адаанга өлдү. Дайынчы Түмендей чанынга өлүртү...

Бүрзеккей *(тунук үн-биле).* Өске расчёттарның оолдары база маадырлыгы-биле шупту өлүрткеннер-дир...

Самбал. Дажы-Серенниң дайынчыларының шимээни база чидип кагды...

Бүрзеккей. Олар дайзынның чаңгыс-даа танкызын эрттирбедилер. Он бир пулемётчулардан ам ийилээ арткандыр бис. Раз так, дайзын-биле ам ийилээ тулчур бис. Тыва эки турачылар деп кымнарыл ол дээрзин фашистер көрзүнер!

Самбал. Солагай талавыста база боолар даажы дынналы-дыр, эжим командир.

Бүрзеккей. Ында партизаннар атакаже кирип турарлар-дыр.

Самбал. Фашистер ам база атакаже кириптилер, эжим командир.

Бүрзеккей *(пулемёт артынга чыдыпкаш).* Келзиннер харын.

Бүрзеккей боолап эгелээр. Үр болбаанда пулемёт ыттавайн баар.

С а м б а л. Чүү болду, эжим командир?

Б ү р з е к к е й. Пулемёт уну изий берген-дир. Ам өске пулемёттардан барып боолаалы. Мээң соомче! (*Маңнажып үнө бээрлер.*)

Сцена кезек ээн турар. Тулчушкун уламчылавышаан. Вера иешкилер аш-чем тудуп алган маңнажып келирлер.

И е. Кайда барганнары ол дээр сен, уруум?

В е р а. Турган чери бо-ла болгай, авай. (*Өлүрткен Түмендейни барып сегирип алгаи.*) Бо кым боор?

И е. Демги тыва дайынчыларның бирээи-дир.

В е р а. Гиблерниң адын Гитлер деп дыңнааш, амырап турган дайынчы ышказыл, авай.

И е (*карааның чажын чодуп*). Ах, кандыг иениң төрүп каан төтү ирги? Төрээн Тывазын көрбейн барганы ол-дур, күжүрнүн..

В е р а. Ооң ада-иезинче чагаа бжиир бис, авай.

И е (*дыңнаалааш*). Мынаар боо даажы үнө-дир. Ында барганнар боор.

В е р а. Ынаар бараал, авай. (*Далаш-биле үнө бээрлер.*)

Сценага Луиза биле Бруннер балыглаткан Гиблерни сөлеп алган кирип келирлер. Гиблер пистолетин тудуп алган олурар. Бруннер ол-бо димзенип турар. Оон өлүрткен Түмендейниң карманын үжээш, ак саазын уштуп алыр.

Г и б л е р. Мени кагбаңар! Ынчап семээр болзуңарза. ийилдириңерни ыткылаштыр боолап каар мен!

Л у и з а. Дээрги капитан, силерни канчап каар бис. Фюрерниң мурнунга даңгыраавыс бар болгай.

Б р у н н е р. Бижик тып алдым, дээрги капитан.

Г и б л е р. Черлик азиаттар чүнү бижип каан-дыр? Бээр эккеп, помчуп көрем. Чугула документ бооп чадавас.

Л у и з а (*номчуур*). «Самдык мыйыстыг, далчыр карактыг Гитлерге тыва эки турачылардан чагаа».

Г и б л е р (*дүкпүргеш*). Черлик азиаттарның ол чүзүл? Улаштыр номчу.

Л у и з а (*кагылдыр номчуур*). «Берлинге барып белил үзе шавэр бис...» Эгезин орустааш, оон ыңайгызын боттарының дылында бижип каан чүве-дир. Кым билир ону, дээрги капитан. Фюрерниң ады-ла хөй черде кирген чүве-дир.

Г и б л е р (*хорадан*). Че, болзун! Оларның дылын кым билир.

Л у и з а. Үзе соп кааптайн бе, дээрги капитан?

Г и б л е р. Адыр, шыгжап ал. Шифр-биле чажырып бижээн чугула медээ чадавас. Фюрерниң ставказынче чорудуп бээр бис.

Луиза. Шынап-ла ындыг болуп чадавас, дээрги капитан. Дораан чорудуп бээр бис. *(Чагааны шыгжап алыр.)*

Хенертен күчүлүг «ураа» дынналыр. Девидеп эгелээрлер. Гиблерниң пистолеттиг холу сириңейнип, аайын тывынмайн турар.

Гиблер. *(килең-биле)*. Мени кааптар деп тур силер бе? Луиза *(Гиблерни долгандыр кылаштавышаан)*. Силерни каар эргевис чок, дээрги капитан.

«Ураа» улам күштелип келир. Ынчан Луиза Гиблерни артыдан хенертен боолаптар.

Гиблер *(чуглуп бар чыда)*. Ол канчаарың ол, херээжен сойлук... *(Пистолетин көдүрүп чадап каар.)*

Луиза *(серге-даа чок)*. Ол бе, дээрги капитан? Балыг-бышкын кижиге-биле сөөртүнчүр харыывыс чок апарганы ол-дур ийин. Черлик азиаттар-биле угаанныг чаалашканың дээш! *(База бир боолаар.)* Ам эрлик ораныңга мөөрейлежир бис. Байырлыг, Куртчугаш. *(Бруннерге.)* Дүргеле! Бистиң солдаттарывыс аткаарлап турлар.

Луиза биле Бруннер дезип чоруптарлар. Бүрзеккей биле Самбал маңна жып кээр.

Самбал. Ураа! Фашистер дезипкен!
Бүрзеккей. Раз так, кара чыланнарны согунар!

Пүлөмөтче маңнажып бар чыдырда, оларны Бруннер автомат-биле катташтыр боолаптар. Ийилээ туттунчулкаш, кезек турарлар. Черже чоорту ужул бар чорларда, Вера иешкилер салчып кээрлер. Вера Самбалды сегирин алгаш, чоорту олуруп бады баар. Вераның иези Бүрзеккейни сегирин алыр.

Вера *(кышкырып)*. Чалыы назын үзүлгени ол бе? Чок, чок! Чалыы назын кажан-даа үзүлбес!

Ие *(Бүрзеккейни тудуп алган тура)*. Оглум! Оолдарым! Бистиң шериглеривис бурунгаар шаап халдап кирип турлар!

Бүрзеккей *(бажын ковайтып келгеш)*. Бистиң шериглеривис... Раз так, тиилелге удавас, авай... *(Бажын халаш кылыр.)*

Күчүлүг «ураа» дынналып, Тиилелгениң өөрүшкүлүг хөгжүмү чаңгыланып турар. Көжөгө баарыңга хамааты хептерлиг, орден-хавыяаларлыг Иванов, Бичелмаа болгаш Вернер үнүп келгеш, Мөңгө от мурунуга мөгөйшп алгаш турарлар.

(ТӨНГЕН).

Алдын-оол ДАРЖАА

УЛУГ АРТ

(Романдан эге)

I

Дөненин чедишкен эмдик аътка экер-эрес эр олуруптарга, оозу хая-дашты кангырадыр, кара черни сиртиледир халып-шурааш, тынын оскунгуже тывылап-тывылап, мөгүдээнин намдадыр мөөп-мөөп, черниң агынче үнгеш, шуудап, челиш-биле ыдып органы дег; семис богбаның челин сагындыраар сеспигир бедик сирттиг улуг арзылаң өөрүндөн сндаан барган антилопа сүргеш, «менден чайлап кайнаар баарыл, бо кулугур» дээш, таваар чүгүрүп органы-даа дег, эртенги алдын-сарала хүн даглардан дүрген хоорулгаш, дээр делгеминге тап-билээ бедик, март эргизиниң шаараш ак туманын эт-түр хөлбөннедир хүлүмзүрөп, шиш-шиш кожагарларны, сү-вүр-сүвүр хаяларны, чидиг-чидиг кырлаңнарны чырыдып турган. О, бо черниң назынын чүгле хүн билир, ынчалза-даа ол ыыттаар бойдус эвес аан! Азыраан малын карактаан малчын дег, хүн тиг чок көк торгу өттүр эртенин-не баккылап, сарыг ховуларны, ногаан тайгаларны, илчирбе дег ээр-мыйыр хемнерни, аныяк-шыырак теве мөгени дег бедик-бедик дагларны хайгаарап келген.

Улуг-Арттың даглары чараш-ла! Доо-ла, мырыңай Улуг-Хемниң эринге киир чаттылган калбак шынаадан өрү алзы, шала ээптектелдир, бодап-бодап олуарга — хенертен ээй тырткан аът ооргазы дег, чоорту бедик өскеп келген сынны. Оң ол-бо талаларындан баткан буттарны, кырлаңнарны көөрге, кижн сагыжынга кандыг чурумал, кандыг деңнелге кирбезил: че, кандыг-ла бир, тоол шагның амытаны чоргаар эглип туруп алгаш, үглөп келген ажы-төлүн эргеледип, берге оруктуң соонда четчележип келзин дээш манап ап, чок болза ам эртер чери шаптараазынның эвеспе дээш, канчаар эртерин чыгып келгеш көрүп алзыннар деп күзөп, күчүлүг мага-бодун көөргедип турган-даа дижик... Үр үениң ажылы, үзүк чок хаттарның аажылары Улуг-Арттың даш, хая, кожагар бүрүзүндө илден. Мында кырлаңнар чидиг-чидиг, хирээ бизиле, ой, чиктер ханы-ханы, кожагарлар сүвүр-сүвүр, кара-

кара хаяларны бир-ле хуулгаазын амытан чигирлештир соруп каан дег, бизеңнери дээр шаар кожоя берген тургулаар.

Улуг-Арттап ажар оруктан үш кырлаң куду алзы, энмек кара хая эктинден баткан сөөскенниг өзенниң алгый берген черинде, таптыг-ла аал коданынга өйлөп каан чүвө ышкаш ак чоога иштинге улуг ак өг көстүр. Эртениң-не, марттын хүнү көдүрлүп олурда, ол өгден чолдавыргай ашак кижиге үнө халыыр, өгнүң сырыглыг кидис эжиин камныы-биле андара каггаш, кедээр хая баарында чыып каан көржеңден кашты алгаш, бир-ле эки бодалынга, хүннүң кааңыга, салгынның арынга таалап хүлүмзүрбүшаан, ооргазын хертейтир чүдүрүпкен аныяк шары дег, дүрген-дүрген, кыска-кыска базып олурар.

Монгуш Кастайның хүлүмзүрүүр хүнү-даа үнген! Азыраан малы аалап-чиилеп, башкы хар дег ак өө көстүп, алсагыжы дыш турда, арат кижиге оон артык чүү боор. Кастай хүлүмзүрбүшаан, чиик-чиик базып олура, чырыын чырташ кылып каан. Кижиге эскербес хире, бичии-ле чырташ кылган, чүгө дээрге оон сагыжынга бир-ле кижиниң дырыш-как кара арны, харын-даа бүгү арны эвес, а корткаш дуранналдыр андарлы берген улуг кара карактары, эмчие берген дөрбегер эриннери кире дүшкен... Шагда-ла, чеди чыл мурнунда-ла болган чүвө-дир ийин. Арбанның араттары ажырымчы бай феодалдың хөрөңгизин хавырган, а чүвениң ынчаар шыңгыырай бээрин дүшке какпаан бардам, харам, чилби чүвө ам кээп мөгүдөп, эт-малын кызырып, эңмежок чүвө суккан аптаразын чажырган черин айтып бербейн олуруптур. Кастай изигленип үнген: кады келген өөрүм чанымда бодур, кара дерим ижип чораан кара сагыштыг феодал мурнумда бодур, араттың революциязының херээ шыдавас бе дээш, Кастай аңгы дайзынының калчан бажының чушкуузунда каш дүгүндөн алгаш, аткаар шөлгөш, сарыг сыптыг кестинин боостаага чедирип келген. Ынчаар орта байның аксы божуп, дылы чештине берген. Ол бүгү тоолга дөмей болган: экер-эрес араттар бай феодалдың эт-малын эжелеп алган, дайзынны ыяш чарар кижиге кылган, а ооң кадайын паш эзер кижиге кылган. Ол бүгү тоолдан ылгалдыг-даа болган: бастырган дайзынның эт-малын чангыс-ла маадыр ээлеп албаан, а өргүн хөй үлежип-хуваажып, чадаг кижиге аътка четкен, кодан ээрген чангыс ыттыг кижиге хойлуг-малдыг болу берген, ыштыг кара өглер ак кидис-биле шыптына берген.

Чок, Кастайның сеткилинде бичии-даа каржы чүвө чок. Эрткен үениң чурумалы сагыжынга шимереш дээрге, ол анаа-ла чырыын чырташ кылган, оозу дораан-на эрте берген, ол ам бодунуң шыдалдыг малчын чуртталгазынга, сагыш сеткилиниң дыжынга, ада-өгбезиниң эрги кыштааның ыржы-

мынга таалап хүлүмзүрүп чораан. Ол-ла. Хүлүмзүрүүрге, Кастайның сүвүреш сегели калбак ышкаш кынны бээр, карактары каттыржыл ойнап, кандыг-ла бир хуулгаазын, чырык, чүгүрүк отгар кыва берген ышкаш апаар. Амыдыралга таалаанындан Кастай бажын бичии-ле бурунгаар сунуп алып, ооң мойну, улуг-эргек дөзү дег, чаптанчы кончуг олурупкан-даа дег апаар, ооң базымнары таваарлап, буттары черге, сыйбаан ышкаш, камныг болгаш чиик-чиик базып чоруур.

Кастай өскөн-төрөөн черин чоргаар эргий көрүп, кара-кара хаяларның карак элээже хевирлерин, хараганнарны, өзен-нерде, ийлерде сөөскеннерни чап-чаа көрүп каан дег, иштинде хөлчок-ла өөрүүр. Чазак авыралында амыр-дыш чурттап чоруур, хырын тодуг, эгин бүдүн, ха-дунма аразында багай чүве чок, каң-кадык, ыт-куш сол чоруур болганда, хөлечик чорааш бодавазы хире чүвелерни бодап, түремикке базындырганның эскербези хире чүвени эскерип, чаптап, таалап чорбайн канчаар.

Хүн улам-на өрүлөп олурган; биче када-ла оон кызыл херелдери саргарып, сарыг херелдери агарып, дүп, халып чок кудай делгеминге шымны берген-даа дег. Чолдавыргай кара ашак андара октап каан кидис эжикке дегбейн, өгнүң ыяш хаалгазын ишкээр ажыткаш, үңгүрүндөн үне-кели-ле дедир, хойган тарбаган дег, көзүлбейн баар. Удаваанда, кара-кара хаяларның, куу-куу кырланнарның, хөлөгеленчек өзеннеринин чурумалынга иемере дег, чиңгежек көк ыш өг дүндүүндөн баккылап үнгөш, «кайнаар баайн, кайнаар баайн?» дээн ышкаш, биче када кожаңайнып чоруй, аал үстүндө өзенни куду часкы шагда ырлап бадар чиңге дамырактың маңын өттүнгөн дег, шевергини кончуг дыйлаңнады шөйлү бээр. Дээрде хүн боду-ла эстип турар шагжаң туманны арыдыр чылгап, ажыл-ишчи арат кижиниң амыр-тайбың хөделип турарынга амыраан дег, арыг-чаагай чырыдып-ла турар.

II

Кастайның хары бежен чоокшулаза-даа, ооң боду дыка аныяксыг, авааңгыр-кавыңгыры, сегим-сергээ он сес харлыг оолдардан дудак чок. Өөнгө кирип келгеш, көржеңнерин ожук адаанга салгаш, чииги сүргей сөгедектеп олурупкаш, дүүн кежээ кургадып каан чээргеннерин чоокшулады салып алган. Кыштаг черге чаңчыл ындыг: эртен соок боорга, эр кижи баштай турар, отту чылыдыр салып, пашка харны эргизип каар, а өгнүң херээжен ээзи ооң соонда туруп, шай-дүзүн салыр. Кастай хүлдү былгааш, дүүн кежээ хөөп кааны көржең көзүн ушта каскаш, үрүп, ооң кырынга чээргенчи салыптарга, чиңгежек сарыг чалбыыш чооннап, өөскүп үнүп келген.

Дөргө удуур Даайнык чуга ак энчээн андара салып алган, удуп-оттуп чыткан, частың арыг агаары бичии кызыжакты сергедип турган. Кастай хеймер чүвезинге кедергей ынак, уруумга дээш, өйлөп-өйлөп-ле эъттиң чымчак-шыктыын! пашче суга кааптар. Оозун болган чок-ла чаптаан, хайгаараан турар. Чассыг чүвези шимчээш, сиилбип каан дег, шилгедек хоюг холдарын ужулгаш, бажының дүктерин сыйбап чыткан, ооң чиңге-чинге ак салаалары суук кара дүктерниң аразынга, узун кыштың соонда ээремге эштип ойнаан кадыргылар дег, кылаңайны бергилээн.

Кастай хып келген чээргенни хүрээлей оонак көржеңнерни салгаш, ам-на хып кээр эвеспе деп билгеш, аскыдан өл багны алгаш, ууштап эгелеп орда. Даайнык дораан-на караан көрүп келген, оон кашпагайы кончуг тура халааш. хураган кежи тонун чандыр-соора куржаны салы-ла, шоодайда хөртүк харындан бичинини ап, чүна тыртып алгаш, ачазынга дузалажыпкан: пашты тиккеш, хөртүк харын ургаш, ам-на хөгжээн отту хөрлээледир көзөй каапкан. «Ачам черле хол куруг олурар эвес, дүүн мээң өшкүгө дайнадыпкан баамны чымчадыр ууштап олурары ол-дур, хөөкүй ачамның пажын тип, харын урупканым база-ла эки болду» деп, иштинде таалап боданмышаан, Даайнык адазынче сеткил ханып көргөн.

Адазы маспактанып олурган, баг ууштаар кижини ынчаар олурарга быжыг, холу дыңзыг болур. Багның бир ужундан солагай холу-биле туткаш, уктуг хөм илииниң хончузунга чөлээш, оң холу-биле багны долгай аарак нугуй иткилээр. Хайлыг чүве ийик, ол багны дүүн Даайнык хураган кажазының кырынга утупкан болбазыкпе. Халаңайнып турган чүве чандыр көрбөс, кидистин азы кажазга шыгын үндүр арта кагган тонну бо-ла пақтап, өттүр дайнай бээр хунан сергежик аңаа тазаржы берген-дир ийин. чүгениң узун дышы чүве болгай. Даайнык дүүн кежээ кирип кээрге, көңгүс шылбырарты өде берген болган, ону адазы аскыга сарыктыр, кевидир азып каан, ам эттеп олурары ол-дур. Баштай ол-бо ээй тудуп, адышка кыза адыштап, бичии чымчадып алып, оон соонда шыгын үндүр ууштап, өрү-куду чылдырып каап олурар.

— Ачай, мен Көкпен угбам сугнун аалынга барган болзумза, аа?— деп, Даайнык хоюг чиңге үнү-биле айтыргаш, ачам ойталай бээр болдуве дээш, дегийт-ле немей каапкан:— Угбамны бо дүне дүжөдим ийин, чаражы аажок ак оол божуп алган, өөрээн деп чүвези-даа аажок, чүгле от-пажынга четтикпейн олурар чорду ийин.

Даайнык дис кырынга чоруй олуруп алган, уян кара карактары-биле ачазынче топтап көргөн. Бичии кыстың хезири курт-кымысаяк элбей бергенде тодуг-догаа сайлыкка дө-

мейи кончуг. Хураган кежи тонунун эдээн эрестии сүргей ан-дара каап алган, шала тарлай берген чүвүрү дискек караан-га дартайып, чамашкы кылган хаштын кыдыгларында сири көстү берген. Уруг шала күдүйүп алгаш, ачазының чүү дээрин манап, томаанныы кончуг чымаарара берген олурган. Адашкыларның чугаазынга киришпес дээш, авазы аяр групп келгеш, арты-биле эртерге, Даайнык отче сыңнып, доңгайып алгаш эрттириккен. Караа, кулаа, ал-сагыжы ачазында, авазының шай, дус салып, от одап турарын дыка-ла ыракта чүве дег билип олурган.

Кастай далашпаан. «Хөөкүй уруум угбазын сакты бергендир» деп, ол кээргеп боданган. Шынап-ла, Көкпенниң чиигээр өйү келген, чиигеп-даа алган чадавас. Өг ажылынга кыс апарган уруг дузалыг болбайн канчаар, угбазынга идегелдиг эш-ле болгай. Ынчалза-даа Наадың база ында, честезинге дузалажып, ыяш-дашка өөренип ап турар. Дарыхаа кончуг шыырак күдээ болгай, четпээн-барбаан чери-даа чок, ыяш-даш ажылынга мергежээн орус чоннуң аразынга-даа барып каапкан, чуржусун экиге-ле өөредир оң. Чүвеге өөренири черле ажыктыг, бөгүн ажык чок-даа болза, соң-даарта хергелетине бээр, ам-даа аңаа турар бооп-тур ийин. Даайныкты ынаар чорудуптар дээрге, кырган улустун дем-билези кош-кап калыр, четтирбейн баар чүве эвес, сөөлүндө баар бооп-тур ийин. Ам угбазын сакты берген уруг кайын дөстүнер, бир-ле хүн база чугаалап үнүп келир оң, ынчан болгай аан. Кастай ынчаар шиитпирлеп алгаш, уруунче көргөш, дорту-биле «чок» дептеринден аайын тыппайн, ара безеректенип, шөйүп чугаалаан:

— Харын аан, уруум, баар ирги сен бе, але...

Даайнык амырааш, «оой-оой» дээш, тура халааш, кажаа чанындан бээр маңнагылап, ырлаптар деп, ковайын олур, ачазының чугаазының аянын билип, дедир чындыып бадып келген. «Акым база-ла ында болгай, ийи-ийи кижии угбавыстын өөн чаза базарывыска хей-даа иргиве» деп, Даайнык боду бодунуң хөңнүн чазап боданган. Ынчалза-даа ооң угбазын, ылаңгыя дүжүндө көргөн дуңмазын көрүскээри эмин эрттир болган, ынчангаш улам доңгайып, ийи холу-биле дискээнге сыртаныйп алгаш олурган.

Седипаа адашкыларның чугаазынга киришпээн. Ол пашта шайын халып-биле базыргаш, биче болгаш-ла көрүп каап, боданып, чээрген-биле ожук ийинде хүлдү ишкээр эжип каап олурган. Чеже кыс өстүрбээн дээр, оларның чежезиниң дунун божуурун эрттирбээн дээр, ынчалза-даа Көкпениниң дугайында база сагыжы аарып, ону бодааш, Даайныгын чорудуксап-даа, даштын далажып барыксап олурар чаш хура-

ганнары бодап, хеймерегин дем тыртып арттырыксап-даа олурган. Қанчалза-даа чорудуксаары артык хире. Көкпен дээрге ооң уругларының аразында боткур эвес, бичезиндене арған, аарыган, чассыг уруг болбазыкпе. Ынчангаш иези аңаа аажок, хеймер дунмазы база-ла ындыг. Седипаа боду чолдак-даа болза, кончуг тырың боттуг, чочак-чочак эъттиг, дөргөн чедилей берзе-даа киж и ортузу херээженнерден дудак чок. Даайнык ону дөзээн, чүгле сөөгү чүңге, адазындан дөзеп алган боор оң. Көкпен арай сарыгзымаар, шала кыскылзымаар-даа деп болур, ылап-ла адазын дөзээн. Қастай аныяанда сарыг киж и болгай, ам харын карарын келген-дир. Көкпенге аажок-ла болгай. Даайнык-биле дөмей-ле чассыдар. Ынчалза-даа ам хеймерегин ытпайн орар-дыр.

— Угбаң сугнуң кожазында өг, ол кудаларывыс дем-билелиг улус болбазыкпе, уруум — деп, Седипаа Даайныкка оожум чугаалаан.— Улуг-улуг уруглары база бар чораан, ийн-үш-даа киж и бар эвеспе. Үне-кире халчып турда-ла, төн-мес уруглар чорааны кай.

Шай хайынган. Седипаа ону чемзидир манап алгаш, сүт-теп, хөнекке кудуп турда, Қастай баан эттээш, азып каан. Ол аразында Даайнык шой пашта дүүнгү мүнүнүң артыын белең отка сала каапкан.

— Чаш малды бичезинден эгелеп эки өстүрерге, боду-даа шыырак, төлү-даа шыырак болур — деп кааш, Қастай кадайынын сунган падарында шайын аартааш, бузун бурулатыр үндүр тынмышаан, ыт чокка чемнени берген.

Чассыг Даайнык ада-иезиниң ийн аразынга олура шаап алган. Бир аяк куруг шай-биле ижични изидип алгаш, оон соонда быдааның көжезин шүүп-шүүп, тоттур ижин алып.

Седипаа шайын аартап оргаш, «Мал-ла мал дээр, бо ашактың чүзү канчап барган?» деп, шала шугулдаксап, кижиниң чаны өскерилгенин чиктигзинип олурган. Энир чаа-ла Қастайнык: «Япын кежээлеп тур, гермын кежээлеп тур, ажыл-хожул сегидип, шыңгыравас болза болур бе» деп олурганын Седипаа элдепсинип сактып келген. Киж и чиктиг чүвелер бодап, чугаалап туруп бээрге, өлүмү чоокшулаан чадавас болур чүве болгай, мону ыт чок эрттирерге хоржок эвеспе дээш. Седипаа ширини кончуг аттынып каап:

— Мал канчаар чүвел, өспейн чораан эвес, өзе-ле бээр ыйнаан, кончуттунуп турба, орталан мон, агбайым!

Қастай чүве ыттаваан. «Чөгөнчиин мооң!— деп, ол иштинде боданган.— Делегей улуг-даа болза, чаа-чалбак болу берзе, чаштанчызы бээр база дүжер. Кырган дээш кижини шеригге хавырбаза-даа, мал-маган, эт-херексел-биле күрү-незинге дузалай бээр апаар. Ону бодаваска кайын боор». Ынчалза-даа ол дугайын кадайынга ыттаваан.

III

Чемненип олурда, кым-даа чүве ыттаваан, аксын аяк дуглаан, Кастай ийи падар изиг шайны аартапкаш, ишти изип, деридип келген. Оон аяк ортузу четпес хире суук мун кудуп алгаш, далаш чокка амданнанып, бичиилеп ишкел, катап-ла шайлап орган. Улуг кижн черле ындыг, кайы хамаан чок хой чем ижерге, сиңер-сиңместиг-даа болур, семн-рип, шаг-шинек чок апарып-даа болур. Назы-хар улгаткан тудум-на кижиниң семизи ажык чок, харын арган, кадаң кижилер узун назылаар, чөнээ-чөнээже сегим-сергек чоруур. Аңаа көөрдө, уруу харын эки чемнензин, хүннү бадыр малдыр сыкпас, олут орбас, ол-бо халып-шурап чоруур, девинтиг деп чүвези амыр ийикпе аан.

Өг-бүле ишти тоткан. Мага-бот чылыга берген, ам бир ыжык хая баарынга дөгеленип, хүнге таалап удумзурап олурар болза, магалыг-ла болур ийик. Адак-бышкак аартааш. Кастай чамдыкта чер чораанда, ынчаар тамчыктанып олуруптар-даа апарган. Ам канчаар боор, кырып деп чүве кыпсынчыг болганда. Ынчалза-даа бачым чымыштыг часкы шагда ону бодаар харык чок, шимченип-ле турганы дээр.

Кастай өңден үнгеш, хүнге таалап, караан имирертпишаан, кыска-кыска, дүрген-дүрген баскылап, хой кажазының артында хөлегелиг сериге чеде берген. Ында чаш хураган кежи чыткан. Ону кончуг таптыг кадагалаан, шыгы безин шоолуг үнмээн, чыды арываан. Кастай ону алгаш, хураган кажазының аксынга кээп турда, кадайы биле уруу шагда-ла ажылдап эгелей берген болган: Даайнык хойларыны муңгаш кажадан чадагай кажаже үндүрүпкен, кашпагай кижн болгаш, сүткүр-сүткүр хойларыны тып, чингежек тос сыгыртаага саап ап турган, а авазы ийис хураганнарны иелеринче деңге салып, оглун хозуксаар дөтпе хойларыны доктаадыр дозуп, хураган ыдып турган.

Кастай чаш хураган кежин чажыра аарак колдуктап алгаш, кажаны артап киргеш, хураганнарның эң-не бичезин тудуп алган. Ооң иези бичии най, күскүлүк дөтпе оглун тоттурбас, ынчангаш Кастай ол хураганны огу өлүп калган калчан ак хойга алзып турган. Ол хойга баштай ак тогдунун ийис эжи оглун алыскан, оозун төлзүне берген, ам аңаа база бир хураган алзып турары ол чүве-дир. Хой сүткүр, а бо хураган ырымза-даа болза, даваннары чоон, кулаа улуг, черле шерузу кончуг, эки мал үнер хире болган. Кастай ону эндээр эвес. Өлгөн хураганның кежин чаш хураганга шарыырда, баштай сарыг-кидис-биле чылыглап алган, оон баштай алыскан хураганын калчан ак хойга салып бергеш, өске талазындан демги бичии хураганны эмзирип, бирде ол хураган кежин, бирде хураганның бодунуң кудуруун чыттадып, доотпа-

лап-достпалап алзып эгелээн. Кастайның шедиргеленчек чоон үнү хире-хире мырыңай сырыннаныр, магалыг тааланчыг үннүг ыраажы дег, өске хойлар безин олче чыырлып, амырап, дөтпелер, он бир айда төрөөн кышкы хураганнар думчуун сунуп каап турар.

Адазының хой доотпалаарын Даайнык дыка дыннаксаар, бир шагда ол база-ла хойга хураган алзыр кижиге боорун, адазы ышкаш, кожа-хелбээ аалдарга чаладып турар апаарын дыка-ла күзээр. Чиик-чиик хииктелген чалыы кызы ынчан ачазының чоогунда хойларны тудуп саап, дозураган карктары-биле олче кайгап, ооң хой доотпалаар аялгазын иштинде шээжилеп ап олургулаар. Чамдыкта, хайлыг чүве ийик, халаңайнып турар баг азы кидис чандыр көрбөс көк сергежик ооң чанынга кээр, уругнуң кичээңгейи өскээр деп билген дег, ооң эдээнге думчуун үстүрүптөр. Даайнык шимээн үндүрбөс, ачазының хоюн хойгуспас, шаптык кылбас дээш, сергежикти агкаар иткеш, ачазын хайгааравышаан, ажырымча чүвени хол бажы-биле чоокшулатпайн олурар.

Бо удаада Кастай үр доотпалаваан. Чылдың-на хураган алзыр, баштай дошкун-даа болза, өске хураганны дораан төлзүнүп, бодунуң төрөөн төлүндөн ылгавас сүткүр ак хой ам шуудай берген болган. «Хөөкүй хоюмну аарай! — деп, Даайнык сеткил ханып боданган.— Бо чылын артында-ла ийи өске хураган төлзүнүп алган ышкажыл! Мооң хураганын чазый дилги оорлапса-даа, эки ээлери кайын муңгарадыр, ам ийи хураган өстүрери ол-дур. Кончуг буянныг малымны!» Даайнык хоюнче көрүп, боданып тургаш, сыгыртаазын кажак кырынга салып кааш, авазынга дузалажып, хураган ыдып эгелээн.

Хураган алыскан хою хураганын апкан болза-даа, Кастай сну салбаан, ам-даа эки төлзүнзүн деп кызып, иштинде өске чүве боданып олурган. Кастай хире назылай берген ашактар чүвени чүгүртүр бодавас, оът баштаан мал дег, ол-бо чүве хап чугаалавас, чаңгыс ол-ла чүвезин хандыр бодап, ол-бо талазындан касканнап, өззөн өттүр бодаар. Ынчангаш ол хөреңгизин хавырткан феодалды бертен чаа-ла сактып келгенин, ооң соонда мал дээш кончуттунган дээр хевир-биле кадайының ажынганын бодап олурган. Кижиге амытан хей чүве эдип чоруур эвес, кандыг ужурлуг чүве боор бо?

Кастай таваар ылавылап олурган. Ийе харын, феодалдың хөреңгизинден ол каш мал алган. Халас алган бе, ынчаш? Бай кожай-даа, ооң кадайы-даа, чаңгыс оглу-даа кажан, кая мал соондан кылаштажып чоржук? Ол малды Кастай, ооң ядыы өөрү-ле өстүрүп, чайның изинде кагып, кыштын чоогунда доңуп, ондап-остап чорду чоп. Ам Кастай оон алган малын өстүргөш, байый берген, ол багай бе? Араттын ча-

заа мал бажын өстүрер деп улуг сорулганы салган болгай, улегерлиг малчын араттарны мактап-шаңнап турар. Кастай байырга, чазакка база ажыктыг-дыр, хереглезе албан-үндүт, аът-ынаа дээш-даа алыр-ла ыйнаан.

Бодалынга чартыккаш, Кастай элээн үр шимчеш дивейн, чаңгыс черге олурупкан болган. Ооң кадайы биле уруу хойну одарже үндүрер дээш, хураганнарны үзүп эгелээн. Кастай хураган кежин чешкеш, ам херек чок-тур эвеспе дээш, кажаа өргениниң бажынга аскаш, сери кырында чымчак көк көденни дүжүрүп, моондактай баглап, ону чадагай кажанын ханазын дургаар халаңнадыр деп турган. Чем чип турар апарган хураганнар, анайлар олче чүгүржүп, чыт тыртып, оларны үзүктээн кажаа аксын ажыдыптарын манан турган. Ол аразында Даайнык хойларын алгаш, кадарып чорупкан, а Седипаа ашаанга дузалажып чедип келген.

— Дуу хураганны көрөм, кымый — деп, Кастай сая дөр айтыр салаазы-биле айытпышаан, оожум чугаалаан. — Урууңга көргүзүп каар сен. Өтпектексей берген хураган-дыр, оозу сенгиже, дыка эмзирбес болза эки-дир.

Кастайның үнүнүн аянында чеме-даа, хомудал-даа чок болган, ынчалза-даа Седипаа буруузунуксап чугаалаан:

— Шык черге чыдыпкан боор ийин.

Адашкылар хой кадарар, хураганны Седипаа жайгаараар турган. Ам хой төрүвестей берген, Кастай аалга аар-саар чүве кылып хүнзээр, ынчалза-даа чаңчыкканы-биле Седипаа хураган бажы дозуп турган. Элээн боданып чоруй, мынча деп тайылбырлаан:

— Дүүн хураганнарны дуу кургаг хая баары мээсче дозуп каан кижиге болгай мен. Анайлар аңаа хая кырлаар, хураганнар дөгеленип чыткылаар-ла чүве. Канчангаш-ла бир көрүптейин дээримге, чоога иштинде кире берген турлар ийин мон. Кайы бирээзи шык черге чыдыпкан боор деп, черле караан мен ийин.

Ирей-кадай моондак сигеннерни кажаа дургаар халаннадыр шарааш, хураган кажазы-биле аразын ажыдыптарга, анай-хураган дораан-на сигенге баар. Аразында чемге кирбээн чүве үш-дөрттен эртпес. Олар база-ла элээдилерниң соондан чүгүрүшкеш, моондак сигеннерже кайгап алган, чыдыргап турарлар, кайы бирээзи аксында чүве чок-даа болза, мегелеп кегженир, ооң дижи үнүп, оьтка кирер деп барганы ол-дур.

Эртенни дургу маңнашкан ирей-кадай өөнчө кылаштажып, шай артыгы чылдып ижип алгаш, катап-ла иженип кирер. Оларның орлан кызы хойларын кадарып чоруур, өйлөп-өйлөп-ле аткаар кожагардан ооң өткүт ыры дыңналгылаар.

Монгуш Кастайның кыштаанга эн чоок кожагарнын кырында бөкпек сырый хараган бар. Ол шыргай хараган хатшуурганга хөме улдаткаш, аткаар-бурунгаар силгиткеш, сыптары ыргак-дагыр, бургурткайнып тырлып үнген ыш дег, бүгү хевири ындыг. Мал-маган бүрүлери туржук, эрткен чайын үнген чиирбейлери безин чип кааптар, үнүш шаарарган часкы шагда-даа ол хараган сырый көстүр, чүгө дээрге ооң баарындан бедик болгаш кадыр хая камгалаан, а артыгы талазында ыргак-дагыр сыптар шорбажы берген, талдан өрөөн кажая-биле дөмей, ооң кырынга кургап калган эрги сыптар саяны, хая кырындан хатка чаштаан даштар немешкен.

Бөкпек хараганын бир талазындан куду көөрге, кыштагымы мында, адыш оюунда дег тода көстүр, дүкпүрүпсе чедер берги дег. Дадарыкпай олчө көрүп олурган. Үжөн хар безин четпээн аныяк эрниц сыны күдүе берген, эриннери халаанан, арны хуула берген, балдырлары сириңейнип турган. Ооң чүнү кылыр деп турары билдинмес, холунда күске тулуп алган... Ооң мага-боду көжүп, эът-кежи кара-куу кылдыр сырынга кактырыпканын бодаарга, борта дыка-ла үр туруп, бир-ле чүвени кылыптарындан дитип чадап турган-даа дег.

Канчаарыл? Дадарыкпай шийтпирлеп чадап турган, ооң бодап алган чүвези ол хире нарын, ол хире айыылдыг. Соңдаарта чуртталгазын бодап келгеш, чайгылар-даа: бак сагыш башка халдаар, кижилерге таварыштырган хай дедир ээп келгеш, ботту дамдыктаптып болур. Адазының чалчазы чораан арат кижиниң тайбың амыдыралын, өөрүшкүзүн, бай-шыдалын көргөш, кылы хайнып, дигин ызырныптар, диштери кызырт дээш, чаагының алды талазы кожайып үнүп келир. Шыны-биле алырга, Кастай ооң адазы дег бай эвес, чалча-малчызы-даа чок, ынчалза-даа сагыжы дыш. Дадарыкпайның адазындан хунаап алган малын туразында малдап, туразында бооп чип каап олурар. Чазак черден чажыт айтышкын келзе-даа, саазын боду хөделип үнер эвес, араттар ону күүсеткен, хөрөңги хавырарда бо Кастай кежээлеп турбажыкпе. Ынчангаш Дадарыкпайның килени хайнып, ийи караа артында-ла кыза берген олурган.

Адазы шөлүлгеге чорда, оон аалынга бир кижичи кээп турган. Дадарыкпай аныяк-даа болза, эр хиндиктиг кижичи боорга, олар чугаазынга кириштирер. Ол кижичи кымыл, кайыын келген кижил деп, Дадарыкпай адазындан айтырып чадашкан. Шулту чүве чажыт, чүвениң өйү келирин манаар деп, адазының чагызы-ла ол. Адазы демги кижиге кедергей чапшаалаар, ылаңгыя япыын деп улус барын, манчы чуртундан ССРЭ-же, Моолче, Тываже шурай бээр чыгыгы турарын

чугаалай бээрге, адазы карактарын шиме каап, таалап дын-
наар. Шынында ол япыыннар социализм күрүнелеринче шог-
лап, «Совет-манчы кызыгаарга бистиң чанчыннарывыс өлүрт-
кен, мага-сөөгүн эккелиңер» деп, ССРЭ-же кыжаныглыг ча-
гаа чорутканын бир-ле солунда бижээн дээн. «Япыын-даа
күштүг-ле чурт дээр, Тывадан мырыңай ырак эвесте турум-
чуп алган, халыырынга белен бөрү дег чыдар. Ол хире күш-
түг, кажар улус шоглап, чөңгээлеп, кыжанып-даа турбайн-
ам». Дадарыкпайның чаңы база-ла ыңдыг, бо кыштагныч
чсогунда чыдып алган, оттуг халапты салыштар: эки-ле амы-
рап, таалап, дамчыктанып туруңар харын, кыштааңар буру-
ңайнып, будуңар өрттенип, мага-бодуңар мыжырткайны.
үнер-ле эвеспе!

Дадарыкпай өжээргээнинден сиринейни берген. Күскени
өрү көдүргөш, аалдың уунче доңганадыр иткилеп, сымы-
ранган:

— Сээң хилинчээң менээ четпезин, күске, Кастайга чет-
син!— Дадарыкпай хоюндан оттуг-ыяш уштуп эккелгөш, күс-
кениң тейинге үстүргөш, уламчылаан:— Бо серенгини сенээ
Кастай белекке берген эвеспе, Кастайга каржы харыыдан
тут! Кастайның хамык күжү малга үнзүн, мал дээш ал-бо-
дун-даа, ажы-төлүн-даа камнавазын, шыңганнары шүүлзүн,
ырымза чүвелер апарзын, аарыг-човулаң ыравазын! Кастай-
ның аал-оранын бачыттыг от таварзын!

Дадарыкпай үзүктелип алган. Ооң соонда күскени өрү
көдүргөш, хараганның кургаг-кургаан чыып, сымыранган:

— Сээң хилинчээң Кастайга четсин, күске. Кастайның
чурт-девискээриниң хараганы-дыр, аңаа харыыңны тут! Кас-
тайның угаан-сарыылы малынга үнзүн, бодунун-даа сагышы
сагыш эвес чорзун, ажы-төлүнүн сагышы адырык чорзун, тоо-
быдарадыр кылашташсыннар, менээ-мелегей чүвелер болзун!
Кастайның аал-оранын хай-халаптыг от таварзын!

Дадарыкпай база катап үзүктөлгөн. Ооң соонда күскени
сон-даа өрү көдүргөш, улуг эвес үш даш ап алгаш, күске-
ниң ийи даваныңга улугларын, мойнунга шала бичезин баг-
лавышаан, сымыранып уламчылаан:

— Сээң хилинчээң Дадарыкпайга четпезин, күске, Кас-
тайга четсин! Кастайның аал-чурт девискээриниң дажын
сөөртүр сен, аңаа харыыңны тут! Кастайның амы-тыны ма-
лында болзун, малы дээш өлзүн, ажы-төлү төнүп кырылзын!

Дадарыкпайның арны шуут карарып калган, каргыштын
сөөлгү сөстөрүн сиринейнип дооскан:

— Кастайның аал ораны өлүм-чидимниг от таварзын!

Ынча дээш, шуру дег кызыл карактары борбаңайнып,
кезек када үзее берген турган. Өжээти дайзыныңга удур
каргыш салып, күскени диригге хоорарындан арай-ла ди-

линмейн, диригге өрттедир деп турганы ол. Ам карганып дооскан. Отту ол-ла черинге салыр ужурлуг. Ынчалза-даа адазының хүндүлээри азы коргары чиктиг кижинин домаан сактып, араттарны сезиндириптеринден корткаш, күскезин, оттуг-ыажын, хараганын бөле туткаш, шала ажыт черже чүгүрө берген. Отту шаккаш, хараганын кывыскаш, буттарында даш баглаан күскени салыпкан. Баштай ыржым турган. Ооң соонда кургаг хараган дызырап хып эгелээн. Элээн болганда, күжүр амытан девидеп, кыпсынчыдыр сыыгайны-ла берген, ынчалза-даа буттарында даштарны угбас, мойнунда шала бичежек дашты ол-бо сөөртүп, халып-шурап, сыыгайнып тургаш-ла, ыт чок барган.

Дадарыкпай боду безин шыдашпайн, шала аткаар дезип алган, ынчалза-даа каргыш салган кижизин көөр хөңнү чогу куштүг болгаш, кызып-кызып өндөөрин оралдажып, сымыранып-ла турган:

— Сээң хилинчээң Қастайга четсин. күске... Күжү малга үнзүн... Угаан-сарыылы малга үнзүн... Малы дээш өлзүн... Аал-оранын от таварзын...

От өшкен. Кургаг хараган кезектериниң аразында күске ол дүрүжө берген чыткан. Дадарыкпай ону довурак-биле хөөп, үүрмек даштар-биле базырып каан. Каргыш салган черни өске улуска көргүспес, оон башка каргыш четкен улус билин-кааш, удур карганып, отту дедир угландырыптып болур деп, Дадарыкпай бир хамчыргы кижиден дыннаан. Улуг каргыш салыр дээнде, күскени улуг шой пашка хаарар, от база улуг болбас, үр алгырган тудум чедер хилинчээ улуг дээр. Паш чок болза, узун сөөскен өзээн өттүргөн багга кудуруундан баглааш, от чоогунга дөгөп хоорар. Дадарыкпай ол ийи арганың кайызын-даа кылып шыдавас кошкаан билген, ынчалгаш оон арай бөдүүн арга хереглээн. Ынчалза-даа ооң өжээни биче эвес.

Дайзынынга каргыш салганынга амыравышаан, Дадарыкпай демги хараганының артынга кедеп үнүп келгеш, мал кедээн бөрү дег, аалды көрүп чыткан. Ында ыржым, амыдырал биеэги-ле хевээр, эге-ле тайбың. Дадарыкпайның кылы хайнып, ам бо дораан адаан негеп ап шыдавазынга хараадаан.

V

Улуг-Арттың даглары... Чүс-чүс чылдарның дургузунда маңаа кандыг амыдырал хайныгып, кандыг-кандыг чөрүлдөөлөр, сегиржип алышыкыннар, адаан негээшкиннери болуп, кандыг-кандыг авыяастыг чугааглар үнүп туржук ирги? Ында-мында ой-чиктерде өлгөн кижилер тура халчып кээр турган болза, та чежези ыглажып, куспактажып, эргелетчип ту-

рар чүве, та чежези хыйыр-кылчаң көржүп, молдуруу дадарган ирик согуннарын сегирип ап турар чүве! Ынчалза-даа хөөрлерде ыржым, кажан шагдагы бир-ле болушкуннарның херечилери чалымнар ыйт чокка кожая берген турар, чылан үнгүрүнүн дувүнден бээр харап турар дээрнин булутгары өскээр көже берген, туман эстип калган. Ам аныяктың мурнунда чурумалдыг чараш хаялар, чуңгулаар кылаң хөртүктөр, сырый сөөскен, шыргай дая, чыккыладыр эдиң турар өргелер көстүр. Мээстерниң хары шагда-ла сойлуп калган, ында-мында даг көгү шымырарган, ногаан чайның эге бажы, тыныжы биллинип турган. Ол ыжык, чылыг мээсти өрү үнгеш, кылагар хөртүктүг арга-чарыктың бажынга үнүп кээрге, сериин тынып, салгыннап, чылыгга даамчыраан мага-ботту шыырныктырып кээр. Даайныктың сеткили хайныгып, «эй! оой!» деп уш-баш чокка алгырып, халыпшурап туруксаазы келген. Ынчалза-даа кыс кожагар хая кырынга, ооң мээсче ийленген черинге, туруп алгаш, ыткыры кончуг ырлай каапкан:

Моңгуштарның уруглары

Борбак-борбак кара-кара...

Даайнык дээрге кончуг чараш сынныг уруг. Кырган улустун хеймер кызы, акыларының болгаш угбаларының чассыг луңмазы болгаш, өске уруглар дег, аар ажылга-даа бастырбаан, сула, чоргаар өскен ычангаш ооң сыны хөнү боор он. Эрги шагда ышкаш, эът-кежи быжыкпаан чажындан-на күдүжеңейнип, аар чүве кылып чораан болза, эвегелчин ышкаш элбер-селбер хептиг турган болза, мындыг чараш кыс кайын өзер. Хостуг чаа Тываның кызы болгаштын, хеп-сыныдаа шыырак, көк торгу-биле додарлаан хураган кежи тонун кеткеп, сарыг торгу курун куржанган, динң кежи-биле хаажылаан калбак бөргүн эдиң аар дээңи, холун өрү көдүрүптерге, ооң ээлгир чинге холу, куш мойну дег, эптиг эгли берген, салааларының аразынга хүн херели чинге-чинге кызыл дилиндектерни чуруй каапкан.

Уругнуң кадарган хойлары адаанда бутту куду алзы кезжилдир оъттаң бадып чыткан. Даайнык оларны чүм оъттуг Үстүү-Мээске тоттуруп каан, ам чаш эмиглиг хойлар саамчааш, боттары-ла аалче угландыр бар чыдары ол. Аалы моон көзүлбес, ооң турар ою ханы чер болгай, ынчалза-даа мурнунда бедик сүвүрге үне бээр болза, сайзанап дег көстүп чылар. Хойларның шимээни чоокшулап орда-ла, авазы хураганнарны кажааже сывыртай бээр, оларының өөрөнгени аажок, каш чүпкүрерге-ле, кажааже киргилей бээр. Даайнык авазын ол кожагар бажындан харап турар ийик. Ам база-ла

ынчаар. Амдызында демги-ле черинге бир янзы кожаңны бадыра каапкан:

Дүлүштернин оолдары
Дүктүг-дүктүг, сарыг-сарыг.
Дүктүг-дүктүг сарыг болгаш,
Дүжүметке дыка чүүлдөш.

Ырлапкаш, каттыра каапкаш, хөртүк бажынга олурупкаш, идииниң кырынга чуңгулап баткан. Ак хөртүк каракка чылчырыктап, салгын кулакка сыгырып баткаш, хөртүк адаанга бир сөөскенге илдиккен кыс үш андарлып баткан: ак-көк хөртүк, хөлбегер көк дээр, дужунда кара мээс үш удаа андарылган. Кыс туп-тура халааш, хураган кежи тону өдө бээр ийне дээш силгиттингеш, хөртүктүн адаа эрип чымчай берген боорга, дүрген-дүрген, чиик-чиик салып каан.

Чоокку кожагарның бажынга үнгөлөк чорааш, Даайнык база катап ырлай каапкан:

Көккүлөштир үнүп-үнүп,
Хөлбөш кылдыр ужа берзе.
Хеккилөштир эдип-эдип,
Көлдөш кылдыр ужа берзе.

Даайныктын чиңге үнү часкы арыг агаарга онза дыңналып, хамнаарактын аялгазы дег, кижини өөртүп келир. Ол уруг сарымнанып, чалгаарааш, оозун чазып, дужа келбиже ырлапкан. Қожамыкта «көккүлөштир»—«хеккилөштир», «хөлбөш»—«көлдөш» деп сөстөрнүн дөмөй аяны, «ужар» деп сөстүн ийи утказы—барып ужар болгаш ужуга бээр дээни кыстың чалыы сеткилинге хөй янзы аяны кирип турган. Ынчалза-даа аал чанынга ырлапканынга эпчоксуна берген. «Ачам дыңнап кагза, багай чүвө бодаар чадавас, Көкпен угбам сугже чоруур дээш, кырган улусту дем-биле чокка кааптар дээш, маргыжып турары ол деп биле бээр. Багай ачамның сеткилин болган-болбаан черге дүвүредип чоруур кончуумну-даа!» деп, кызыжак хомудап боданган. Ынчангаш оозун чазаар дээш, авазының чанынче ужуктуруп баткаш, ыт-шимээн чокка дузалажы берген.

Кастай аал артында ийге олурупкан, удавас чазагже көжерде ыңгыржак септээн, уруунуң ырын-даа дыңнаваан кижини бооп көзүлгөн. Даайнык иштинде амырап, «Ачамның сеткилин харын-даа доюлдуруп дүжүрөр частым!» деп бодан, оозу болбайн барган ынкаш боорга сеткил ханып, чиикчиик чүгүрүп турган.

А чаңгыс аал улуска кулак дашты-биле-даа эртер чүвө турбас, карак уунга көстүш дивес-даа чүвө чок! Кастай час-

сыг уруунуң ырларын дыннап, сеткилин билип олурган. Даайнык монгуштарны ырлай бээрге, «О-ох, багай чүвемни! Көкпөн угбазын сактып турары ол-дур, даарта аъткарар чоор бе, азы? Ам хой төрүүр эвес, хураганнар база бир-даа хонук доруккан, четтиге бээр бис ыйнаан» деп бодаан. Кандыг-чүү-даа болза, Даайнык чаа божаан угбазыга баар, сартык-даа болур-ла ыйнаан дээш, Кастай халаңцаан чүве хандыр көрбес көк сергежикти кежээ боор деп бодап алган. «Таан кончуг чилби чүве харын, ам семис-күштүүнде дөгерип кагбас болза, иштинге дүк борбакталгаш, кадып, ара бээр». Шынап-ла, удавас мал дүлээр турган, ынчангаш мал аразыга багай аажылыг мал тургузарын Кастай күзевээн. Чаш анай-хураган ону өттүне берзе, мал аразыга бак мал көвүдээр, араатар шагдан тура-ла ону хөлчок кичээр.

Даайнык дүлүштер оолдарын ырлай бээрге, Кастай бир яныз бодап бодаан: Даайныктың угбазыга барыксааны алыс сеткилинден эвес, анаа ындыг кыдыра чүве-дир. Уругунун хөңнү ындыг дүрген солчуп турар болганда, ооң угааны ам-даа хөңнүкпээн, бодалы чаш, шурамык хевээр. А оолдар дугайын бодап турар апарганы ужурулуг ирги бе? Даайнык он беш шагаа эрттирген, незиниң иштинге чораан чылы-биле он алдылап чоруур. Ону кижиге бээр четкен, үе-шагнын дүргенин аа! Улгады берген уругну кижиге бээри берге, барган черинге өөрөнмес, туразы улуг, бичезинде ойнап чораан оолдары-биле ойнаксаар.

Улуг-Арттың кыштаглары ырак-ырак, аалга оолдар келбес, хөөрежир өөрү чокта кыс кижичалгааравайг-даа канчаар. Ынчангаш сарымнап чоруур уруг-дур моң! Ырак аалдардан, дүлүштер, саттардан кудалажып, кижичылып каар дээрге, бо шагда аныяк-өскөн боду билир апарган. Шаанда-даа шагда кырган улус чассыг хеймер чүвезин албадап чораан эвес. Аалга бир оол кээп турар-ла харын, ооң аңгызы багай. Дадарыкпайның адазының малын хавыргаш, беш чылда ырак черже шөлүптөргө, ол аңаа кадайы-биле кады сугга алдап өлгөн. Оон Дадарыкпай ээп келген. Шаанда шагда феодалдың аалындан ыравас, ооң чаңгыс оглун хирге-чамга дээртпес, бажын ажыр чүгле куш ужуп эртсин дээр чораан өөр-өнер төрөлдери ам ыраан, чамдыктары ызыгуурун чажырып олурупкан, чамдыктары чыт-төрөл чашпаа чүвөлөр болган, чамдыктары чогуум хан-төрөл эвес, феодал оларны авыяастап мөлчүп чораан ядыылар, олар ам чүвениң алыс утказын билгеш хоорлу берген. Дадарыкпай аалдар кезип чоруп-чоруп, моон чеди кырлаң ажылдыр ырак төрелинде туруп алган, орта чүве-даа кылганы билдинмес шаап чоруур. Кижичөлү төл-ле ыйнаан, ону өрү тыртып, иш-дашка ижикирип көөр чоор бе, азы?

Уруу көк биле хекти ырлай бээрге, Кастай оозунуң сеткили шынап-ла эрээниенип чоруур-дур деп билип, Көкпен сугже даарта аъткарарын ыяк бодап алган. Чорзун харын, угбазының чанынга алааксын, оожургазын. Дарыхаалар Хемчик аалдарыңга чоок улус болгай, күдээ-хүреген-даа тыпты бээрин кым билир. Ынчаар бодавышаан, септеп алган ыңгыржаан сери адаанга салгаш, дөгөрөр дээн көк сергежикти семистеп тудуп көргөн: өшкүнү семистээрде, ооргазын, хендирбезин сыйбавас, кудуруун көрбес, ол үргүлчү сөөк чоруур черлери, ынчангаш Кастай сергежиктиң төжүн тудуп, черле шору-дур деп билген.

VI

Кежээликтей Кастай падар аяанга шайлап, «Аалдың улуг ээзи ашак кижии азыраан малыңга хол дегбес боор чүве болгай, бо сергежикти канчаар чоор, аалдардан улус чалаар чоор бе? Мал тыны үзүптер хире өөделиг кижии халдып келер болза» деп күзеп бодап олурда, даштын ыды ээре берген. Хартыга дээрге чок дээн коданчы ыт, ол аалга барык-ла көзүлбес, дөө-ле мээс эктинге чыдып алгаш, аалды эргий көрүп, харагалзаар, кайы хамаан чок ээрип-даа турбас Ыракта эрткен-дүшкен бараан база ээрбес, ооң аалга кандыг-даа хамаарылга чогуң кижиден дудак чок билир. Аалче кырган-дижең кижилер, бичии уруглар кирип олурган болза, база ээрбес, хоралыг чүве кылыштар эвес бе, чүү-хөө оорлай бербес бе дээн ышкаш, бүдүү кедеп чыдар. Ынчангаш Кастай аалче аныяк-шыырак эр кижии кирип олурар-дыр деп билип, бодунуң назы дөгөөш сулараанын чажыраар дээш, эресчидир бедидир олуруп алган.

Аът даваны дагжап, күжүр ыт ону чип каа дег чирттиледир ээрип-ээрип, чоокшулап келгенде, Даайныктын үнү «Сок, сок!» дизе-ле, Дадарыкпай кире халып келген. Кастай бир дугаарында-ла ооң өшкү кежи шээжимээнин эдээ харга өткөш, калдарара бергенин эскерип каан, бажыңга мындыг бодал шимереш кылынган: «Бир-ле черге чүве харап олурган-дыр, кайы аалдың ыжы элбек үнүп турар эвес, оон чем манап чиир-дир деп бодап орган болдуве». Дадарыкпай база-ла бодал чок келбээн: «Өлүр четкен чүве! Кожайтыр олургулап ор сен бе? Чөп, чөп чүве харын, сээң кыштаанче каргыштыг от чүгүртүпкен мен!» Даштындан көөрге, Дадарыкпайның ээлдээ, улуг кижини хүндүлөп турары илдең, ырактан-на:

— Амыргын бенер — деп мендилээн.

Кастай харыылап каан. «Че, харын бооп-тур. Бо кожайны ам чалчаладып, паштанчыладып алыр-дыр, кымның ча-

гыргазы ажып турарын дагын катап бодап алзын» деп бода-вышаан, орун хозунуң адаанда кара ыяш аякты чылбай бо-ра сугга өнөзин ийи-үш булгап чоруй, Дадарыкпайже сун-гаш, донгууда шайның эмискиин олче баштандырып каан. Будун чем салбаан, Дадарыкпай ону ийи уткалыг билип: бир болза херексевээни ол деп шугулдаксап, бир болза ам чем үнер-дир деп ынанып, чүү-даа болза эвилең айтырган:

— Кырганның кадыы кандыг олур ирги?

— Аарып-аржып турган эвес мен, оглум, кандыг бооп кандыг боор — деп, Кастай ооң аяны-биле удурланган.

Чүвениң хевири эки-дир деп билгеш, аштаан Дадарык-пай сериндей берген шайны улуг-улуг пактавышаан, чырык-тарындан шай көвүү сыстып, чалчырадыр хөөрөөн:

— Калган адам силерни хары черге бо-ла сактып кээр чүве ийиң, даай. Авам төрөл тыртар боорга, силерге аажок-ла болгай, шагдан бээр-ле. Ону улуг кижинилер эки би-лип ор боор силер, даай. Өске черге чоруурга, түреге тавар-жырга кижинилер чүнү бодавас дээр, силер кайын эндээр силер, бистиң аймактын база бир улуг кижизи болгаштын, ада-өг-бениң чагыг чаңчылын бодагылап-ла олурар силер ыйнаан ала.

Кастай хөңнү булганып келген. Феодалдың семис кадайы кажан-кайа ооң төрөли чораан. Ийи бижек-биле арныжып, ийи боо-биле шыгаажып келген болза, Кастай ону өттүр сөг-лээр ийик. Ынчалза-даа ам дайзын томаараан, өгдө олуруп турар-дыр. Ортумак шыдалдыг арат-даа болза, Кастай шы-нында-ла моңгуштарның улуг назылыг кижилериниң бирээ-зи, өг-бүлелиг, өөр-өнөр ажы-төлдүн, адазы, улуг аалдың баштыны болганда, ыя ол авыяс сөске алзып, ада-өгбе чаң-чылын сагып олурган. Хамык чүве ыя ол «оглум» деп сөстө болган, Кастай болган чок-ла аныяк улусту ынчаар здаар, чамдыкта кыс уругларын безин ынча дээр турган. Ам Да-дарыкпай ону кончуг таптыг ажыглапкан дег, артында-ла төрөли болу берген!

— Эрткен-барган чүвени коптаргаш чоорул, араттын ча-заа ону шын шииткеш, кеземче-даа көргүскен, ону билбес кижинилер бистиң черде чок — деп, Кастай үзе киргеш, тайбың өйдө хемиржил-ле оргаш канчаар дээш, чугааны өскээрледи-ри-биле айбылаан:— Мында сергежик бар чүве, бооп бээр бооп-тур сен ийин.

Дадарыкпай иштинде хөлчөк удурланган, ооң адазында буруу чок, а бо яды чүвелер буруулуг деп бодап олурган, ынчалза-даа ажы-биле удурланып үнеринден корткан.

— Даайым угаанныг-даа, буянын-даа болдур ийин!

Ынча дээш, Дадарыкпай чыышкын баарынга ийленип чы-дыпкаш, кежээ дүжерин манап, даштын аъдын-даа ажаарын

уттупкан, удумзурап чыткан. Кедээр кожагарда бир-ле чер-де бо аалдың уруунун үнү дынналган. «Ой, эженим-не бо! Айбы кылганда хүндүлүг-ле ыйнаан, хүнүнде-даа болза, маңа аян-тээлеп хонар-дыр» деп бодап алгаш, караан шийин каап чыда, кум-кынны берген.

Кастай черле хол куруг олулар эвес, кышкы узун кежээ-лерде этгеп алган багларын уштуп, Наадыңның эзеринге чаа шавылыыр, мөңгүн чүген-чуларынга чаа дыннар баглап каан. Ону мындаа хой кидин түлүк оолдап турда кылып четтик-пээн, ынчангаш Наадыңга бодунун эзерин урдундуруп каан, ам Даайныкты дамчыштыр чорудары ол. Улгады берген оол эртип, ам-даа кижин тыппаан, харын кыстар боттары ону шоодуп ырлажып турар. Ынчангаш адазы оглун бүдүү деп-рип, чон аразынга көрүштүг чорзун деп бодап чоруур.

Кежээ чырык имир дүжүп, аалдың хою өдекке кирип, ка-дайы биле уруунун анай-хураган ыдып, тудуп, үзүп ту-рары дынналып келгенде, Кастай Дадарыкпайны оттурупкан. Сергежикти ам өзээш, кежин союп, иштин уштуп турда, ижин-хырын аштаар иешкилер чедип келир деп санап алган. Чүве өзээр кижизин оттурупкаш, дашкаар үнө халаан. Сергежи-кти туткаш, мал караандан ажыттап, кажаа артынче ашар чорда, Дадарыкпай маңнап келген. Ол кели-кели-ле, серге-жикти ойтур хаггаш, чавыдактааш, төш адаандан чара кес-кеш, өзүн үзүпкөн. Оон кежин өрүп алгаш, өгже аргашкаш чорупкан. Ол аразында Седипаа чаг үзүндөн кылган деңни ымистелдир кыпсыпкан, ижин-хырын чуур дээш эзилдирип алган хар суун улуг хуунга кудуп алган олурган. Кежээ дү-жери билек, хөртүк дона берген, Даайнык оон шоодайлап эккээр дээш чоруткан болган.

Дадарыкпай сергежикти шалыпкын союпкан. Оон соонда иштин ужулгаш, боостаазын, төжүн, дөрт мөчүзүн адыргаш, хендирбелерин чаңгыстап кезип олурда, Даайнык кирип келген. «Кандыг кончуг дүргөн улус боор, ажылдап турары-ның демниг деп чүвезин аа!» кылдыр бодаан. Авазының ча-нынга баргаш, хан кутчул, чөреме кылчып доозуп турда, адазы биле Дадарыкпай улуг-улуг эъттерни хозап, хан сугар черни белеткепкен. Оон соонда ханның быжарын биче када манаан. Даайнык ол аразында бичезинден-не чаңчыккан зайы-биле шөйүндүгө чаг аңдаргаш, чалбыышка гудуп, са-дырадыр өрттедикеш, авазының курзук бижээ-биле өрттен-ген хөмүрүн сүвүрүп, чип олурган. Аргажок курзук бижек-тир ийин, адазы ону ында-хаая шоолуг эвес бизеп каар, чүгө дээрге кырган кадай кижин чидиг бижек эдилевес, анчыг сөс этпес, уруг-дарыынга харам-чилби кылдыр көзүлбөс дижир турган. Бөгүн бижек мүн-не бистиг болган. Даайнык бичим элчазын дегийт чип алган; бичини кижин болгаш, улуска чүве

сартыктавас, бодунуң-на хырнын кичээр мындыг. Ыя ол бок-сак чүвелер-биле хогланып алгаш, чогум салган үлүүн эртен чиир, чок болза хойлапкаш, хой кадаргаш доктааган черинге доңга хемирер азы бичии хараган оттулар оттуг-ыяштыг чораанда чалбыышка чылыдыр дөгөп чиир.

— Ойт, уруум, акың чүве сунуп чыдыр, тут!— дээш, Седипаа кызыжактың шенээнден идипкен.

Эскен баар кезип турган Дадарыкпай олче шевергини кошчуг шөйбейти кезип каан шык баар сунуп олурган. Даайнык хокпаш кылдыр туп-тура халааш, улуг кижиниң берген чүвези-дир дээш, ийп холдап алгаш, аксынче суккаш, бичинлеп дайнап чип алган. «Чөгөнчиин боларның!» деп, Қастай бужурганза-даа, чүве ыттатаван. «Дайна-ла харын, кыс, четтир-ле! Оон өске чүнү четтиртиптер эвес мен!» деп, Дадарыкпай кысче ажыы-биле туралап көргөш, боданган. Ол ам даайымнаваан, авыяс чокка-ла аасче чем кирип турда, өжээтинге чапшаан херээ чок деп билип олурган. Ооң карааның чидиин, чогум ужуру билдинмес бир-ле чиктиг хевирин Даайнык элдепсинип каан, ынчалза-даа ол боду туржук, ооң незн безин кижии болгандан-на айыылзынмас хире бөдүүн сеткилдиг чурттап чораан.

Ханшы, эътти эскеш, келген кижиге улуг ыяш тавакка, өг-бүле иштинге чаңгыс депсиге салгаш, дең чырыынче чоокшуладыпкан. Седипаа мүнге көже салып турган, ынчангаш Даайнык дөрде ачазының чанынче чыышкын баары-биле долганып эртер апарган. Улуг кижиниң мурну-биле эртпес дээш, Дадарыкпайның арты-биле долганып бар чорда, оон лөңмээн шымчыпкан ышкаш болган. Уруг Дадарыкпайже дегийт-ле көре кааптарга, оозу караан баскаш, өс чаан дүште чок сыыргылаан. «Канчаары ол кижии боор?» деп элдепсинзе-даа, Даайнык ачазы биле авазының аразынга, мырыңай дең салган аптара баарынга, хөлегеге чавызап олуруп алгаш, чөмөненип эгелээн. Деспиде эъттер дыка эки көстүр, ынчангаш Даайнык суук-ханны, өкпени, чөрөмени чигеш. чымчак хендирбени сегирип алган. Чырыындан сызылган доңгалак чөрөме үзүн хендирбениң кара эъди-биле аксынче киирчүлгүй араак, амданнанып чип, тодуунга таалап, уйгузурап каан олурган.

ОН БИР ЧЫЛДЫҢ БИР ДҮНҮ

Мээң төрөөн колхозумнун девискээринге бо чылын хар эрте чагганындан чамдык малчыннар кыштагларынче үнгүлей бергилээн, а кедек кыштаглыглары хем уннарынга, өскебиле чугаалаарга, күзеглеринге артып калгылаан.

Кедекте-даа, иштикте-даа диң элбек болганындан хөйбиле кады хөлзөп, хүннеш-даа болза. Эрээннерже хаптым оң. Чоокта чаа хову корабльдериниң шимээргеп турганы делгемнерни өрү тутсуп орарымга, аңгыста бир хойжу чортуп чор. Ол мепи ырактан-на танып каан чүве ийикпе, чок, маңаа даап бодаашкынның херээ чок боор, ачам сугнун аьдын танып каан болбайн аан, бо-ла челзип келди.

— А, сен-дир сен але, эш. Че, кайнаар тутсуруң ол?

— Эгинде боону, эзерде ааданны көрбөс сен бе — деп, хоочун өңнүүмден сөс эрел, үрде көрүшпээн болгаш, аьттарывыстан дүшкен-даа чүве чок, холдарывыс тутчуп алган, арыннарывысче үзе кайгажыпкан тур бис.

— А, күжүр эрни, бир эвес диң адып келзинзе, караан диригге чиптер эвес мен бе, ха-ха-ха!

— Көөр-ле-дийин, кайы хире чиг эьт чип чаңчыккан эвес сен! Эгербениң бар болза, чаныңга тургузуп алыр сен халак.

— Богда-авыра, агбайым, боо адып, күске думчуундан хап үндүрүптеринни утгуп ап-тыр мен ийин моң. Эгербенини адаарыңга ам харын эр аинып сактып келдим, көрдүң бе.

— Ол-ла болгай сен, дораан-на аштып, ала чайгаар-ла арт артынче чаштына бээр аан. Пөштүг-Чүректиң бажында адыр пөштү сагынмайн тур сен бе, а?

— Ха-ха-ха! Қанчап уттур боор, аал. А богда, хөк-ле болган чүве аа? Чү ийик моң, а шынап... Кызыл калдар диң орган. Қым адарыл дээш, ийи кижии мурнун булаажып-ла үнген. Изиглешсе-изиглешсе, ийи боозун октапкаш, ийи эдээн азынгаш, билектерин сывыргаш, хүрежип-ле кирген дижир. Тутчуп-тутчуп, бир миннип келирге, хөртүк иштинде дүже берген — көк суг апарган чыткан дижир ийикпе моң?

— Чүү дээрлаан, эжим. Чалыы үениң сактыышкыннарын

катап коптарар чүве болза бүдүн ай-даа кайын четчир. Че, кайы хире ажылдап, чурттап чор сен мон?

— Чуртталга дээрге бо-ла болгай — дээш, Монгуш аңгыста чажыпкан тараа дег чаттыла берген оъттап чораан хойларже кызыл сөөскен кымчызы-биле айты-дыр.— Ам он бир чыл хой малдап келдим. Нам, чазакка мынчаар-ла баараан болуп чоруур ийин мон, эш.

— Ажыл-иш-даа чедиишкинниг, ажык-олча-даа арбын-на ыйнаан але?

— Шору болдур ийин, шору-шору, че, сени үр туда бердим. Кежээ чанып олур, мээң өөмгө кирер сен, дөө ол хавак баарында ол-ла болгай. Кызыл-хараганны утпадың ыйнаан?

Хараганның тени кончуг —

Кадалы бээр, оозу кончуг.

Карам кыстың чаны кончуг —

Какиалай бээр, оозу кончуг.

— А күжүр эрни, ха-ха-ха! Ам-даа утнаан ышкажың чүл? Берге болдур ийин, кулугуруң!

— Чалды назын чаңгыс катап болур чүве болганда, ынчанмайн канчаар, эжим. Шынап, уругларыңар ам каш апарганыл?

— Беш болдур ийин, беш. Арбыдап-ла олулар бис. Өгдө чүглө кадай-биле бис. Уругларым үжү школада, ийизин авам сугда аппарып каан бис, көжерде чиик болзун дээш. Че, чугаа көвүдеди, аскак хой ырады. Кызыл-калдар дииңнер база алдырбайн баар, билдиң бе, ха-ха-ха!

* * *

Чажымдан тура өзүп, чаңчыккан черлеримниң дииң тургу дег черлерин кезип, элбек олча-ажыктыг, эжимниң аалынга чырык имир каксы хап келдим. Кижим кадайы-биле хойларын кажалап тур. Дүшкеш, аъдымның колунун кошкадып, баглаашка баглап каш, Монгуштуң кадайы Серин-биле мендилешкеш, өггө кирип келдим.

Монгуш кирип кел сал-ла:

— Ужа! — деп мындыг.

А мер олур:

— Төш! — дээш, улуг ак дииңни сундум.

Кижим боданып тура, черле сагынгыр болгаш:

— Па, чүгө өлүрүп алганың ол, оон башка караан диригге чиир ийик мен! — дээш, каттыра-каттыра дөр бажында олурупту.

Серин бистиң чугаавыска-даа улуг дыка киришпейн, чүгле ужу-бажындан ийи-чаңгыс сөстөр доза айтырып каап, шай хайындырып олур оң. Өгүң изин кончуг боорга, хевенээм үжүлгаш, чыышкын бажынче олуруп алдым.

— Қаям, кадай, демги чүвевисти эккелем, бо эр кагып-сускаан боор, чогаал-медээл бижип чоруур кижилер арга кеззэнде сускадым, аалга келгенде аштадым дижирлер болгай, ха-ха-ха!

Сериң орун бажындан улуг-ла ак дөмбүң уштуп эккелгеш, Монгушче сунду.

Алды лаштың улуг доскаар
Чайтыңайнып турар-дыр а?
Акы-дунма чедип келгеш,
Чайлыг нактап турар-дыр а?

— деп, кожамыктаптарымга, Монгуш каттырып-кагтырып, дашказын менче сунмушаан, база-ла бадырыпты:

Кадайымның холу чемзиг —
Ааржы-чөкпек үстүр эвес.
Караламның конуу быжыг —
Артка-сынга болтур эвес.

— Анчыгларын боларның ай, аныяк-чалыы үенер эвес — дээш, Сериң шала хүлүмзүрей аарак менче көрнүп келди. — Ам-ам мырыңай ырлажып чугаалажыр апарган силер бе?

«Сериң. Сээң долбаннанчак хоюг кызыл чаактарың, дозура кара, четчип бышкан чодураа дег карактарың, төгөрик шырайың, бажынның сарлык кудуруу дег чаагай дүктери ам-даа хевээр ышкажыл. Кыңгырадыр бадырыптарыңга, күскү кара-дуруяаның ыяңгылыг алгызы сагындырар үнүң канчап баржык ирги? Чоок кавының оолдарының чүрөөн туткан. сагыжын саймаараткан уруг-ла болгай сен. Сээң эрес-кежээни, орлан-шоваанчы чон кайгаар чүвейик чоп.

Ачаның Чүгүрүк-Хоору-биле күскү семис сыынны четкеш, шалбадап турганыңны кым дыңнаваан боор. Монгуш биле бис чажыт бис. Сен бистен беш хар биче сен. Мээң сээң ынакшылымны чүгле Монгуш билир чораан, а ол сенээ менден артык ынак, бир эвес сээң-биле чурттакас болзумза, дириг чораан херээм чок дээш бижек бизи чылгаар чорду. Ону сен база-ла билбес сен. Бодуннун үе-чергелериң-биле чеже-даа ойнап-хөгөп чорзунза, сенде кандыг-даа кыйбың-сыйбың, халымакай аажы-чаң чок, сенче көөргөттинер, сенээ туралаар кижилерни көөр хөөн чок чордун. Ычангаш сени солдар «Үзер-Дузак» дижир ийик чоп».

— Бо канчап бардың, эш? Чүннү сакты бердиң? — диле-ле, Монгуш бо-ла дашка сунуп чедип келди. Мен хейде-ле чожааш, сырбаш кынгаш:

— Чок-чок, анаа-ла — деп кагдым.

— Чогаалчы кижиниң чүрөөн ынакшыл тудуп чигген чүве

дээн, ынчангаш ындыннанып, сарыннанып олур ыйнаан бо — деп, Сериң чугааны үзе кире берди.

— Эх, ынакпайларымны, силерни, каям, эжим, шаажан долдур кудувудам, силерни, чок, бистерни дээш ижиптейн. бистиң хөглүг болгаш чараш чалыы үевис дээш, чайлаглар-ың чечек каастаан делгемнери дээш, Караланың халыжы. Ояланың чыраазы дээш ижиптейн, чок, шупту чангыс шаажандан ижиптээлиңер, бистиң аас-кежиивис кезээде дашка долуп чорзун!

* * *

— Ой, шак орайтаан, ам чорбас болзумза хоржок-тур — дээш, хевенээм кеттине бердим.

— Хөй чүве чугаалавайн көрөм, эш. Маңаа хонар сен ол-ла!

— Далаштыг кижн болгай мен, эжим. Эртен эрте хоорай кирер.

— Дүнде орай бар эвес, даң бажында чоруй-ла баргай сен. Чангыс катап келгеш, шала-була көзүлгөш чоруй баарга кайын болурлан — деп, Сериң чавыс болгаш уян үнү-биле дилей-дир. Ооң ол сөстери мээң чүрээмни өрүмнөпкөн дег болду.

— Ынчаарга мен аъдым оъткарып каайн.

— Дем-не өртеп каан мен, эзер-чонааң даштын сери адаанда, дийннериң дөө ол, инчеш бо кижн союп каар ыйнаан — деп, Сериң харыылай-дыр.

— Ол-дур, ам канчаар сен, че? Никуда, дарга — дээш, Монгуш таакпылай берди.— Мээң кадай берге болдур ийин. эш, угааны ырак деп бил, ха-ха-ха!

* * *

Дашкаар үнүп келиримге, арыг болгаш кыржаң соок агаардан уйгум чаштай хона берди. Аяс дээрде кылаңнашкан сылдыстар, артыы таламда агып баткан дамырак кара сугнуң шолураажы, коданда хойнуң изиг тыныжы болгаш ында-хаая бышкыржыры, ишкээр хем унунда малчыннарның ыдының ээргизи — дүнеки ыржымны диргизип, амыдыралдың үзүктелиишкин чогуң сагындырып келди. Кедек кыштаглар—Борзу-Даглар, Ак-Хаялар, Пөштүг-Чүректер ак хар-биле шыптыныпкан, Кызыл-Удурлар хөлөгелиг кара көзүлзе-даа, Баржак-Бажы маңган ак апарган сериин салгынын менче соолаңнадыр үрүп тур. Кайыже-даа көөрүмге, үш-дүннүң ортузу-даа болза, эргим болгаш төрөөн делгемнерим, эх, экизин чү дээр!

Сери чанынга кылаштап келиримге, Монгуш бо таакпы-
лап чыдыр.

— Чүгө даштын чыдарың ол, эш?

— Ниитиниң малын кадарган кижн шагның кайы-даа үе-
зинде каралыг болбас болза хоржок-ла болгай. Аштаап бө-
рүнүң, ажырымчы оорнуң когу үзүлгөн эвес. Он бир чыл
иштинде мынчап, чайның изии, кыштын соогу дивейн, мал-
дап келдим. Он бир чыл дургузунда дүнениң-не өгнүң ол
хып келди. Оон башка хөйнүң малын малдаан дүжүк-даа чок
болгай аан, эш. Малчын кижиниң амыдыралы мындыг болур
чүве дийин бо — дээш, даңказын чудукка каккылааш, сыр-
тынының адаанче суп алгаш, аскыр-негейин эгин бажынче
шуглай салгаш, чугаалай-дыр. — Эртен эрте чоруур кижн ба-
рып удуп ал че.

«Бир хойдан ынча килограмм дүк, чүс хойга онааштыр
ынча хураган алган деп бижип, адап турарывыс дыка-ла бе-
лен-дир ам. А шынында, херек кырында, грамм дүк, чангыс
хураган дээш малчын кижн чеже хире күжүн, уйгу-чыдын
чок дүннерни мынчаар эрттирбес дээр. Шынап-ла ана кижн
болгаш-ла шыдажыр чүве-дийин. Аштаар хырнын, доңар
эктин, коргар чүрөөн безин билбес. Бистиң аравыста шак
мындыг билдирбес чеже хире маадырлар чок дээр, олар
шупту-ла тураскаалын тургузарынга төлептиг кижилер ыш-
кажыл».

Мээң ол бодалымны Монгуш сүгнүң Эгербени халып кел-
геш. артымче, мурнумче шурап, ийи холу-биле мени ужур
идилки дег, иткилеп, үзе кире берди. Ол мээң холдарымны
чылгап, оруум бажын доза халып, уйгум ам-даа сергевээн
ышкаш дээнзиг ийи холун черге хере салгаш, бар-ла шаа-би-
ле херлип, «адыр, хөлүн эртип тенектени бердим бе» дээн
ышкаш, бурунгаар бичи халыгылааш, хараганнар аразын-
че дыңнаалай көргүлээш, ээргилээр-даа. Мен өгже кирип ке-
лиримге, Эгербен кажаже шиглей басыпты.

Бя аразында чык кылдыр удуй хона бергенинден Серин,
мен кирип келиримге, уйгузу-биле херлигилээш:

— Бичи када мээң чанымдан чыдып алгаш кум кылып
албас сен бе, дона берген боор сен — дей-дир.

Мээң чыышкын баарында орунда барганымны дең чы-
рыындан эскерип кааш, ам кээп шала эпчоксунуп:

— Па, сен-дир сен але, Саая. Монгуш деп боладым, ол
чүмүл ой, анчыын ыңай — дээш, хүлүмзүреш кынгаш, сыр-
тыктарын эде салгылааш, менче көрүндүр чыдып алды. — От
чырыынга удуй албас болзуңза, деңни өжүрүп алыр сен.

Сериңниң хүлүмзүрүг долган шырайы чоорту кошкап, сай
чаштары кызыл чаактары дуглап, сыртынының ужун тудуп
алгаш чыткан солагай холунуң ортаакы салаазында мөңгүн

билзек имиртинде дең чырынга, ыракта сылдыс дег чайнап, кыптыгып чыдыр.

«Сериң. Сээң шаандагы-ла билзээн ол ирги бе? Ол дээш мени шагар-от-биле какканыңны утпаан ирги сен бе? Ынчан Баян-Мандал белинге хой кадарып чордун. Мен сенээ кара сарлыым мунуп алгаш халдып келдим. Монгуштуң көгүлгезинге кирип, сээң билзээн уштуп алгаш, аңаа чедирип бээр дээш келгеним ол. Сарлыымны сөөскенге баглап кааш, сай-занактап олуруңда, чаныңга чедип келдим. Сен «Чүге чор сен, акый?»— дээш менче көрнүп келиринге, мен сээң холуңда билзээңни былаажы бердим. Оон сен мени шагар-от-биле чаа каккаш сывыртаптың. Дыңнай-дыр сен бе? Чок, удуй берген-дир сен. Уду че уду, Сериң».

Ол душта Сериң шимчей бээрге, мен удуучаннай бердим. Ол менче бүдүү көрүп-ле, көрүп-ле чыдыр. Хүлүмзүрүй-даа бээр. Ковайып келгеш, деңче-даа көөр. Оон мырынай сыртыңга чөлөнгөш, оң холунга чаагын салгаш, менче көргөш олурупту.

«Саая. Шаанда мээң билзээмни чүге былаажып чоржук сен? А сенээ бербейн барганымның чылдагаанын билир сен бе, ынчаш? Чок, билбес сен. Сени чү дээш шагар-от-биле какчык мен? База билбес сен бе? Чок, билбес сен. Монгуш биле силерниң араңардан суг өтпейн чораан-на болгай, ам-даа ол хевээр ышкажыл, сл кончуг эки-дир. Ёзулуг-ла эриг баарлыг эжишкилер-дир силер. Кижилер ынчаар эдержир болгаш чурттаар херек. Амыдырал чүгле ынчан чараш болгаш аас-кежиктиг болур.

А мен? Силерниң араңарга кым чордум ынчаш? Ону билир силер бе? Чок, билбес силер. Шынында мен силерниң кайыңарның-даа ынааңар чордум. Кайыңардан-даа ойтала-вас хире чораан мен. Чүгле сен-не сөөлзүредир менден ырай берген сен. Ынчап келирге силер бот-боттарыңар билчир болгаш дугуржулгалыг чорааныңар ол ышкажыл. Менче туралап, меңээ хамаарылгалыг бүгү-ле кылып чораан чаагай чүүлдерин чүгле эжиң дээш оралдажышкының ышкажыл. Мен ону билир мен, сенээ четтирдим, Саая. Сен буянның болгаш аас-кежиктиг кижидир сен. Сээң кезээде хөглүг болгаш баштак аажы-чаңың Монгушта болгаш менде артып калганы ол ышкажыл, сенээ четтирдим, Саая. Ол-ла бүгү дээш сени ошкап каайн бе?... Ажынмас сен бе?».

Эжик хылырт дээн соонда, Монгуштуң кирип келген шимээни дыңналды. Ол деңни өжүрүпкеш база катап үне берди. А мен караам көрнүп келиримге, өг ишти караңгы, ам-на харын так кылдыр шуглангаш, чыдыптым...

Изийнге шыдашпайн оттуп келдим. Монгуш-даа чок, чүг-ле Сериң шайлап олур.

— Туруп мүннеп, секпереленип албас сен бе?— деп, ол мени оттура аарак чугаалай-дыр.

— Хөлүн эртир удуп каап-тыр мен, мени чүге оттуруп-тас силер?— деп, оон удур айтырдым.

— Монгуш чоруур дээш оттурарга хыйланып-хыйланып, хая көрүнгөш, дыгдынып-дыгдынып чыдып албадың бе— дээш, Сериң кыңгырадыр каттыра-дыр.— Хоорай улузу уйгу хавы боор чүве-дийин дээш, Монгуш аьдыңны эккеп эзер-тээш, даштын баглап кагды.

— Боду кайнаар барды ынчаш?

— Бөгүн көжер ужурлуг улус бис, оозун билип алыр-дээш суур кире берди.

Тура халааш, үнүп келген. Даң бажы. Кара сугга чунуп алгаш, өгге кирип келиримге, Сериң изиг хан, төш дээш — эндере-ле эът салды. Чедир удуваанымдан пат-ла ор мен. Хейде-ле эзеп каап, Сериңден чугаа-даа эрээр мен.

— Мыя аразында кажан-чежен хой өлүрүп чыгканыңар ол?

— Ол чүң боор, Монгуш черле ындыг кижиле болгай. Дүннү дүн, хүннү хүн дээр эвес, дырбаңайнып-ла чоруур. Уйгузун ыт чигген кижиле-дийин. Сээң диннериңни сойгаш, эьдин доңургулап каан. Кештери база кеве берген чорба-дыча.

— Көнчуг-ла амытан-дыр але. Малчын кижиле деп чүве ба-за-даа берге-ле херек-тир ам.

— Мал дээрге бистин амыдыралывыс ышкажыл, Саая. Ол чокга чуртталга чок-тур. Ынчангаш эскербес-тир бис ийин. Бо карактарыңда уйгуң хевээр кандаай чүвөл? Кезек када удуп албас сен бе. Ынчан чоруй оттуруптар мен. Чы-дөп ал че.

— Ынчаарга аьдымны база оьткарып каайт шиңме.

— Ол ажырбас, күскү аьтка баг херек чоор.

Шак эрте, ам-даа ийи шак удуп ап болур хире боорга катап чыдып алдым. Сериң мени чылыды шуглап кааш, чанымга кезек туруп-туруп, ап чорааным номну алгаш, орун баарыңга, дең чырыыңга номчуттуна берди, а мен ооң кулак-тарының сырказын көрүп чыда удуй хона берип-тир мен.

Диннерим эът-кежин шыгжаттына бээримге, Сериң че-дип келгөш:

— Хоорай улузунга эът херек-ле болгай, бо өлүрген чү-вениң ээгилиг холу биле бел кежинин ап ал, алган кадайың,

ажы-төлүң чигейлер-ле, бодуң база аан — дей-дир.— Монгуш база ыпча дээн чүве.

— Ыпча хөй эътти канчаар мен, боттарыңарга база херек-ле ыйнаан — деп, удурландым.

— Кандыг-даа чугаа чок ап ал, ол-ла, билдиң бе! Кижжи кижжи дээш чүве бээрге, ойталаар чүң чүвөл! Ой, бичии-ле болза уттуптар часкан-дыр мен, бо быштакты база ап ал. Кижжилер каяа-даа чорааш, бар-чогун айтыржып, алчып-бер-жип, үнүп-киржип чоруур чоор, Саая. Өске чүве бодава, хары-башка улус эвес бис, кады өскөн улус-тур бис.

Ыпча дээш Сериң шевергин чараш холдарын менче сунуп келди. Баштай ооң холдарынче, ооң соонда шаандагызы чок арай улгадыксай берген, ынчалза-даа эргим болгаш чоок арнынче көрдүм.

«Частып өрар чечек ышкаш Сериң эвес, а четчип үнүп келген чечек апарган бодуң бо ышкакың чүл. Бир-ле күзүн Кызыл-Хараганга чыдарыңарда силерниң өөнерге келдим. Өрүден саяктадып бадып олурумда, хураган кажаазынын чанынга кылаштап турдун. А чедип келиримге чок болдун. Өндө боор дээш, эжикти ажыдар дээш, эргин кастында хана караандан холдаптарымга холум какпага кактына берди. Оон уштуп чадап турумда, каттырып-каттырып, бодуң какпаны адырып кааптың. А мен, хейде-ле хөрүкшээн уум-биле, аъттангаш, чүгле садырт джжик мен».

Сериң база-ла менче тулдур кайгап алган, караанын оттары кыптыгып тур.

«Эх, Саая, какпалап алыр дээримге кончуг-ла десе бержик сен. Шак ол хүнден эгелээш, бистиң аравыска ынакшыл эвес, чүгле найырал артып калганы ол-дур. Найырал, билдиң бе? А ынакшылымны сээң эжиң Монгуш чая база берген».

Сериңниң холун тудуп чыда, сактышыкыным аайы-биле айгыра каап-тыр мен:

— Какпа бе?!

Сериң холумну дыңзыды туткаш, чартык үн-биле харылай-дыр:

— Чок, мээң чылыг болгаш чымчак холдарым, чүрээмниң чалбыраажы-дыр!

«Эзулуг найырал ынакшылдан артык күштүг-дүр!».

Сарыглар АЛЕЕТ, Салчак ТАМБА

СҮРҮКЧҮЛЕР

Байырлыг, найысылал!

«Эртенгиниң дөрт шакта шарыларны көвүрүг аксынга чедирген турар ужурлуг бис, оолдар. Эртир удуп черле бол-бас. Ол шакта шимчээшкин эвээш. Кижн бүрүзү бодунун дагдынган бөлүк коданын ыяк хайгаараар, шарыларны каттап-катап ончалаар херек» деп дүүн кежээ-ле хоочун мал сүрүкчүзү Хертек Чочу хамык өөрүн сагындырып каан.

Ынчангаш ол дүне кым-даа удуваан. Узун оруктуң ужуң эки эгелеп аары, бо-ла оруктап Улуг-Хемни кешкеш, Абакаң чедери кижн бүрүзүнүн сагыжынга турган. Хертек Чочу-даа, ооң аалының ээзи Орукмаа-даа, бистер шуптувус Улуг-Хемни кежир туткан көвүрүгнү «Найыралдың көвүрүү» дижир бис.

Эртенги хаяа Чөөн чүктен улам-улам-на чырып кел чораан. Доңмас-Суг баарында теректерде хектер эдип эгелээн. Бис «Найыралдың көвүрүүнге» шарыларывысты сүрүп кирип турувуста, Дөге дааның кырында хүннүн эртенги херели алдынналып чайнай берген. «Ленин» деп бижимел ол эртен кажангызындан-даа тода көстүп турган.

Бистин сүрген шарыларывыс көвүрүглөп «марштап» чорупкач. Олар «тик-ток, тик-ток» кылдыр баспышаан, көвүрүгнү бүдүү чиндиңнедип бар-ла чорааннар. Узун-даа, бедик-даа көвүрүг. Хүннүн херели ам Каа-Хем биле Бии-Хемнин каттышканы Улуг-Хемниң суунда кээп ойнап. күзүңгүлени берген. Ол шакта бир тыва шүлүкчүнүн чогаалы сагындырып келген.

Эриннер-даа ошкашканзыг,
Эриктер ам тутчу берген.
Саян ажыр маңнаар чычаан
Саат-даа чокка хемни кежер...

Сон ыңай база:

Каа-Хем биле Бии-Хем ийн
Каттышкаш-даа орук богбас:

Көвүрүглөп кешкен чоннун
Көрүнчүү бооп, ойнап чыдар...

Ийе, Улуг-Хем бистиң көрүнчүүсү бооп ойнап чытты. Бо «Найыралдың көвүрүү» эвес болза, мынча шарыны кежирери улуг шүүттүг. Паромнап кежирер болза та чеже катап ыңай-бээр кежер, бир эвес шарылар сугну боттары эштип кежер кылдыр чыгапкан болза, оон-даа шүүттүг, олары кижиле айы-биле шуут эштип кешпес-даа, буруур, дедир кирген эринче чүткүүр, хемни кеже-даа берзе дыка кудулап баткаш, эрикке гоо быдаргай үнер, оон ышкындырып, чидип-даа болур. Ам дээрге амыр-дыр. Ынчангаш, бистер малчыннар көвүрүүнүң тудукчуларынга байыр чедирип чордувус.

Бистиң сүрүп чораан шарыларывыс хемни кешкеш, таар оштутуг Дөге баарының ховузун өрү ошттавышаан шуужуп чоктапканнар.

Алдан эътты чарыштырган
Агылыг-ла Дөге баары.
Алдан шерини чыскаап сургаан
Арат чазак, нам-на хораа —

дижип ырлажыр черивис бо-ла болгай. Найысылалдың төп ортузунда Советтер бажыңының бөмбүрүк куполунуң (суургазының) кырында кызыл тук хөлбенеңдир эстеп, бистерни: «Менди-чаагай чоруңар!» деп, аржыыл чайып үдээн ышкаш көстүп турду.

Найысылалдың дүрген өзүп, хөгжүп турарын шуптувус магадап чордувус. Дээрже бедип үне берген дөрт-беш каът бажыңнарны, бүдүрүлгө тудугларын көөрге, шынап-ла магадылг. Ол бажыңнарның тудуунга кирер тууйбуларны кылып турар заводтуң чаны-биле эртип келген бис. Бии-Хем кыдыында сарааттап каан чыдар ыяштың хөйүн. Ол база найысылалдың тудуунга кирер.

«Республиканың ажыл-агыйларының техниктиг чөпсөгленишкени тулган үеде шарыларны чүгө машинага салгаш, чедер черинге чедир сөөртүп аппарат чүвөл? Шары сүрери дээрге, ажылдың эрги чыдып калган аргазы ышкажыл?» деп бодал чамдык кижилерге тура берип чадавас.

Ийе, малды машина-биле сөөртүп аппарып болур-ла харын. Ынчалза-даа бистиң ажыл-агыйларывыс малды Абаканга оदारладып сүрүп чедирери машина-биле сөөртүп чедиреринден каш катап ажыктыг деп чүвени херек кырында көрген. Чижээ, бистиң бо сүрүп чедирип турар шарыларывысты деңзилээни, машинага чүдүргөш, Абаканга барып деңзилээни дижик. Он-он тонна дириг деңзи чидер. Ону узун орук дургаар машина ушта силгип каапканы ол. Бир эвес шары-

ларны орук дургаар одарладып чорааш чедирген дийик. Он-он тонна эът немежир, шарылар боттары өзүп доругар, күштүг шыырак апаар. Ооң түңнелинде мал семиртир ажыл-агыйлар улуг ажык-орулганы алыр.

Би-Хемни өрү өскеп олурувуста, найысылал ынаар дөң-өр артынче көзүлбес бооп чаштына берди. Байырлыг, найы-сылал! Мал сүрүкчүлериниң чылдың-на турлагжып, хонуп-дүжүп эртер чери Тел-Ыяш көстүп келди. Экии, бистиң эр-гим одаавыс. Сени бистер сакты бердивис.

Саянче, бурунгаар!

Кайгамчык-ла кааң хүн. Хамнаарактар, хектер шагда эткен, кушкаштар янзы-бүрү үн-биле ырлашкан, ол шимээн-ден эзим-арга одунган, диңмиттелген. Хамык үнүш база өө-рүп байырлаан: чечектер чараш арыннарын хүнче дөгөп са-лаңайнчы берген. Эртегиниң ол магалыг шагында шарыла-рвыысты кадарбышаан, сүрүп чоруп ор бис.

— Ой, көрүнерем, оолдар!— деп, үн дыңналды.

Ам көөрүвүске, доо ол эзим кыдыында, мыйгак-хараган аразында ийи улуг мыйгак база бир тош хүнге дөгеленип турлар. Бисти көрүп кааш, хүннүң магалыг чылыын, чырыын каар хөңнү чогу ол боор, ынаар караңгы эзимче туралыг-туражок шуужуп кире бердилер. Мурнувуста, ырак эвесте хүлбүс огурду. «Бөк-бөк», «ик-ик» кыннып хөрөктөп каап, ынаар үнү ырап чоруй барды.

— Байывыс-даа кежээ-ле-дир аа, оолдар, мал-маган, аң-мең одары мырыңай чаңгыс чүве-дир—деп, Дүктүг-оол өрүг-лүг кымчызын хирт кылдыр чайгаш, чугааланды.

— Шак-ла ындыг, бай бис— деп, Хертек Чочу каттыш-каш, чугаазын уламчылады:— Тайга-таңдыга үнүп кээрге, кижиниң омак-сергээ киткей бээр чүве, оолдар. Тайганың эмзиг чыдының магалыын. Тайга аптеказы та каш чүзүн эм-ни холааш, биске тудуп турар чүве— дээш, ишкээр киир тынгаш, ийи холун хергеш, Саянны кужактаан ышкаш кын-нып кагды.

-- Биче Саян оруу ажыттынар мурнунда шагда ССРЭ биле Тыва аразынга маңажыр машиналар Өөктү өрү чок-тап, куду бадып чоруп турган чүве ийин, оолдар. Ынчангаш мындыг ыры-даа турган:

Өктеренгей Өөк-ле хемим,
Беримчедиг байлак чуртум.
Өскөл, баткан машиналар
Белек, бараан коштуг эртер.

— Өөк шынап төөгүлүг чер бо. Оон ынай мынчаар база ырлажыр:

Өөк-ле хемниц черинейден
Өөскүп үнген хувискаалды.
Өргүн түмөн арат чонну
Өрү тырткан нам-на чазак.

Кара-Ыяштын черинейден
Хайнып үнген хувискаалды.
Хамык чонну каттыштырган
Кайгамчыктыг арат намны.

Бо ырны мен бичии оол чорумда бистин черге ынчаар ырлажыр чүве. Бо черни ам караам-биле көрүп, будум-биле базып чор мен — деп, Чочу хөөрөп чорду.

Бегерээ — бо Бии-Хем районнун эът, сүт бүдүрер чери. Бо база сураглыг байлак оран, ооң бойдузу база магалыг каас. Ынчалза-даа тайга эдээ чер болгаш ооң бойдузу аажок өскерлиичел. Ооң уржуу, аагы кижээ бо-ла таваржы бээр. Каш чыл бурунгаар чүве. Сапык, Дүктүг-оол суглар Бегерээге келдивис. Дээр каан-на чүве, мырынай хиндиинде хир чок каан. Кежээликтей аяс дээрниц бир булуңунга бичии шырым булут тыпты хонуп келген. Ол улгатса-улгатса, хүннүн караан дуулапкан. Оон хадып эгелээн. Ыяштарның хатка ужур шаптырып турарын дыңнаарга, мырыңай коргунчуг, ында-мында чажыраар. Улаштыр чаап эгелээн: баштай суг чаашкын, соонда өл хар. Хат, чаас биске майгын кагар чай бербээн. Шарыларывысты ышкынмас дээш. ол чаашкында безин олут-чыдын чок турган бис. Кургаг удаазын чок кылдыр өтгүвүс. «Кудай багы арлыр, кижин багы арылбас» дээр. Шынап-ла эртенинде дээр аяскан, хүн хүннээн. Кургагланып, дөгеленип алганывыс соонда, өөрүм кожамыктап ырлажы бергеннер ийик. Ону утпаан мен:

Бестиг, айлыг Бегерээни,
Белектежир уругларны.
Айлыг, бестиг Бегерээни,
Аралажыр уругларны.

Бурунгаарлап чоруп-ла ор бис. «Саянче, бурунгаар!» деп, бир-ле катап Чочунун берген командазы биске ам дүрүм аларган. Эртенинче-не ол сөстөрни катаптаар бис. Мурнуку үнгөн үевисти бодаарга, ам оруувус шуудаан, баштыккан. Туран, Кавылыг, Шалдыг-Баар таварааш, Серлиг-Ожуга келдивис. Тайга оьду үнмээн боор, арай эртелепкен эвес ирги бис деп сезивис хей болган. Оьт-көк чооннаан, шенне чечээ чазылган болду.

Бойдустан каас-чаражынга хей-аът киргеш-ле боор, боттарывыстың орукка чогаадып алганывыс чевен шүлүүвүстү улустун аялгазы-биле ырлажып бадырыптар-даа бис:

Эдер кымчым тудуп алган
Элбек малым сүрүп чор мен.
Эзим, сынның каазынга
Эрим хайнып хөглүг чор мен.

Ол ырывысты улам хөөктүрүп, хөйнүн ыры хевирлиг шупуту денге бадырыптар-даа бис:

Ояланың оъттар чери
Ожу биле Серлиг кыры.
Ортун карам оар чери
Орун баары, олбук кыры.

«Сөш!» деп, Чочу бисти хөөктүрүп каап чоруур чүве.

— Ырлыг кижини өлбөс дээр аа, оолдар?— деп, аңаа катты жар-даа бис.

Балдырган хемнин аксынга чоокшулап аар дээш, арай шалыпкын чоруп орган бис. Бир-ле оймак черге үнүп кээри-виске, доруг аъттыг, назыны улгады берген көк салдыг ирейт уткуй келди. Амыр-менди айтырышкан соонда, ашак-биле чугаалажы бердивис. Ол ашак бистиң каяа чедип хонар күзелдичивисти айтырды.

— Балдырган хем аксынга — диштивис.

Орук кижизи бистиң харывысты дыңнап алгаш, шын-на сеткили-биле сүмө катты:

— Мен бо черде каш чыл ажылдап турар болгаш, болап эртип турар мал сүрүкчүлерин таныыр мен. Балдырган аксында бистиң Ыни-Хем районда «Шивилиг» совхозтун база Кызыл чосгунда «Сукпак» совхозтун коданнары бар чорду. Силер оларның кырынга барзыңарза, сыңышпастай бээр боор ийин. Мен бодаарымга, силер Ожунун кежиг аксының адаанда оймакка доктааза эки боор. Соондарда кел чоруур кодан бар бе?

— Бирээ бар.

— Ол кодан силернин үстүнерде оймакка барза ажырбас. Чер чуртунун дугайын өске черден келген улуска чугаалап берип чоруур ак сеткилдиг кым деп ирейил ол дээрзин сонуургай берген бис.

— «Кызыл тараачын» колхозтун аныяк инек кадарчызы Маады дээр ийин — дээн чүве.

Бо эки сеткилдиг ашактын фамилиязы Маады-ла болгандыр, ады та кым? Ону билип албаанывыс хомуданчыг болган. Ам канчаар, ол ирейини боттарывыс Маады Ак-Сагыш деп адап алган бис.

Балдырган

Буурул Саянның бир буду болур Авырал сыны булуттар аразынче бедип шымнып үне берген, хөрлүг көстүп орар. Ол сынның хүннээрек талазында дилиндек кара пөштер чалаа-кара ышкаш шөйлүп баткан өзен чыдар. Балдырган хемчин үнер дөзү шак оон эгелээн.

Ол хемнин мээс талазы чалымнарлыг болгаш хана ыш-каш кадыр мээстерлиг, арга талазы пөштүг караңгы эзим. Хеминин уну хлеб быжырап дээш, деспиде ажыдып каан далган-на, чиндинээш малгаш. Кырын чингис азы кандыг-бир тайга үнүжү шып алган чыдар ак пор малгаш, ынаар даванын супкан амытанны чыпшыр сора бээр, сактырга, сээк тудар мухомор дээр чигирлиг, хырбалыг саазын олчаан. Ол хемнин арга-арыныны ишти дендии шыргай. Тоолда «чылан өтнөс шыргай арыг» чогум-на ол.

— Балдырганны эки чалбарып эртерин бодаар, оолдар. Бистин эртер оруувустуг эң берге чери бо. Мал-маган ышкындыра бербезин, эки-ле карактаар, оолдар. «Будуун адаанга бузурбайн кэр, чаадың адаанга чажырбайн көр» деп, бурунгулар оран-тандызынга чалбарыыр чүве болгай. Бис бурунгуларның оозун биче өскертип, мынча дижиил: караавыс көскү, кулаавыс дыжы чорзун, мурнувус көрээл, соовус хынаал — деп, Балдырганче кирипкениviste Хертек Чочу чагып чорду.

Чер берге, аңаа немештир орук-чириктиң үрелип турары база кончуг. Бодап-даа көрээл: бир шарының дөрт дуою дөрт ломнуг кижибиле деңнежир. Бир коданда-ла 200—240 хире шары чоруур. Бир кодан ортумаа-биле 200 шарылыг чораан дижик. Оларның бир угда базып эртери 800 ломнуг кижичерни үттей шанчып эртери-биле деңнежир. Оон ыңай кодан бүрүзүнге 2—2 аъттыг дөрт сүрүкчү чоруур. Олар база-ла черни базар, изээр. Балдырганнап хөй кодан шары уурук-сууруктап эртер. Ынчангаш муң-муң ломнуг кижичерни үттей шанчып үрөп турган ышкаш-тыр. Ындында-ла чиг мээ дег, чиндинээш малгаштыг чер үрелип турбайн канчаар. Арган-дорган малдың дугайын чугаалааш чоор, бистин сүрүп чоранывыс улуг шарылар безин ол малгашка бо-ла слуруптар. Дүшкен шарыны далажып ужулбааже хоржок, малгаш улам-на соруп киире бээр. Балдырган унунга аът мунар арга чок, чедип алгаш кылаштаар апаар. Кырынга кижилуруптарга, аът хөөкүй база-ла малгашка кадалы бээр.

Кыжын Балдырганның малгажы доңа бергенде, машина-трактор чоруп турар апаар дээрзи билдинип турар. Харның улуундан ыңдыг ыйнаан, ыяштарның элээн өрү чөвүрээзин тракторлар, машиналар шандалай үзүп каан турар, черде

одаглар изи, үзүлгөн сывырган демирлер-даа чыткылаар. Оон ыңай Балдырган ишти дыка чайындылаар чер-дир дээрзи база билдинип турар. Кокайларның тудуп чээн сыыннарының мыйыстыг баштары бо-ла чыткылаар. Кыжыл кокайлар оларны чайындыга чыгап, аңаа тайгактаткаш, тудуп чип турары илден.

Балдырган унунче мал сүрүп кирипкен кижги бүрүзүнүң күштүг күзели — Авыралдың арт кырынга чедери, чер агынга үнери. Ол дээрге дораан-на чеде хона бээр өглер аразы ышкаш чоок эвес, ырак, чер берге, аңаа чедери ийи, чаъс-бораньыгда үш хүн негеттинер.

Ол хүн эрген дээр кааң-на турган чүве. Ынчалзакжок дүштен сонгаар эзим ишти караңгылап келген. Суггур чаашкынны төн бадырарынга белен халаңнааш кара булуттар кырывыска келген соонда, чаай-ла берген. Динмирээшкынниң хөлзенчин канчаар: баштай кызаш кынныр, эзим ишти чырыш дээр, оон чыжырт кынныр, кижги-даа, аът-даа, сүрүп чоруур шарыларывыс-даа сырбаш кыннып девидээр. Чаашкынның дамдылары ыяш будуунга дүшкеш шиңилээри, брезент тонну догдурадыр алагадаары кулакты уюкталдырган, баш ишти дүүлээр чүве. Чаашкынга чагзы-чагзы бурунгаарлап чылып-ла ор бис.

— Э-эй, кууг! Бээр, бээр! Шымдаңар, ат болду!— деп, Орукмаа ынаар соовуста кускуншай-дыр.

— Дадайым, чүү болду?

-- Өршээ авыра, бак-ла чүве ыңай түрзүп.

— Адыг...

— Кандыг чүү-даа болза дүрген!

Чедип кээривиске, Орукмааның чедип чорааны хүнезин чүдүрген коштуг хоор аъдывыс чиндиннээш малгашта дүже берген дывылап чыдыр. Черле кажар, тывызык Орукмаа аъттын думчуун суг-малгашче киңибейи, чулар дынындан тудуп алган, бистерни кый деп тур.

Халышпышаан келгеш, хамык чүьктү дүжүргеш, малгашта сордура берген аътты уштурунче кириптивис. Хөөкүй малдың база бистерниң та кайын келген күжүвүс ийик, ийи дап бергеш, күш четпейн, үш дугаарында Хоорну ушта соп алдывыс. Хөөкүй аът силгиленгеш, «өлбедим» дээн ышкаш, улут тынды. Оон ишти, быгыннары, даваннары малгаш-шавар, оон аккан суг чазын сериден эрип аккан хар суунуң бадый турганы-ла. Кончуг дүрген, шериг ёзу-биле чугаалаарга, аъдывысты үш сан иштинде коштай каапкаш, бурунгаарлап чоруптувус.

— Кезек када көрбейн баадывыс, шарыларны эки карактаңар, оолдар — деп, Чочу бистерни командалавышаан, а чаашкынның кудары ам-даа намдаваан.

Кежээ апарганда, Балдырган унунда кажаага келдивис. Бо оруктуң изекчилери Семен Семенов биле Александр Лаа ол кажаны туттурган. «Кажаа чок болза мындыг караңгы эзим иштинге малды канчап ышкынмайн хондурарыл» дишкеш кылдырганнар. Оларның буянныг ижиниң түннели болур. Шарыларывысты кажалапкан ончалап тур бис. Үш шары чок болду. Олар оьттуг кезек оймак көргөш, ынаар «дургуннай» берген, оьт чулуп турганнарын тыпкаш, Лаа-Хуурак ойладып келди.

Дээр хондур чаггаш, эртенинде-даа кутпушаан турган. Ынчалза-даа дыка үр болбаанда булуттар өрү көдүрлүп эгелээн, оон чоорту чаашкын соксаан, эзим-арганың ээлери кушкаштар база янзы-бүрү үннер-биле эдип, хөделип үнгеннер.

Оруувус уламчылап чорупкан бис. Чаашкын чагбаза-даа, ыяштарның шалың-ожуу ам-даа дүшпүшаан, ыяшка дээй кааптарга, чүктеп алган турган суун эчигей кылдыр чажа кааптар.

Абырал тайгазынын кылаң тейн чоокшулап-ла ор, а бис хөй каьт бажынның кырынче чада кылап чоорту үнгени ышкеш, метр бурузүнде-ле өрү үнүп чоктап-ла ор бис.

Мал-маган-биле сүржүр дээш эки эскербээн-дир бис. Абырал сышынче дыка өрүлөп келгенивисти чүнүн-даа мурнууда эзерлеривистин база кожувустуң сонгаар сывырлып чоруурундан билип каан бис. Хая көөрүвүске, дүүн эртенден эгелээш, бо эртенге чедир малгаш-баларга дүжүп эртип келгенивис Балдырган хемнин уну доо ол соовуста кара ногаан оңгар бооп көстүп чыдыр. Силос оңгарынын дүвүнде хээнди кукурузаны эң баштай эккеп салып турда, башня кырында бедиктен көөрге кандыг ийик, доо ол оорап дүвүнде шал чогаан олбук чыдар, Балдырган уну ол шакта биске ынчаар көзүлгөн.

Менди-чаагай чалбарып эртивис, берге оран!

Авыралдын арт кырынга ам-на үнүп келдивис. Адыжын мурнууга чада тудуп алгаш көөрге, кандыг ийик, аңаа ындыг болду. Авырал биле Демир-Сал сыннары тарып каан ышкеш дески көк ногаан пөштүг эзимнер болгаш мөөрүктер-биле кеттинипкен оран, Хүт биле Севи хемнер ырактан ээрик-мырык көстүп, ынаар-ла шөйлүп чоруй барган, моортан карак четпес талыгырда улуг хазы Бии-Хем оларны дозуп ап, күштүг, күчүлүг агымынга оларның эккелген суун немеп ап чыдыр.

Арт кыры. Мында кижилернин оран-чуртун хүндүлөп өргээн чүүлдери долу. Ыяшта аскан пөс хээндилери, кууларып калган кадак, торгу, амгы үениң кожаалары, өске-даа демдек болур чүүлдер. Даштарны бир-ле утканы чугаалап турар

кылдыр чыып каан-даа чыткылаар. Чамдык кижилер ыяшта адының эге үжүктөрүн ойгаш, айын, хүнүн, чылын бижип каан-даа тургулаар.

«Өршээ-авыра!» деп чалбарыг сөстөр барын билир бис, Авырал тайгазының ады оон тывылган-даа чадавас. Ынчал-за-даа чон оран-тандызынга анаа-ла хей чүдүп чорбаан, чурттуң беримчезин тып четтирип чораан. Ам безин көрбөс бө, бо тоорукчу улус кел чорлар. Олар-биле чугаалажы бер-дивис:

— Экии, эштер!

— Экии!

--- Қандыг чор силер?

--- Балдырган хемниң берге оруун менди эртип келдивис.

— Ол-ла чаагай. Бис тоорук чөмнөп турдуvus. Алдан ажыг шоодай арыг сайны савалап кагдывыс. Бистиң Саян бай-дыр.

Үш орус эштер-биле сүрүкчү тывалар Авырал кырынга ужурашкаш, амыр-мендивис айтыржып, таакпылажып, кайы-выс-даа байлак оран-чуртуvusка ынакшылывысты илергей-леп турган бис.

Тоорукчулар доо баарды, бистер бо Хүт хемде кирип кел-дивис.

Хүт

Мырыңай чаа-ла кылаң баштыг тайгаларны кырладып, кедек черниң берге орук-чириинге муңгашталып чораан кижилер Хүт унунга кирип келгеш, агаар-бойдуствуң хенертен өскерли хона бээрин кайгаар. Хүттүң суурунга кирип кээрге, бистиң каш хонук бурунгаар байырлажып чарылганывыс найысылалда чедип келген ышкаш сагындырар. Ол хемниң унунда дыка улуг шөл бар. Ында амгы үениң улуг суурунун бажыңнары кожа-кожа тургулапкан. Төп кудумчуда школа, эмнелге, магазин, клуб, ясли-сад, гараж, электростанция, ниитиниң чунар-бажыңы, радио белдири, почта салбыры бар. Кедээр, шала бөлгээр черде аэродромнуг. Самолёт бистиң арай боорда ажып келгенивис Авырал, Демир-Сал тайгаларын ажыр ушкаш, солун-сеткүүлдерни, чогаал-бижиктерни маңаа чедирип эккеп турар.

Чүс ажыг бажыңнардан тургустунган суурнун кудумчу-зунга басып чоруурга, адагашта азып каан ыткыр-чугаалаар азы громкоговоритель хамык болуушкуннарны радиодыңнакчызынга чедирип кээп турар. Бистиң улуг найысылалывыс Москваны-даа, республика найысылалы Кызылды-даа хостуг дыңнаар.

Хүтте турар ол суур Би-Хем районда «Кызыл тараачын»

колхозтуң мал семиртир фермазы. Долгандыр каш-каш тайгаларга кажааладып алган турза-даа, ол черге мал кайгамчык хүр кыш ажар чүве-дир. Ферманың ажыл-ишчилери сизини эндере кезип аар. Ону хол кадыры-биле кезип, чадажып турбас, тракторнуң сизин кезер машиналарын ажылдадыр, ооң дырбааштары бөлөр, сараат салыкчызын база ында чедирип келген.

Хүт суур-даа ооң кижилери-даа бисти чылы-биле хүлээп алган. Сорган орук кижилеринге эргежок чугула херектиг бараанны садып ап, аъттарывысты ыяк быжыг кылдыр дагаладыпкан бис.

Суурдан элээп ырак черде делгем одарлыг Шай-Ижер деп хонаш бар. Аңаа неделя ажыг үеде аът-хөл дыштандырып, сүрүү чораан шарыларывыстың деңзизин немеп алып сорулга-биле доктаап турупкан бис. Бистиң ол черни шилип алганывыста ужур-ла бар. Бурунгуу чылын Александр Лаа бир өөр шарыны аңаа сдарладып кадаргаш, он сес тонна немелде дириг деңзини алгаш мурнакчы мал сүрүкчүзүнге санаткаш, «Найыралдын поездизинге» олурупкаш, Москва — Ленинград ыңчаар экскурсиялап чораан. Ол беримчелиг делгем одарлыг одагга чылдың-на кээп доктаар апарган бис. Ында бойдуштуң чурумалы мырыңай онза. Хемниң суунда балык-байлан-даа элбек, арга-эзимнеринде ан-мең хөй, оларның боттарын-даа көөр, чааргап, чииренип огуруп, алгыржып турарын-даа үргүлчү дыңнаар бис.

Бир-ле хүн шарыларывысты хөлегеге девээледип чыттырып алгаш, оларны хайгаарап турарын Хуурак-оолга дагзып кааш, балыктап чоруптувус. Ыңчаарда балык ойнаары шала сөөлзүрөп бар чораан. Тыртпа, сырткыыштан өске балык тудар херексел бисте чок. Сапык биле Лааның балык тыртары кайгамчык. Балыктар эрик, азы өс-хорум алды кирип чашты бээрге, оларны доюлдурупкаш, демгилерниң мурну-биле эртирип бээрге, черле куруг үнмес, тыртпазынга ылдыртып ап турар эрлер.

Кежээ ол хүн өлүрген балывыстың мүннээрин мүннеп, хылба-биле амдан кирип хаарып быжыраарын быжырып алгаш, чөмненир дей бердивис. Ол хүнгү поварывыс Илгин-оол сүрүкчү чиңге-тараа кагган кончуг чаагай балык быдааны хымыжы-биле ускаш, бир бичени одаанче кудупту. Оон улаштыр быдааны башкы, соңгу, барыын, чөөн тайгаларже чашкылады. Чүгле ооң соонда кээп, бистиң аяктарывыска быдааны куткулады.

— Танды кэжиин четтирер-ле болгай, оолдар — дээн Чочу баштадыр чаагай быдаавысты аартай бердивис.

Элээн болганда, Лаа аяан ынаар салып кааш, чугааланды:

— Четтирдивис, байлак оран-таңдым!

Одаавыс оду дазырткайнып хып, кежээки караңгыны та-
радыр ойладып турган. Ынаар хем унунда үгү «үү-хүк, үү-
хүк» кыннып эде-дир. «Одаг көргөш, ынчап тур ыйнаан ол»
деп, Илгин-оол чугааланды.

— Ой, оолдар, бистиң Хемчикке бир мындыг чүве болгап.
Чугаалапсымза, дыңнаар силер бе?— деп, Сапык айтыра-
дыр.

— Чугаалаңар, дыңнаар бис.

— Эрги сан-биле чайның башкы айы-дыр бо, оолдар.
Чайның башкы айының үш чаада оттуг сылдыс черге дүжер,
балык ыйнаар. Чер эрээни ол, биргээр чугаалаарга, чернин
кырында каъдының хүн изиинге чылааны-биле адаанда каъ-
дының чылы тутчу бээр. Ол үеде балык ойнап, үүргенезин
төгөр, а чайның башкы айның 9 чаада кара ок черге дүжер,
хек эдер, ынчаарда бел ойнаар, чайның чылы шуут келгени
ол чүве болгай, оолдар.

Оон бээр дыка үр-даа болбаан ийин. Бистиң черге, Хем-
чикке бир элдеп чүве болган. Хемчик унунда Бел-Ойнаар
деп улуг ээрем бар. Ында белдерниң чыгып келгенин, кел-
бээнин элээн ыраанда терек бажындан харап көрүп аар
чанчылдыг бир бөлүк балыкчы эрлер турган. Бир эжин ха-
раар терээнче чорудупкаш, көрүп турганнар. Кижизи сугже
кайгап алган үр-ле тургаш, ойташ кылынгаш, бичии-ле чер-
ден теректен чайлып батпаан. Оон үнү үнер, үнмес апарган
бо маңнап келген. Эрниң арны куу тос дег ак. Ол мынча
дээн: «Акыларым, дуңмаларым, беш бел ойнап чыдыр. Эң
улуу бичии чанагаш уруг чүктеп алган, чакпаларын сарбаң-
надып, ойнап турар чүве-дир».

— Орта сен бе, чүнү көрдүң сен?

— Ала карак бо, ха-дуңма, шын ийин.

Балыкчыларның аразыга Кайгал-оол деп эр турган. Ол
мынча дээн: «Бис Калбак-Саарыга дозуп тураал, белдерни
ойладып чоктадыр эвеспе. Мен эң адаанга турар мен. Ызап-
ла ол уруг чүктеп алган белди ушта тыртар мен».

Эрлер тыртпаларын туткаш, кедеп турупканнар. Кайгал-
оол үш белди эрттирипкен. Дөрт дугаарында демги уруг
чүктеп алган бел-даа келген-не. Күжүр Кайгал-оол белдин
соңгу чакпа адаандан кадай шелгеш, күженген уу-биле уш-
та сөөртүп эккелген.

Өске эрлер база куруг эвес. Ол-даа канчаар, кижги бүрү-
зү чаш уруг чүктеп алган белди сонуургаан. Балыкчылар-
ның эң улуу, ашак апарган кижги өөрүнге кээринден дидин-
мейн, доо ырак турар болган.

Белге чүктенип чораан чаш уругну ылавылап көре бер-
геннер. Каткан-хуурааның чаш уруг боор, кызыл-үгү бооп-

тур ийин моонар! Ойнаар үеде бел чамдыкта суг кыдыынга сыык черге үне халып кээр. Ол үеде-ле ыйнаан, үгү ону кадай тепкеш, аппаар бодааш, дыргактары-биле белдин сиртинден халбактаныпкан чүве-дир. Бел чожааш, сугже кире халыырга, үгү кадалган дыргактарын уштуп ап шыдавайн барганы ол-дур.

— Дем чаа одаг чырыы көргөш, чааргап алгырып турган үгү бе?

— Дадайым, ол чиртек кижиге кээп халбактаны бээр ийне моң — деп, Лаа баштактанды.

Бистер удуп чыткылап алдывыс.

Кара-Хөл

Бистерниң, мал сүрүкчүзү кижилерниң чедип хонгаш, аңаа элээн үр турумчуур, аът-хөлге-даа, ал-ботка-даа дыш бээр, сүрүп чораан малды-даа дыштандырар, тоттурар, семиртир деп кел чораан черивис — Кара-Хөл. Ол долгандыр кылаң баштыг тайгалар-биле ханаланган, каш-каш километр черге чатты берген чыдар арыг, кылаң суглуг хөл. Кажан хат хадааш, чалгый бергенде көөрге, тей дег чалгыглар ынай-бээр көжүп чоруп турар, сарлык бугалары үскүлө-жип, ойлатчып турары сагышка кирер. Хөлдүң кыдыын узун, сырый хыыргыыштар хаажылаан, шынаалар, тулаалар чаттып калбарган, шала кеделдир көктүг-шыктыг дазыргай шөлдер, оон ыңай делгем эзимнер, олар сыннарны чоорган бооп шуглап алган чыдар. Хөлде амыдырал үргүлчү хайыны турар. Өдүректер, кастар болгаш өске-даа суг куштары эн-дерик, олар чайгы үеде чалгыны дүжүп түлээш база чуурга баскаш, улуг хөделбестер, ынчалза-даа олар хөл кырында бөлүк-бөлүү-биле кара шаар дег болу берген эштип, чемнеп чоргулаар. Буур-буланның дүжер чери база ол. Оларның калбак мыйыстары-биле сугну шааладыр саарары бистий майгыннарывыска безин дыңналып кээр.

Кара-Хөл — Улуг Устуң суунуң үнүп чыдар дөзү. Мал сүрүкчүлери Кара-Хөлдү «Бистин курортувус» дижирилер. Лаа биле Илгин-оол ийи:

Карак четпес аяңнарлыг
Калбак шыктыг Кара-Хөлдү.
Кажаа малы, аны-мени
Каттыжа бээр Кара-Хөлдү.

Льттар чаржыр делгемнерлиг
Ажык шөлдүг Кара-Хөлдү.

дижип, ырлап бадыргылаптар эрлер чүве.

Немелде деңзи — бо дээрге мал сүрүкчүлеринин чедип алыр дээш чүткүп чоруур кол сорулгазы. Ону чедип ап-даа чор бис. Шарыларывыс каракка көзүлдүр-ле тодуп, семирпип турар болду. Оларнын омак-сергээ-даа дам барган. Ымыраа-сээк чок сериин тайгага, терең оытка ындыг болбайн канчаар. Сөөлүнде-сөөлүнде шарыларывыс Кара-Хөлдү мырынай турлагзына бергеннер.

Бистерден ангыда, республиканын өске ажил-агыйларындан келген мал сүрүкчүлери база аңаа тургулаан. Кежээлерде одагларывыс аалдажып, ажил-амыдыралывыстык дугайын хөөрежип олургулаар-даа бис.

— Тывада Кара-Хөл дээр сын-тайга кырында магалыг чайлаглар бар. Ёс Кара-Хөл база-ла магалыг чер-дир.

— Кайда-кайда Кара-Хөлдер барыл?

— Бай-Тайгада.

— Тес-Хемде.

— Ыпта мырынай ийи.

— Ёо база.

— Оон-даа өске черлерде бар.

— Ол-даа канчаар, Тес-Хемниң Устүү-Шынаа сумузунун тайга кырында чайлаа Кара-Хөл бир элдеп таварылганы көргүскен чер ийин — деп, Сапык чугаалай-дыр.

Бодавые, чамдык мал сүрүкчүлери ашактың чугаазын шынап-ла дыннаксай берген хире. Олар аңаа чоокшуладыр чыыра-чыыра олургулапканнар. «Шыян ам!» дээр кижилер-даа бар. Сапык ашак үр үнергедип олурбайн-даа, ол чугаазын эгелээн.

— Тес-Хемнин Устүү-Шынаа Кара-Хөлү дээрге, Тес-Хем биле Танды районнарынын аразында, бо Кара-Хөл ышкаш, тайга кырында турар хөл-дүр. Чайын аңаа Устүү-Шынааның Чооду сумузунун чону чайлаглап турда, куда дүшкел. Оолдун ада-иези Устүү-Шынаа чурттуг чоодулар, уругнуу — Элегес чурттуг оюннар. Оюн кудагайлар уругну Кара-Хөлге үдеп чедиргеннер. Кудадан бай, хөглүг болган. Ынчаарда улус таптыг-ла сизген кезип турган изиг ажил үези чүве-дир. Оюн кудалар аалынче, ажил-ижинче далажы бергеннер. Ынчалза-даа чооду кудалар оларны ытпас: «Ам-даа турунар!» дээш, хүннүң-не баш тигер, хой өлүрер болган. Ынчангаш оюн кудалар чынып чадап туруп бергеннер. Оюн кудаларнын аразынга бир кайгал эр турган. Бир-ле кежээ, оюн, чооду кудалар изиг түлүк хөөрежип, сөннежип органнар. Чооду кудалар:

Аалым малы чайлап оъттаар
Ажык шөлдүг Кара-Хөлдү.
Аралажып аяктажыр
Арбын чооду чонумайны.

Хөй-ле малым турлаа болган
Көктүг, шыктыг Кара-Хөлдү.
Көгээржинде хөрөнгилег
Көвей чооду чонумайны —

дижип, чуртун макгап ырлашканнар.

Оюн кудалар аңаа харыы кылдыр чоодуларнын ырлаанындан-даа артык өткүт, чидиг үн-биле ырлап бадырыпканнар:

Кадыг идик карылгазы
Кара малгаш Кара-Хөлдү.
Каас, чараш Элегесче
Карбандырып чана берээл.

Чымчак идик карылгазы
Чыдыг малгаш Кара-Хөлдү.
Чычыы, торгу Элегесче
Чындыцнадып ажа берээл.

Оюн кудаларнын аразынга бичии үр-чар чүве-даа болган. Даартазында чооду кудалар оюн кудаларны ам шынап-ла эзеңги арагазын сөңнээш, бир хой эьдин дергилеткеш, чандырған.

— Кара-Хөл деп чайлаг черге келгеш, эмин эртир сула салдыммас, ажыл-ижин база утпас херек деп чүве бо-дур — деп, бир өске одагның кижизи Сапыктың чугаазын ханып деткиди.

— Бодавыже, Сапык бо чугааны хей эвес ыткан болдур ийин, оолдар,— деп, Лаа база демги кижээ каттышты.

Кара-Хөлге келген соонда шарыларнын семирп, каракка көзүлдүр-ле деңзи немеп турарын кижилер база катап чугаалажы бергеннер.

— Кара-Хөлдүң беримчези халас барбас ийин, оолдар — деп, Чочу катап чугаалаттынып үндү:— Эрткен чылын мен кодан шарыларымдан 18 тонна немелде деңзини алгаш, эрескежээ мал сүрүкчүзүңге санаткаш, «Найыралдың поездизинге» олурупкаш, Москва, Ленинград ынчаар каккан болбазык мен бе. Кижиниң кылып каан ажыл-ижин нам, чазак хирешаа-биле үнелеп көрүп турар боор чүве.

— Москва, Ленинград ынчаар чорааш, кандыг-кандыг со-

лун чүүлдерни көргениңерни биске хөөрөп бербес силер бе, эш Чочу!— деп малчыннар дилээн.

Чочу боданмайн-даа мынча дээн:

— Солун чүүлдерни хөйүнү көрдүм, солун кижилерге-даа ужуражып чордум. Билиг-медерелим, арга-дуржулгам чет-чир турган болза, бүдүн ном-даа бижип каар ийик мен. Ынчаарга мынчаал, оолдар, бистер мал сүрүкчүлери эки ажылдааш, «Найырал» поездиге олулар азы Бүгү-эвилелдин улус ажыл-агый чедишкннеринин Делгелгезинге киржир эрге дээш демисежиил. Солун чүүлдерни ынчаарда көрүп ап болур бис. Ындыг чарышты калбартып чорудаал аа, оолдар. Менээ каттыжар, мээң-биле чаржыр силер бе?

— Силер каш чыл улаштыр мал сүрүп келген улуг дуржулгалыг кижилер болгай силер. Бис силерге кайын быражыр бис.

— Чүгө шыдавас чүвөлү— дээш, Чочу ынча дээн кижиге удурланган.— Чаржыр, ажыл дээш аразынга чарыш салыры — ол дээрге чаржып ойнаары эвес-тир. Кады чаржып халып олурган удурланыкчызы ужуп каарга, амырап халып сарары ышкаш бе? Чок, социалисттик чарыш дээрге, ол болза бот-боттарын деткижеринин бир кончуг чугула аргазы-дыр. Чарыштан эки чүвө тыптып төрүттүнөр болдур ийин.

— Бир эвес арга-дуржулганы айтып бербишаан, бистерни өрү тыртпышаан чаржыр чүвө болза, мен-даа силер-биле чарыш салыр-ла мен — деп, бистен элээн ыракта одаглан келген бир эр чугаалады.

— Шупту аравыста чарыштыг эвес бис бе, эки туттунуңар, оолдар. Боду чүнү-даа кылбайн чыткаш, арга-сүмө, дуза-деткимче алыр хөөн турбас эвеспе — деп, Чочу сүрүкчүлери база катап сагындырып кагды.

Малчыннар одагларывысче тарап чанып турувуста, элээн орайтай берген турган. Ай Кара-Хөлдү аажок чырыдыпкан, ооң кылаң суунда кожагар бедик тайгаларның, калбак эзим-аргаларның, суук-суук ыяштарның дүрзү-хевири көстүп турган.

„Дургуннар“

Бир неделя хиреде хүн караа көрбээн бис. Дүне-даа, хүндүс-даа чаашкын-на, чаашкын. Хеп-сын көк мөөн, оон туржук, майгын иштинде шуглак-дөжек, дериг-херексел безин бүдүү шыгаан. Кара-Хөлдүн ол-бо талаларында бичии-бичии дамырактар ам шаагайндыр агып бадып чыдар хемчигештер апарган. Ажык шөл-даа, делгем аяңнар-даа суг. Ыңай-бээр аьттыг чортарга, чайтылаар чүвө.

— Дешти берген дээр бе моңар, бо кудай, оолдар, бол-

дунар аргалыг чүве болза, ол дежин бөөшкүннеп кагза аа—
дижир-даа кижилер бар.

Бир-ле эртен булуттар өрү көдүрүлгөш, тайгалар башта-
рындан союзлаш, ынаар мурнуу чүкче көжүп чорупканнар.
Хүн база-ла каткы-хөглүг чазык шырай ышкаш, чайнан
үнүп келген.

Чаьска хораан хамык дириг амытаннар, бойдус амырап
слунган. Ылча хөй хонукта болган чаьс соонда кааң аяс хүн-
нүн үнүп келгени биске улуг байырлал болган. Ынчалза-даа
байырлап, хөглөп орар чүве кайда боор, шарыларывысты бө-
лүп, ончалап эгеледивис. Сүрүкчүлерниң санаашкын кылып
кожаңнаткан холдарын көөрге, тараа чыыл, чемнээн дагаа-
лар-ла, кожаңайнчып-ла турар. Чочу санаашкын-даа кыл-
байн, ол-бо көрдүнүп чоруп турар. Оон биске келгөш, элээн
хөлзээн шинчилиг аппаратды:

— Сан дүгжүп тур бе, оолдар?

— Ол-бо шаараңнааш, холушкаш, орта санатпайн тур-
лар.

— Мен санавадым, ана чүзүннеп көрүп тур мен. Маңаа
бир чамырык мыйыстыг хүрең шары кай, оолдар? Бо-ла чы-
дып каар, соонче халыыр моова болбазыкпа. Ооң-биле үр-
гүлчү кожа чоруур дөңгүр шилги шары база чогулу.

Чочунуң ол чугаазының соонда шарыларны ак черге үн-
дүрүп алгаш, ылап санаан — беш шары чок.

— Чувениң байдалы билдингир-дир. «Дургуннар» тудар
деп айтырыг үнген-дир. Илгин-оол-биле бис ийи «дурганнар»
сүрээл, силер бо шарыларны эки көрүп, өске коданнарның
малчындарындан айтыртышып, ол-бо дилегзинип туруңар —
дээш, Чочу биле Илгин-оол чорупту.

Ол-ла хүннүн дүьш үези чүве. Аяңга турган шарылары-
выс хенертен-не бөлдүңчү дүшкеннер. Қанчангаш-ла көөрү
вүске, тәгеряк мыйыстыг көк шарыны бистиң шарыларывыс
долгандыр бүзээлепкен турлар. Демги шары өөр тыртып.
чоокшулаарын бодаза-даа, шарылар ону аразынче киирбейн
турлар. Бистиң «Содаачы-Хүрең» дээр шарывыс, демгини
чыттагылап көргөш, «би-шух» кылыңгаш, бурунгаар үзегер
сүүр мыйыстары-биле үзе каапкан. «Содаачы-Хүрең» «дур-
гуннуң» азы «аалчының» кырында-ла барган. Хыыгайндыр,
хийгайндыр, дазырткайндыр эдип турар кырлыг кылдыр
өрүп каан кымчыларывысты чайып, алгырып-кышкырып тур-
гаш, демги шарыны арай боорда чарып алдывыс. Ол шары-
ны сыдымнааш, майгын чанынга эккеп баглап кагдывыс.

— Бистиң «дургуннарывыс» бо «дургун» ышкаш, шак
ынчаар туттурган болза кулугурлар — деп, Сапык чугаа-
ланды.

— Бо Кара-Хөлде хөй кодан бар, оларны кезип көрзе артык эвес-тир. Бистиң «дургуннарывыс» оларда, оларныы бисте болза. солчуп аарда чүү боор, белен-не ыйнган — деп, Орукмаа сүме катты.

— Доо ол аъттыг ийи кижиге кел чор, шуут-ла бээр чоруп орлар — деп, Сапык кымчызы-биле эзим кыдыынче айытты.

Келзе-ле «Шивилиг» совхозтуң сүрүкчүлери Маады Ма-дар биле Маады Чагар олар болду. Аъттан дүшпейн-не «дургунну» танып кагдылар.

— Экии, эштер! «Дургун» сүрүп чор бис. Эки тур силер бе, чаашкын үезинде мал-маган оскундурбадыва моңар? — деп, Чагар айтырды.

Байдалды чугаалап бердивис. «Дургун» сүрүкчүлери чу-гаавысты дыңнап алгаш, мынча диштилер:

— Бисте ийи «дургун» туттурду. Ээлери ам-даа келбейн-дир. Олар силерни-даа бооп чадавас, барып көрүңер.

Ол ийи «дургуннуң» бирээзи шынап-ла бистиң коданныы болган. Ону сүрүп эскелгеш, өөрүңге кадып алган бис. Ол хүн бистиң одаавыска каш-даа «дургун» сүрүкчүзү келген.

Бистиң «дургун» сүрүкчүлери-бис чораан аяар олчаан барган. Кежээ элээн орайтааже чедир оларны манап, улуг от салып каап турган бис. Ынчалза-даа өөрүвүс келбээн. Олар ол-ла хүн «дургуннарның» изинге үскеш, салдыкпайн барган улус-тур. Иске мынчаар дээп ап-тырлар: мурнунга Чочу, соонга Илгин-оол сүрүштүр чоруп орларда: «Тур!» деп, чугаалангаш, Илгин-оол эжиниң эктинден сегирип алган.

— Чүл?

— Мурнувуста ис.

Аъттан дүже халышканнар. Оон сигени чок тас черде шарылар изи чытканын көрүп кааннар.

— Эрги ис-тир.

— Ийе, эргизинде эрги-дир. Кыжын болза кара бораң адаанда дээр. Олар болап эртке-ле ийи-үш хона берген хи-ре-дир.

— Сүрер бе?

— Сүрер.

Чиңгистиг, сигенниг арга иштинге истер бирде чиде-даа бээр, бирде тыпты-даа бээр. Сүрүкчүлөр истерниң уу-биле үр-ле чоруп органнар. Ам шуут чүү-даа билдирбестээн. Ис-даа, бараан-даа чок. Бир-ле черге келгеш, Илгин-оол мын-ча дээн:

— Уваа, бодаарымга, шарыларывыс соовуста чыдып кал-ды ышкаш ийин. Силер чүү деп бодаар силер?

— Мен база сонгу изивисче сестип чор мен. Аш, сүргүн чүвөлөр шуут шыыгайны бербес оларын. Эки оъттуг чер тып

алгаш, ында турупканнар болдуве. Тоттур оьттап албааже, оон чорбас хире ийин — деп, Чочу харыылаан.

Ынчангаш сүрүкчүлөр дедир изи-биле ээп чорупканнар. Шары оруктан былдап үне бээр хире оьттуг черлерден ис кезип чоруп-ла органнар. Бир-ле хем аксы черге келгеш, Маады Илгин-оол аьдының аксын тырткаш, эжинче хая көрнүп келтеш, чугаалаан:

— Адырам, мен шары дийик мен, хырным тоттуруп аар дээн-дир мен. Бо шору делгем оймактарлыг хем унун эскер-бейн эртер мен бе? Чо-ок, доктаар мен. А-ха, тайга тазы база чоок-тур. Бо хемни элээн черзилеп көрээл.

Малчыннар ынчаар дугурушкаш, ук хемни өрү өскепкен-нер. Хемниң уну аажок шыргай, аьт чоруп шыдавас, эзиминиң ишти мүн-не чүгээр, аксымаар, кезек-кезек өленнерлиг чер болган. Сүрүкчүлөр өрү чоктаза-чоктаза, тайга тазы чоокшулап келгеннер. Ис-даа чок, бараан-даа чок.

— Эң-не көскү черге үнгеш, дураннап көргеш, бир шийдин тывар-дыр — деп, Чочу эжинге чугаалаан.

Ийин километр хире барганнарда, Илгин-оол мырыңай алгырыпкан:

— Шары йзи!

— Аң изи эвес бе?— деп, Чочу шынзыкпаан.

— Аң биле мал изи ылгавас кижини Маады эвес-ле болду ийин — дээш, карангайларның бажы сүвүр эвес, мадагар болганын ол тайылбырлаан.

Сүрүкчүлөр тайга тазына үне бергеш, бараан харап үр-ле дураннааннар. Анаа карак чедер черде хамаан чок дуран караа чедер черде безин элеш-караш дээр чүве көзүлбээн. Малчыннарның хөңнү баксырап эгелээн, Илгин-оол иштинде боданган: «Бо кончуг моовалар тодуп алгаш, моон чорупканнар-дыр. Адырам, болар кайылап баргы дег чоор. Ийе, доо ол хемни черле часпас...» кылдыр бодап чорда, Чочу алгыра каапкан.

-- Ойт, хайлыг эр, шарыларывыс доо ол кара өзен бажынче кирип бар чорлар. Бирээ, ийин, үш... мырыңай чеди шары. Бажында Чавырык-Мыйыс...

— Кай, дуранын — дээш Илгин-оол ушта сога берген.

— Ылап-ла олар-дыр.

— Манаа турган херээ чок, ыяш ишти кирбээнде чедээл.

Ынчаар дугурушкаш, малчыннар ак-ак черлерге шошкуп, берге-берге черлерге чортуп, шарыларже чоруп-ла органнар. Бакка бак ұлажыр дээн ышкаш, ол-ла чоруп оргаш, билдиртпес дөң артында көшкеге кээп үскеш, ону ояр дээш, элээн хөй шакты аңаа эрттиргеннер, ынчалза-даа «дургуннарны» ызыртыр сүрүп чорупканнар.

Бистиң аалчыларывыс

Бистер, мал сүрүкчүлери, төп черлерден талыгыр ырак сын-тайгага чурттап чорзувусса-даа, эртем-билиглиг ээлдек-даа, эрбенниг донгун-даа аалчыларлыг турган бис. Кино-чурк тыртырыкчылары, Саянның үжелеп алган чыдары казар байлактың дилекчилери, аң-мең талазы-биле эртемниглер дээш, аалдап келир кижиле хөй. Кино тыртырыкчылары бистерни элээн шүүдеткеннер. Олар бистерни аянныг хепкерип алгаш, шарыларны сүрдүрүп-даа, чада сүрүп одарландып-даа, ол-бо таладан дырыладыр тыртырып ап-ла турар болганнар.

— Балдырганның малгажынга дүжүп кел чораанывысты тыртырган болза солун-на ийик аа — деп, Сапык хомудап чугаалаан.

— Ол-даа канчаар, Чап иштин эртип, ылаңгыя Мөнгүн-оол одуруу-биле шарылар чаңгыстап шуужуп турар чурумалды кино көрүкчүлери сонуургаан болза эки-ле ийик. Херээжен мал сүрүкчүлери база бар-дыр, олар эр улус-биле дөмей эрес-кежээ кижилер-дир деп чүвени-даа көргөй-ле — деп, Орукмаа база-ла чугааланып үнүп кээр турган.

— Кызар-Хемниң чүс ажыг метр черден шурап бадып чыдар саарыын кинога тыртырып алгаш кэргүссө аар — деп, Маады Илгин-оол күзелин илереткен-даа олурар. Ындыг болза-даа бистиң аалчыларывыс чаныпканнар.

Соң дараазында анныыр шинчилекчизи Андрей Андреевич Калецкий бистиң аалчывыс болган. Ол биске кээринин мурнунда Каа-Хемде Үжел аңныыр ажыл-агый черинге чыраан, ам мында Саянда чедип келген шинчилел ажылың кылып чоруур кижиле болган.

Узун-Оорга тайгазының артында Челчи-Хөл деп черин ол улуу-биле сонуургап айтырган. Бодавыже, хөлдүң балык талазы-биле байын билип алыксаан хире. Ол хөлге чедир үдекчи бооп баар кижилерни ол бистиң иштивистен дилеп элээн. Аалчылар ийи хонган соонда Калецкий, мен база Илгин-оол ынчаар Челчи-Хөлче чоруптувус. Ол хөлче ажар баалык аксы боонун соңгу хараалының чирин ышкаш апарган көстүп чыдар чүве. Көөрге, улуг ырак эвес хире. Ынчалза-даа ол дыка ырак болган. Тайга кырынга үнүп кээривиске, оон дыка хөй черлер көстүр болду. Сактырга, черниң эң-не бедиинде турганзыг-даа, оон бедик чер делегейде чок ышкаш кылдыр сагындырар-даа. Чедер дээн черивисынаар дыка ыракта дашкада суг кудуп каан ышкаш көстүп чыткан.

Тайгадан дүжүп баткаш, өзен черге кирип келгенивисте, кежээликтей апарган. Ол чер ыгтуг-даа, суглуг-даа, хона-

рынга таарымчалыы аажок. Дүжүртүнгөш, одаг хап киритивис. Илгин-оол кочалын алгаш, суглап чорупкаш, оозун куруг тудуп алган бо маңнап келди.

— Сууң кай?

— Моон чайлай хонуп албааже хоржок, оолдар. Мырыңай бо чанывыста, доо ол пөш дөзүндө адыг буур баскаш, базырып каап чыдыр. Маңаа хонар болзувусса, ол бистерни-даа, аът-хөлүвүстү-даа хөлзедип хонар.

— Кайда, мен ындыг чүвээ таваржып көрбээн кижини мен. Чурукка тыртырар херек!— деп, Калецкий фотоаппаратын сегирин алган.

— Эртежик моон чайлай хонуп алыыл — деп, Илгин-оол кызытпышаан.

— А хопура, бүдүн отряд атакалап чедип келгенде, адыг күжүр кортпайн, маңаа кайын ызырныр, ырадыр дезипкени чугаажок — деп, Калецкий дүш-даа чок. Ынчалза-даа Илгин-оол аңаа каттышпаан.

Калецкий адыгның «үүжезин» каш янзы хевир-биле чурукка тыртырып ап шаг болган. «Чүгле «үүжениң» ээзи мээң аппарадымче кирбеди» деп мактанган-даа. Эвээжи хөйүнгө чагыртыр аңаар, Илгин-оол бисти өскээр көжеринче албадап чадааш, чааскаан апаргаш, кончуг туражок бистиң аайы-выска кирген. Ынчалзажок ол дыка хөй кургаг ыяшты одаг долгандыр оваалап алган.

— Чылыгда ынча хөй ыяшты чоор сен?— деп, Калецкий соксадырга-даа, ол эндере ыяштап алган.

Кежээки чемни-даа хөглүг иштивис. Имир дүшкелекте Илгин-оол аъттарывысты так баглааш, даваннарын ыяк дужагылап кагды. Оон дүүргезин борбак ок-биле октааш, чанынга салып алды. Ындында-ла чидиг балдызының бизин сыйбап көргүлөди.

Калецкий-биле бис ийи соктундур удуй хона берип-тир бис. Аъттарның хаайы эдип, шаккырганындан барык денге оттуп келдивис.

— Туруңар, аалчы келген. Хүлээп алыр херек!— деп, Илгин-оол чугаалай-дыр.

— Кым аалчы?

— Михаил Иванович.

— Адыг бе?

— Михаил Иванович — деп катаптааш, Илгин-оол ыңаар караңгы черже айытты.

Ам көөрүвүске, оортан ийи көк от көстүп келди. «А-ох», «ик-ик», «өк-өк» кыннып хөрөктөнир-даа, «уух» кылдыр кускуннаар-даа. Аъттар чүгле баг быжыындан ызырнып турлар. Кургамзык алгының аңчыы аажок, баш куйгазы адыяр. От улгаттыр кыва бээрге, оон шимээни бичии ырай бээр, бичии-

ле чавырлырга мырыңай бо кээр. Адыг бисче хөректенгеш, бүдүн оюк ширикти шывадаар орта, от имистелиш кылынды, оранчок улуг ширик Калецкийниң хөрээн хөме шаанты.

Москва чурттуг аалчы тайганың дүнеки «аалчызындан» ам-на коргуп сести берди. Ол дораан-на фонарын аажок чырыдыпты. «Ланчыымны чүктеп аарым кай» деп чугааландыдаа. Бисте ам удуур кижичок: отче ыяш киир октаан, одагны бузураан, оттуг кезектерни адыгнын шимээргеп кээп турар черинче шывадаан турар мындыг бис.

Кыштын чай-биле солчуру ышкаш, даң ынаар чөөн чүктен агарып келген. Ынчап чоруй, ыяштарның будуу улам шаарарып, чер чырып орда, Илгин-оол чугаалаан:

— Демги адынар ам келир дүннүң карангызы дүшкүжө силерни удудар, мен-даа удуп чыдыптым.

Илгин-оол дораан-на хаарыктай берген. Адыг дүн карангызын эш тыртар, хүндүс дидим эвес апаар чүве-дир дээрзин билдивис. Кол-ла билген чүвевис — адыгның хөмчүзүнге кымдан-даа артык харамы.

Челчи-Хөлге четкеш, оон элээн хөй балык ужулгаш, кончуг амданныг балык мүнүн хайындырып ишкеш, маажым орар аравыста, Маады Илгин-оол бисти өөреди аарак чугаалаан:

— Адыг чааш аң. Ол дошкун үелерлиг: хоошпа азы сүрүш үези бир кончуг, ынчан адыглар чыгып алган чоруур. Ослдуг адыг бир берге, ажы-төлүнге чүү-даа амытан ындыг. Балыг адыг бир кончуг, думчукка дулганда бызаа сугжу дээн ышкажы ол. Хөмчүлүг, үүжелиг адыг база амыр эвес. Бис-даа болза кайы-бир черде хөмчүлүг болза ындыг бис. Адыгның эң дидимнелир үези — дүннүң карангызы. Көрүнер даан: бо чаңгыс адыг бистиң бүдүн отрядывыстан кортпады ышкажыл. Ындыг аа?

Чүү деп удурланыр боор, чүгле чөпсүнер, баш соганнадыр мындыг болдувус.

— Адыг-биле ойнавас, оолдар, сл оваарымча чок кижилерни ойнап кааптын болур — деп, Илгин-оол улай чугаалады:— Александр Лааның арнында кежилдир сорбуну эскердиңер ыйнаан. Ол дээрге, мажаалай ирейниң аажылап кааны ол-дур — деп, Калецкий билзин дээш-ле боор, өжөгээр, чандыр-сооба бол, кызып-кызып орустап чугаалаан.

— Шрам у Александра Лаа? Игра медведя? — деп, Калецкий шуут-ла алгырыпкан.

Адыг-мажаалай-биле ылчыннажып болбас дээр дугайын база Александр Лааның арнында сорбунуң тыпты бергенин Илгин-оол төөгээн. Ооң чугаазы бо:

— Ийи чыл бурунгаар чүве ийин. Мындыг чүве-дир: Лааның шарылары кежээ одагга хоюп маңнажып келгей. Онча-

лаарга бирээ чок. Күжүр Лаа келген шарыларның изи-биле хап-ла берген. Таптыг кеттинип-даа албаан, хеп хамаан чок эр кижиниң, ылаңгыя орук кижизиниң тайгага ап чоруур боо-бижек чепсээн безин албаан. Бедик сырый сигенниг улуг оймакка келген. Шарылар аңаа оыттап турганы изинден илдең болган. Бир-ле черге келгеш, аьды бурунгаар баспас, хаайы эдип, дедир дывыржааш турупкан. Хап-соп-даа тургаш, аьдын бурунгаарладып чадаан. Лаа аьдын баглааш: «Бо шыргайда черле чүү бар чүве боор, барып көөр» дээш, ынаар базып кирипкен. Ынаар мыйгак-хараган аразында сээктер шиилээн. Ол кээрге, адыг бир-ле дыка улуг чүвени чиңгис, довурак-биле так базырып каан чыткан. Эр сер-даа-жок чазарлап кирипкен. Кырында чиңгис, довураан ап октапкаш көөрге, ооң дилеп чорууру ак-шокар шары болган. Ол аразында бир-ле черде чүве «миш» дээн, канчангаш көөрге, хүрең-сарыг адыг мыйгак-хараганнары уу-чаза базып халып орган. Лаа оон ыңай чүнү-даа билбес...

Ол чылын маңаа Москвадан келген экспедиция улузу чер кезип чорааш, Лааның ыяшта баглап каан аьдын көрүп кааш, сезиглеп дилеп чоруурларга, оларга адыг халдап келген. Халдап келзе-даа, аткаарлаан, чүге дээрге олар беш кижидир. Ол-ла черни шинчилеп турарга, улуг чиңгис базырык чыткан, ооң иштинде кижиди мөчүзү. Геологтарның бирээзи тургаш: «Бо кижидириг ышкаш-дыр» дээн. Оон судалып туткан. Шынап дириг болган. Арнының кежин соя соккаш, бажыңче кедире тыртып каан чыткан кижини геологтар тыякаш, вертоллет келдиргеш, Абакан эмнелгезинче чорудупкан. Лаа аңаа сегээн кижиди боор. Адыг-биле ойнап болбас»— деп, Илгин-оол чугаазын доосту.

Үүлө бүткөн

Бистиң Улуг-Хемивис биле Абакан хемниң аразында Сэхра дээр белдир чер девискээр талазы-биле делгем-даа, оыттуг-суглуг-даа магалыг оран. Күскээр чайын ол чер Тывадан барган мал-биле долган турар. Кожа-кожа кодан-на кодан, одаг-ла одаг. Бода-даа, шээр-даа мал далай чалгааны ышкаш, шиилээр, чиндинээр чүве. Тываның барык бүгү кожууннарындан келген мал сүрүкчүлери ында чыылган турар. Кырып назылаан ирейлер-даа, хып дээн оолдар, кыстар-даа ында. Олар шупту-ла ажыл-ишчи кижилер. Кижиди бүрүзүнүң сорулгазы Ак-Көк хемни кежир, ажай-буурул Саянны ажыр чүс-чүс километр черге сүрүп чедирип келгени малды күрүнениң зыт үүжелээр черинге дужаары.

Мал дужаар черде сүрүкчүлөр ээлеп алган ээлчеглиг. Ону манап каш-даа хонар. Бир-ле хүн бистиң ээлчээвис келген.

Шарыларывысты барып кажаалаптывыс. Олар бистен чарлырын билген-даа ышкаш, бисче, бистиң турган талавысче, дывыржыыр турганнар.

Деңзилээшкин түлүктеп-ле тур. Шала кежээликтей апарганда, Абаканның эът комбинадының төлээзи келгеш, биске чугаалады:

— Орденниг Тыва республиканың малчыннары шынап кежээ-дир силер. Чүгле бо хүн деңзилээн шарылардан 188 баш эң семис күштүг, оон өскези өрү ортумак семис күштүг болду. Бир баш шарының ортумак дириг деңзизин 350 кг дээш, санап көөрге, силер дөртен ажыг шарыны оруктан тып а. ган-дыр силер — диди.

Үш ай чыгы чымыштыг иштиң түңнели бо-дур.

Кежээ одагга чапып келгенивисте, бистиң-даа, өске-даа коданның сүрүкчүлери «Дээң-дээң» деп ырыны аянныг ырлажып турганнар. «Хөглүг-омак, байлак бистиң Тыва дээң-дээң» дээш, ырының сөөлгү одуруун хөглүг үн-биле бадырыптарга, ийи ай ажыг бурунгаар үеде байырлажып чарылганывыс найысылал Кызыл, терең суглуг Улуг-Хем каракка көстүп кээр турду.

ТАЙГАНЫҢ ЭРТИНЕЗИ

Чечен чугаа

Университеттин геология факультетинин үшкү курузун дооскаш, чайгы практика эрттирери-биле чер-чуртумга келгеле дөрт хондум. Ам бо аалымда олур мен. Ачам санакчы кижиги. Мурнунда турган ажылындан энир чылын бээр шилчиттиргеш, мында көжүп келген болду. Мээң шагда школачы чылдарымда бижип турган демдеглелдерим бар чүве, дээди өөредилге черинге баргаш, оларны уламчылаар чайым чок болган. Дем чаа мээң сеткил-сагыжымга кандыг-бир чүве бижиксээр хөөн кирип келди. Амыдыралга дүрген болган өскерлишкиннин дүлгээзини бе азы найысылалдан көдээге чедип келгеш, ындыг дораан чалгаарай хона бээрим ол бе? Аайын тыпайн-дыр мен. Ол-даа хамаан эвес, демдеглелдерим уламчылап кириптейн...

Колхозчу суур

Бо суурнун мурнуу чүгүндө Улуг-Хемнин кадыр элденчек эриин, ооң ындында даңгаар-ла чодураа үнген ортулук. Кежээки салынның оон эккээр чыдының тааланчыын канчаар! Суурнун кедээ талазында куржаангыланчак хаяларлыг шаттарны ажылдыр бир-ле тайганың менги баштыг бизеңнери агарып чыдар. Чер кырының географтыг тургузуунун кол-кол хевирлери — хем, ортулук, шынза, хову, даг, тайга — шупту-ла мында чаңгыс черде дөңөр даан.

Бистин огородувустун дал ортузу-биле дамырак суг агып баткан. Ооң эриктеринде үнген суук талдарның анай-хаактарлыг чиирбейлери саарыг кырынче халайты эгли бергилээн чайганып тургулаар. Чогум суурнун боду меңээ таарзынмады. Ынчангаш ону доп-дораан шүгүмчүлээр ужурлуг мен...

Көдээ суурнун архитектуразы, планнаашкыны болгаш инженерлиг коммуникациязы дээн ышкаш кончуг чугула чүүлдерни бо чернин чурттакчылары көңгүс билбес улус ышкаштыр. Мээң соңгам-биле дужааштыр дөө ол кудумчу кежилдир чаа бажыңның шевергин чаражын, а ооң мырыңай чып-

шыр чанында, мөөгүгө чидиртип ирээш, өнү ногаарара берген казанак аңмаарның болгаш кырында чыл ашкан куу сизген оваалап каан инек кажазының чүдээн. Шак-ла ынчалдыр чурум-чыскаал чок аралаштыр тудуп каан бажың-балгат, кажая-хораа суурнуң сузун басып, хевир тургузуун дыка-ла үрөп турар-дыр.

Ништи мал кажазын клуб чанында кылып каан де. Оон өдөк чыталып келир. Бөгүн ында эмгежок хөй тевелер киирип каан, олар кургамзык үн-биле хүннү бадыр ууруксууруктап алгыржып келдилер. Аажок баштак чаңныг ашак ийи оолга дузалаштырып алгаш, тевелерниң саргызын аштап, кырынче эңгин хөме бүлгүрүптерге, оозунуң бажынче удур дүкпүргөш: «Ха-ай, кончуг керттик моованы! Кыргыз кааптарга, бужар-ла чивин апаар мал-дыр ам бо!»— деп чаңчаттынып хүнзеди.

Чүвениң шыны-ла херек, бо черниң чурттакчыларынын амыдырал-чуртталга байдалын мырыңай билбес мен. Ынчангаш ол дугайында чүве биживес мен. Кижил билбес чүвезин бижий бээрге, «чуурга дагааны сургаан» дээниг апаар ыйнаан бо. Черле ынчаш мен болза чогуу амыдыралды херек кырында ам-даа ылавылап көрбээн, ону чүгле уран-чечен чогаалдардан кезик-чамдыктап номчуп, билип ап чоруур оол-ла болгай мен.

Ачамның чугазы болза, бо чылын аңмаар-савага сыңмас тараа, ногааны-даа, килдеп, деңзилеп четтикпес эътти, сүттү-даа алыр-ла бис дээр чорду. Чамдык черлерин эртир салын хөөредипкен-даа дижик, ачамның ол хире мактанып олураын бодаарымга, бо колхозтун экономиказы болгаш саң-хөө байдалы черле элээн шыырак хире-дир деп билдим.

Ам база шүгүмчүлөлдиг бодалдарымны уламчылаайн. Чер — материалдыг бүгү-ле кежиктерниң үндезини. Оон дөрбелчин метр бүрүзү кижилерге тарааны, ногааны, чимистерни, эътти, сүттү берип турар. Ынчангаш черниң хөрзүнүн байлакшыдары, чалыткадыры эрозия дээр яны-бүрү үрелишкиннерден ону камгалаары кижил бүрүзүнүң ыдыктыг херээ! Ча-ча, философтуг угаадылга маңаа доозулзун, ону билбес кижил кайда боорулаан. Дем эртен чаа мээң сеткилсагыжым доюлдуруп, угаан-медерелге хөй янзы бодалдар төрүттүндүрүп келген бир таварылга бар ийин. Ам ооң алыс Ужурун тайылбырлаайн.

...Суурнун алды талазында ногаан шыкта чодур кара чөвүрээлиг улуг терек бар чүве. Дүүн оон хөлегезинге таалап дыштанып, ном номчуп чыткан мен. Дем эртен ол-ла черимге баргаш, пат кайгадым. Терээм чок. Үерлээн хем суу эрткен дүне колхозтун девискээринден дыка улуг шөлду чире шаап

аппарган болду. Бо болза чангыс таварылга эвес, а чыл бүрү-де ындыг болуп турары кончуг-ла харааданчыг-дыр. Суурнуң хемче талазында чамдык бажыңнар мырыңай кадыр элденчек эрик кырында тургулаар чорду. Оларны ам өскээр көжүрбээже хоржок апарган. Моон ап көөрге, колхозка эрик камгалалының гидротехниктиг тудугларын тургузуп эгелээри хүннүң соңгаарлаттынмас айтырыы болу берген-дир. Ол ажылдарны доп-дораан эгелээрин колхозчуларга сүмелевышаан, мынча дээр күзелдиг мен: «Эргим эштер, силерде күш-даа, техника-даа, акша-хөрөңги-даа бар болгай. Черинерни камгалаңар! Ол силерниң өнчүнер ышкажыгай».

Мээң бо демдегелдерим колхозчуларның кайы бирээзиниң холунга душ бооп кире берзе; «Кыйгырыг, йөрээл салган, киришпеске киришкен, хирлиг холун пашка суккан, чүү мындыг кижин тыпты берди?» дээр чадавас. Ындыг таварылгада мээң харыым мындыг болур эвеспе: «Эргим эштер, шүгүмчүлелди ажыг, ынчалзакончуг ажыктыг эм дижир чүве чораан. Мээң демдегелдеримде кирген чамдык шүгүмчүлелдиг бодалдар кедизи барып силерниң ниити херээнерге дуза чедирип, бо черниң онзагай байдалдарыңга хамаарыштыр чаа идея-даа көдүрүп келири магат чок. Ынчангаш мени элекке «хажызыңдан какпаңнаан, дооразыңдан докпаңнаан» деп дыка чемелевейн көрүңер...

Кежээликтей апарды. Даарта чайгы практикам эрттирип чоруптар мен. Аалымга беш хонук дыштанып аайн, оон ыңай үе чок-тур. Байырлыг, колхозчу суур!

Фомич

Бо шагда амыдыралдың болуушкуннары кайгамчык-ладүрген солушкаулар-дыр. Каш-ла хонук бурунгаар мен Москваның делгем бульварларыңга қылаштап чоруп турдум чоп. Ам бо ээнзиргей тайгада, үе-дүптөн бээр кижин холу дээп көрбөөн кур эзим иштинде Фомич-биле ийилөөн олур бис. А Фомич деп кымыл?

Таганда аскан кочалчыгаш адаанда кезектер чүшкүрүп олурар аразында, ооң овор-хевириң чуруй кааптайн; арны эъткир болгаш мөрзүгүр кызыл, ынчалза-даа чазык-чаагай шырайлыг, эриннери кылын, дөрбегер, а карактары сыгыраш, дүмчуунуң бажы хертешсимээр. «Соок-Ирей» салдыг. Сывырнып алган дүктүг билектерин көөрге, мээң дөнмектеримден чиңгелевес, деңзизи центнер ажыг, а узуну ийи метр чыгам. Черле ынчаш улуг-чаагай талазы-биле ховар дээр бүдүштүг бо кижин болза, геолог Степан Фомич Макушенко дур.

Үш хонук бурунгаар тайгага геологтар турлаанга чедип келиримге, мени Фомичиге дузалакчы кылдыр кошкаш чору-

дупкан чүве Бистиң баштайгы ужуражылгавыс мырыңай хөктүг болган чоор. Хамыктың мурнунда ол мээң харымны айтыргаш, ооң соонда:

— Арганынны аа, хырның кадык бе, кортук эвес сен бе?— дээш, ам кээп ара-соора — адың, фамилияң кымыл?— дидир-ле.

Ынчаарга мен иштимде: «Бо мажаалайзыг геолог мени ыялап, базымчалаар сагыштыг-дыр, алзып болбас, буганың мыйызындан дораан сегирип аар херек» деп бодааш, чөңгээлей аарак сөглөдим:

— Адым Шулуу, фамилиям Ак-кыс, удавас чээрби харлаар мен. Амыдыралым иштинде чүүден-даа коргуп көрбээн мен, кортпас-даа мен.

Фомич мээң бардам харыымны хаайынга-даа какпайн эрттирипкеш:

— Сээң адыңны, фамилияңны орус дылче канчаар очулдураары?— деп айтырды. Шаштырыглыг харыымга удур база-ла ындыг янзылыг харыы манаан бодум борта арай эпчаксуна бергеш:

— Шулуу дээрге моол сөс, очулдураарга «даш» болур чүве, а Ак-кыс деп фамилияны орус дылче «белая девушка» деп очулдураар ийин — дидим.

— А-ха, даш. Чараш ат-тыр, харын. А анаа-ла даш бе азы кандыгыл? Даштар янзы-бүрү-ле болгай. Мрамор, гранит, азы галька, гравий суг-суг дигилээш аан.

Мен Фомичиге анаа-ла ниити даш дээн чүве дийин деп кагдым. Дараазында ол:

— Фамилияңның каттырынчыын аа, сен «ак кыс» эвес, харын сыр дедир, кара оол ышкажың чүл?— дидир.

Шагда бичиимде кырган-авамдан дыңнааным бир чугааны сактып келгеш, тайылбырладым:

— Мээң ачам чырык чер кырынга төрүттүнүп кээп тураар үеде, тыва улус үжүк-бижик-даа чок, бүдүүлүк чораан. Кырган авамның уруглары ызырынмас, божаан соонда удатпаанда бүрлүп каар турган чүве-дир. Ындыг кончуг хай-бачыттан адырлып аарының арга-сүмезин улуг улустан айтыраарга, бир кадай: «Чаа төрүттүнген төлүннү дедир кылдыр, ак болза кара деп, кыс болза, оол деп адап ал, ынчаарыңга аза-четкер алагып, алыр дээш келген кижизин тыппайн чоруу баар» — дээн ышкажыл. Кырган-авам хөөкүй ол чугаага бүзүрээш, чаа божаан кара оглун Ак-кыс деп адап алган, а ол оглу кадык-чаагай өзүп-доругуп, чурттап чоруу барган, сөөлүндө келзе-келзе, ол ат бистиң кезектин фамилиявыс апарганы ол-дур. Фомич мээң бо чугаамны кедергей сонуургап дыңнааш, ооң соонда авамның, кырган ада-иелеримниң аттарының очулгазын, Чаңгыс-Хадың деп чер адын орус дылга чүү дээрин айтыргылаан.

Сөөлүндө бодап көөрүмгө, Фомичиниң сеткили кончул чымчак, аажы-чаңы онзагай, бичии уругларзыг кижиге болуптур. Ол боду чугаакыр эвес хирезинде, сонуургаа чер аажок, даңгаар-ла менден айтырыглар салырынга ынак денердаан.

Тайга-даксыл кезип, ийи хонук иштинде кады чоруп келгеш, Фомичиниң дугайында мындыг чүүлдер билип алдым: алыс чурту Украина, Днепр хемнин эрийнге төрүттүнгөн, хары бежен чоокшулаан, тускай эртеми геолог, өг-бүлезин дайынга чидирген олчаан амдыгаа дээр бот...

Бис Даш-Балык деп хемчигештин унун өрү өскөп бар чор бис. Фомич үргүлчү-ле дилегзинип чоруур, чамдыкта сай даштарын маска-биле буза шапкылааш, көөр-даа. Мен база ону өттүнүп, ында-хаая даштарны алгаш, аянным сүргей андара-дүңдере тудуп, шинчилээр-даа мен. Университет лабораториязынга минералдар тодарадырым багай эвес кижиге мен. Чогум анаа черге чыткан руданың демдектерин дүргөн эскерип каары белен эвес чүве болду. Борто тускай чаңчыл болгаш үр үеде практика херек.

Энир чылын чайын геологтар бо калбак эзим иштинде хемчигештер унундан үнелиг ховар металлдың рудазын тып алганнар-дыр. Ол руданың чогуум мөөң чыдыны ам-даа ты-вылбаан. Бис ону дилеп чоруурувус бо. Амдызында чүнү-даа тыппадывыс, чүгле чүктешкилеривисте күш-хүнезинивис эвээжеп, чиигеп чор, а немешкен олча көңгүс чок.

Бо хемчигеште балыктын хөйүн кайгаар-дыр мен. Кара шаар-ла! Дем чаа мен дузак-биле он ажыг кадыргылар шелип алдым. Фомич оларның казырын сүвүрүп, иштин аштааш, мүн хайындырып олур. Мээн балыктаарымны денди-ле сонуургаар кижиге-дир. Боду балык дузактап билбес де. Харын-даа эмин эртир сонуургааш, мээн чанымга кээп, медээ-жок улуг мага-боду-биле сугда балыктар хойзур боорга. шугулдап, «ынай ыра, даг-иргек!» деп-даа турдум. Ынчаарымга ол мээн аайымдан эртпес, тенектени бээрге, ачазы кончупкан бичии оол дег, чөптүү аажок кылаштап чоруй баар чорду. Чаптанчыг-ла « Степа даай»-дыр ам!

Мен ам Фомичиниң мурнунга ажык-дузалыымны көргүзүп, оон хүндүткелин чедип алырынче улуг базымны кылдым ышкаш. Дүүн кежээ Фомич чалгыны хыралгаш, ужа албастаан өдүрөк соккаш, мүн кылган кижиге, а бөгүн балык мүнү мээн ачы-хавыяам-биле хайындыртынар. Ынчангаш Фомич мени мактай аарак мынча диди:

— Эр-хей, Шулуу! Бир хүн мен, оон дараазында сен олча тып чоруур болзувусса, «статус-кво» болур, хырыннары-выс үргүлчү тодуг чоруур, эъттиг мүн база үспес бис.

Фомичиниң хырны дыка-ла улуг чорду, ынчалза-даа бо хемчигештин хөй балыгы турда, ону хүнүнү тоттуруп шыдаар мен.

...Хүн ажа берди. Беш хонук бурунгаар аалымга бо-ла демдеглелдерим эгезин бижип олурган ийик мен. Ам оларга улай база бир эге бижип алдым. Амыдырал хөй талалыг, солун-дур. Демдеглелдеримни моон соңгаар-даа уламчылаар мен.

Романтик

Бо шыпшың тайгага бис шаг-үени тускай график ёзугаар кандыг-бир албан черинге ышкаш кылдыр эрттирип турары-зысты эскерип кагдым. Чемненир шактарывыс доктаамал болу берген. Дүштеки чем сөөлүндө ыяап-ла ийи шак дышта-нылга. Хүн бүрүдө барык-ла сес шакты бут кырынга эртти-рер-дир бис, а кезжээ чемненип алгаш, ийилээн бижитинери-вис мырыңай чурумчаан. Мен демдеглелдерим уламчылай бээримге, Фомич база кылын кыдыраажын уштуп салгаш, слуруптар мышдыг. Бацтай ону ажыл отчөду бижип турар деп бодаан мен. Чогум херек кырында Фомич отчөттан аңгы-да, демдеглелдер база кылып чоруур кижин болуп-тур. Дүүн кезжээ ол менче кыдыраажын сунгаш, мынча диди:

— Шулуу, ма, мону номчуп көрөм. Мемуарлар деп болай бербө, анаа-ла ынчап шыйбактап чоруур чүвөм-дир ийин.

Кыдыраашты аажок сонургап номчудум. Фомич чүглө геолог эвес, а романтик база кижин-дир, моңар!

Фомичиниң кыдыраажындан

19 $\frac{VII}{5}$ 70

«Эх, бо бойдустуң чаражын! Тускай эртеми аайы-биле хөй-хөй чылдарда чер кезип, улчуп чорааш, кандыг-кандыг эзим-аргаларны, хемнерни, дагларны, шынааларны көрбөөн кээр мени! Ол хирезинде-ле бойдустуң катаптаттынмас каас-чараш чурумалдарын черле магадап ханмас-тыр мен. Ам бо даады-ла пөш үнгөн эзим иштинде Шулуу деп оол-биле ийилээн олур бис. Долгандыр ыржым-на чүвө. Ынчалза-жок ол ыржым түр болдур эвеспе. Кезжээки имир дүжери билек, эзим ишти хөлзөп, дойлуп, шимээргеп үнөр. Эрткен дүне бистин одаавысты долгандыр эликтер даңны атсы ал-тырыштылар. Кедээр тайга тазындан сыыннар үнү дынна-лып кээп турду. Ол-ла кавыда кокайлар база улштулар. Мында дүнеки куштар дыка-ла хөй ышкаш-тыр. Оларнык «симфониктиг оркестрин» таалап дыннап хонар-дыр бис. Оон иңдай, сибирь тайгазының ээзи «Миша даайдан» эгелээш, шырбактыглар, чекпелер, маньлар дээн ышкаш улуг-биче араатан аннарның ёзулуг ораны чер ыйнаан бо. Адыр, дуогу-луглар база эмгежок ышкаш. Ылаңгыя чер хаваннарының каайлары-биле часпарлап каапкан шириктери бо-ла тавар-

жыр-дыр. Дииндерниң көскүлени аажок, а киш, ас, күзен, кырза, тооргу болгаш өске-даа үнелиг кештиг аңнар мында хөй хевирлиг. Бо чылын аңчыларның олчазы арбын болур дээрзинге бүзүрээр мен, ол дээш мөөрей салырынга белен мен.

Мында үнүштер база бир янзы, онзагай деңердаан. Пөштер суук, хөнү. Оларның будуктары баштарында кезек черде бөкпештештир үнгөш, дээвиир ышкаш тутчу берген, эзим иштин кезээде хөлөгелеп турар. Ынчангаш оът-сиген чангыс зай, чүгле узун-чиңге халбыыштардан тургустунган. Чырыкка ынак бүрүлөр-даа, кояаргак чечектер-даа чок. Алдын хүннүң диргизикчи херелдери үргүлчү часытпас боорга, оът-сиген бар-ла шаа-биле кырзанып, амы-мөчү чурттаарының аргазын тыва бергени ол-дур. Дириг бойдустан амыдырап чурттаар дээш улуг демиселиниң бир илергейлээшкини ол-дур ийин.

Бо тайганың аң-меңи хөй, кат-чимизи элбек-тир харын, а оон чериниң иштинде та кандыг байлактар шыгжаттынып чыдар чүве? Чогум-на оларны дилеп тывар дээш мээң мында келген херээм ол. Ынчалзажок бо тайганың ёзулуг бай-лаа — пөш. Чүгө?

Кандыг-бир чүвени бис хамыктың мурнунда оон кижилерге болгаш ниитилелге ажыктыын барымдаалап үнелээр ыш-кажывыс кай. Пөш болза ыяш аймааның өске уксааларының кижиге ажыктыг шынарларын шуптузун чангыс бодунда мөөңнөп синирип алган кайгамчык, харын-даа хуулгаазың деп болур ыяш-тыр ол. Мону номчаан кижиге: «Хөөреди бар-ди, эртир салыпты!» дивезин. Ындыг түңнел кылыр бетинде дараазында чүүлдерни билип алзын:

Пөш тооруунуң амданының чаагайын билбес кижиге чок. Ынчаарга ол тооруктуң чемижи ышкаш үскүр үнүш делегейде чок, а ол үстүң шынары алдар-сураглыг прован үстен дү-давас боор чүве-дир. Пөштүң назыны узун, ийи чүс чыл иштинде тоорук берип келир. Чангыс-ла пөш назынының дургунунда чээрби ажыг тонна үстү бээрин эртемденер санап-каан. Ынчаарга пөштү культурулуг үнүштер ышкаш ажаап-тежээп турбас, күзүн барып, чүгле чалгааравайн тооруун чыып алыр ол-ла. Оон ыңай, пөштүң күзүрүмнеринде «С витамин болгаш эм кылыр эфирлиг үстер дыка хөй. Тооруун сайлап каапкан чочагайдан эттээн алгы өңнээр ганин деп будук үндүрүп ап болур. Харын мырыңай, үрүңүң казааш-дүктүрүптеривис тоорук хавы бар ышкажыгай, ол дээр-органиктиг дозу-будуктар кылырының ховар чиг-эди-дир. Пөштүң чогуң ыяжының тудугга, чазанылга кылырынга хе-ректіниң дугайын чугаалаан-даа херээ чок, ол бүгүдөгү билдингир.

Бо-дур, хөөрөм чокка чугаалаарга, пөш дээрге күзүрүмүндөн эгелээш, дазылынга чедир шүптү кезектери кижиге ажыктыг бооп келир ыяш-тыр ол. Оон аңгыда, эң-не үнелиг кештиг аннар пөштүг эзимнерге турар ышкажыгай. Ылаңгыя киш суг болза пөш чок черге чурттап шыдавас. Көк-кат, киш-кулаа болгаш өске-даа каттар база пөш аразынга үнер болгай Артыш, шаанак дээн ышкаш эм кылыр үнүштер, харын-даа тоолчургу ат-сураглыг оргаадай безин чүгле пөштүг эзимнерде турар боор чүве-дир.

Бо тайгага ам-даа кижиге холу дегбээн, чүм олчаан орандыр-ла. Бир эвес моон казар байлактың улуг курлавыры тыптыр болза, тайга ам-на узун үйгузундан оттуп, чуртка, нийтилелге ажык-дузазын долүзу-биле берип эгелээр-дир ийин. Ынчан бо черниң чүгле пөжүндөн миллион-миллион акша өртектиг ажыктыг чүүлдерни алыр апаар. Ол үе чоокшулаан, бо чылын болза орай, келир чылын болза эрте бирээ болурунун кырында келген чер бо...»

Фомич чогуу эртеми геолог хирезинде, пөш дугайында лыка-ла ханы билиглерлиг кижиге-дир! Ону черле сонуургап, аңаа хамаарышкан эртем ажылдары ийикпе тускай литература номчуп турган хевирлиг. Геология болза кристалдар, минералдар дээн ышкаш, азы өскээр чугаалаарга, өлүг бойдус дугайында өөренир эртем-не болгай, а Фомич дриг бойдус дугайында демдеглелдер бижип чоруур база элдеп аа? Кижиге-кижиниң сонуургалы янзы-янзы болур дээри-ле шындыр.

Руда

Бир-ле чүве болган эвеспе. Аас-кежииниң бисче хүлүмзүрүп көрнү каапканы ол бе, азы кандаай чүвөл?..

Даш-Балыктың мырыңай чер иштинден сыстып үнгөн бажынга чедеривиске чүү-даа тывылбаан. Оон адыры дамырак суг бар болган чүве, турлагдан барып хүнезиннеп алгаш, ону уннаштыр, Бустуг-Чарык деп өзенни өрү чоктапкан бис. Кончуг кадыр кызаа аразы-биле баткан, шапкыны аажок, сайы-дажы козурадыр чулуп чыдар ыңдыг суг болду. Эри-биле таптыг кылаштаттынмас, үргүлчү-ле ол-бо талаларынче сүзүп кежер апаар, бужурганчыын канчаар силер! Мен ийи-үш-даа удаа майыым кадырып ал частым. Фомич бир катап дайгактааш, тудуп чораан боозун сугже ышкыныпкан. Чаяан бооп, сыык саарыг таварышкаш, өршээлдиг болган харын. Даш-Балыктың уну дээрге, маңаа бодаарга, асфальтылыг орук-тур он...

Дүүн эртен Фомич бир даш тып алгаш, андара-дүндере тудуп, улгаттырар шил эттүр көрүп, донгураа-биле шыйбак-

тап, дыка үр шинчилээн соонда, менден кезек айтырыглар салган.

— Шулуу, бо даштын өнү кандыг-дыр?

— Ала даш-ла-дыр.

— Хевирн чүнүн-биле дөмей-дир?

— Борбаксымаар, картошка ышкаш чүве-дир-ле.

— Қанчап ынчап барганы ол?

— Сайга дүрбүшкеш ынчап барган-дыр.

— Ындыг дашты чүү деп адаар ийик?

— Конгломерат¹.

— Моон ак кезээ чүү-дүр?

— Кварц эвеспе.

— А каразы?

— Хөмүр-биле дөмей... Габбро² бе?

— Таптыг көрдан! Габбро болза онгар черже уруп каан ышкаш, төгерик боор ийик чоп. Бо дээрге чинге, судалдан-чак-тыр.

— Билбес мен, Фомич.

— Ильменит³ ышкажыл...

Борта чүрээм палт дээн.

— Фомич, руда бе?

— Руда.

— Ынчаарга... чедишкин!?

— Амыр-дыр сен, эжиким! Бачымын моон көрүнерем. Ындыг дүрген чүгле мыйыт оолдары төрүттүнер, а олар согур боор чоор.

— Ам бо... руда?

— Руда... руда. Руда боорга чүл ынчаш? Ооң кайын келгенич билир сен бе? Ындыг болза меңээ таптыг чугаалап берем.

Университетке профессор Соболевскийниң лекцияларын сактып келгеш, тайылбырлап-ла эгеледим:

— Бо даш болза чүгле суг айы-биле куду чуглуп болур. Ынчаарга чыдыны өрү-дүр. Мынчаар хоюгланы бергенин бо-даарга, элээн ырактан баткан хевирлиг...

— Стоп! Теория билириң шору-дур. Эр-хей! Практика биле теория чамдыкта дүүшпейн баар кончуг хайлыг чүве эвеспе, моон сонгаар ону ыяк сактып ал. Рудалыг даштар моон куду-даа бар турган чадавас. Бис оларны эскербейн эрттирипкенивис база магатчок. Ол-даа хамаан, кол-ла чүве, руда тывылган. Ооң чогуум чыдыны: өрү дидин. Шын-дыр. Бис руда конгломерады тып алдывыс. База шын чугаала-дың. Оон дораа-ла «Чедишкин!» деп алгырарга кайын боор.

¹ Элээш, дашты хоюгланы берген даш.

² Кара өңнүг минерал.

³ Титан деп металлдың рудазы.

Оода-ла брекчия¹ тывылган болза харын ужурлуг ийик! Ча, ча, тывалар чүү дээр дижик сен? «Чугаа көвүдеди, аксак хой ырады» ийик бе? Дүрген чоруулу, үе чидирген херээвис чок. Кошчуг кичээнгейлиг болуулу, ам брекчия тывар херек!

Фомич тып алган дажывысты саазынга ораагаш, даштынга будук-биле: «ОБР. № 14. Fe TiO₃. Бустуг-Чарык. 10. VII. 70 г.» деп бижээш, кармактап алды. Бис олурган черивисти демдектеп кааш, шимчеп чсруптувус.

Баштай кезек када рудалыг даштар удаа-дараа тыптып чораан чүве. Оларнын чамдыктары бизеннелчек хевээр, бузулган тии шоолуг хоюгланмаан суг болгулап турган. Ынчан баарга: «Брекчия ам-на бо-булаада эвеспе, кажан-на көстүп кээр болду!»— дээн бодалдар мени дүвүредип, сактырымга, бичии-ле бурунгаар кылаштаар болзумза, ыяап-ла таваржы бээр ышкаш болуп турган. Шак ынчаар аскымнагн уум-биле бир хая көрнүп кээримге, Фомичини оранчок мурнай берип-тир мен. Оон деннежип алгаш, тап билээ чоруп-ла олур бис. Ол аразында дүштээр өй чедип келген. Фомич одагланы берген. Мен дузак сыптап алгаш, балыктаар дээримге, суг шапкын, бырланнаашка орта чүве көзүлбес мындыг. Башта база чүгле брекчия! Хейде-ле далажып, сактырымга, артым-дан бир киж: «Манаа турба, бурунгаар, ам-даа бурунгаар!» деп сымыранын турган ышкаш боор. Фомич ынчан чоонаадагызы ышкаш эцдере чениенип алган, а мээң боксумче шоолуг чүве ашпаан.

Чем соонда кежээки имирге чедир он ажыг километр эрткеш, чаңгыс-даа борбак руда дажы тыппаан бис. Хүндүс-кү «дүрген-не, дүрген!» дээр бодалдарны ам өске, «канчалды-чоонду, чүү болду» дээн янзылыг дүвүренчиг бодалдар солуп, мени аңгададып, алаң кылып туруп берген. Ынчалза-даа лөш дөзүнде кургаг күзүрүм ширтек кырынга чыдыпкан олчаан соккан чүве дег удуй берип-тир мен.

Дем эртен оттуп кээримге, Фомич чем кылып алган олур.

— Ам дедир ээп баткаш, дүүнгү эрткен оруувустуң чамдызын катап эки шинчилээл — диди.

Дүүн дүштеки одаавыска чедир база чүнү-даа тыппады-выс. Оон куду эртип баткаш, чартык километр четкелек чорувуста, мен анаа душ бооп эрик кырынче үне берген киж мен. Канчангаш-ла көрүптеримге, сиген аразында таптыг-ла шаажан аяк хире даш чыдыр. Ону долгандыр сай-даа чок мындыг. Дораан-на танып кагдым. Руда! Бузулган арны кү-дүр, чаа хевээр. Брекчия! Бодумга эки бүзүревейн, демги дашты ап алгаш, Фомичиге барып көргүзөримге, кижим дораан-на:

— Каая чыдыр? Ол черге дүрген бараал!— деп бо.

¹ Хаядан чаа бузулгаш ырадыр шимчевээн, дашты хоюгланмаан даш.

Эдертип чедире бердим.

— Ылап-ла маңаа чытты бе?

-- Ийе. орну бо сиген аразында илдең көрнаан.

Фомич ол-бо талаларынче долгандыр көргүлээш:

— Элдептиин аа, кайыын келген даш боор бо?— диди. Шынап-ла бо кезек черде суг эрии хавакталчак. Бистин ту-рар талавыс оргулаш, кедээзинден даш чуглуп бады кээр хире чер чок.

Ынчаарга брекчия кылаштаар буттуг эвес, адаанда сай-дан хавак кырынче канчап үнүп келгенил? Даштын чыткан черин топтап көре бээривиске, ында бо чылын үнгөш, беш сантиметр хире өзүп чоруй, сый бастырыпкаш, өлүглени бер-ген сигеннер бар болду. Маңаа хар майнын ортан үезинде агар. Ооң соонда чер эрип, ойт-сиген үнгүже июнь ай чеде бээр. Ам июльдуң эгези. Бо даш маңаа кээп дүшкенден бээр бир ай улуг ашпаан хевирлиг. Кайын келгенил ол, кым мын-да эккелгенил? Кара кайгамчык тывызык!

Фомич сугну кежилдир өске эрикче чиге көрүп алган бо-данып-ла олур оң. Ында көшкеленчек кадыр ий. Ооң адаа кээп чинге одуругда шашкан. Фомич хенертен аваангыры сүргей тура халааш:

— Дөө талазынче кежээл — деп мындыг.

Сүүр даштардан халбактанып чорааш, эрик кырынче үне бээривиске, одуругнуң оргулажында көшке хоруму. Ам-на чүвениң ужуру билдине берди. Чаа бузулган руда даштары мында эмгежок. Кадыр ийни өрү дүвү-далаш үнүплеттивис. Суг деннелинден чүс метр бедээлек чорувуста, куржаангы-ланчак руда каъды бо ашты берген чыдыр-ла. Кижн өөрүш-күзүн илередирге, ажына бээр, талаар ашак чорду деп бо-дааш, чүве-даа ыттавадым. Фомич руда каъдының кылы-нын болгаш узунун хемчээп, ийленчээн тодарадып, кезек болгаш-ла масказы-биле буза шапкаш, хапка суп, дыка-ла үр үрелдежил келген. Ооң соонда кадырның шыпшык бажын-че үнгөш, дедир бадарда ол черниң геологтуг тургузуун чу-руп алдывыс. Бо хүн ынчаар эрти.

Дем эртен даш тып алгаш, аайын тыппайн турганывыс ужуру мындыг чүве болуп тур: руда каъдындан бузулган даш кадыр ийни куду окуулаштыр чуглуп баткаш, адаанда оргулашка кайтыктыр каккаш, дедир өрү чаштааш, сугну кежилдир ол чарыкка барып дүшкен. Мен ону согур душ бооп тып алган кижн болдум.

Чедишкин бе азы чүл бо? Улуг-даа бол, биче-даа бол, бир ажыдышышкынга киришкеним бо эвес ыйнаан? Дора дээр-де бир-ле чүве болду ышкаш, түңнели удавас көстү бээр оң. Ону манаайн, далашкан сээк сүтке дүшкен чүве дижик...

Чаа турлаг

Сөөлгү бо хүннерде Бустуг-Чарык ишти дээрге динмирээр чүве ийин. Геологтарның турлаа ам мында көжүп келген. Бистиң руда каъды тып алган черивисте кижилер имиңей-нип-ле тур. Ында геофизиктер чеде берген, электрометрия¹, магнитометрия², гравиметрия³, сейсмометрия⁴ суг-суг дээн ышкаш, мээң эки билбезим херекселдер-биле нарын шинчилелдер кылып эгелээннер чорду. Бир кезек улус калбак эзимниң ыяжын кезип, аэродром шөлү аштаан, өскелери шурф дээр кудук хевирлиг онгарлар каскан, топографтар чер чуруу шыйган, доюлдурупкан кымыскаяктар дег, дүзү-реп-ле турлар.

Та каш муң, миллион чылдар дургузунда ээнзиреп чыткан тайга бо, ам-на мында ажил-иш хайныгып үндү. Кандыг кончуг чапчок чүвел, Даш-Балыктың унун өрү-куду танкеткалар⁵ маңнажып турар апарган чорду.

Дем чаа меңээ Пичугина Надя дээр уруг чедип келгэн:

— Арткан номнар бо-дур: Тендряковтуң «Шивейликен дон», Бенимор Куперниң «Могиканнарның сөөлгүзү», Юхан Смуулдуң «Дош ному», Достоевскийниң «Карамазов алышкылар», Несли Гровстуң «Ам ол дугайында чугаалап болур». Кайызынга туралаар сен? Дүрген шилип ал!— деп ыдалап турду.

Дүүн кежээ бичии экранныг кино көрдүвүс. Адын уттупкан мен. Баштайгы минутадаарында-ла дизиледир аткылажып эгелээр, америк кино чорду. Дөө ол шивиде азып каан радиодан Арно Бабаджанянын аялгалары куттулуп тур. Ажыл сөөлүндө аныяктар теннистээр, хол-бөмбүү ойнаарлар-дыр. Мында ийи эр бар, баастап турда канчаар ону, өлүр-ле дүжүрерлер.

Культура, цивилизация деп чүвениң мындыг ырак тайгага чеде хонуп кээри ол-ла ышкажыл! Кайгамчык-ла дүрген аа?! Ооң кадында бурунгу хүн балыктап чораан улустар хайыракан көргөн сураглыг болду. Ынчангаш мында чарлал азып каан тур:

Бүгүдениң кичээнгейинге!

*Белеткел чок ийи-чаңгыс кижилер турлагдан ырап болбас
Адыглар бар!!!*

Фомич биле мен бо хөй чон аразынче холужуп кирбейн, чүгле дүне турлагга кээп хонуп ап, хүндүс чоок-кавы сыннар кезип, долгандыр тегерип чоруп тур бис. Үнелиг байлактың

1—4 Минералдарнын составында кирип турар химиктиг бүдүмелдернин электрин тогу дамчыдар, сорунза тыртар болгаш өске-даа шынарларынга үндэзилеп тургаш казар байлактар шинчилээр херекселдер.

⁵ Кадыр-берт оруктарга чоруурунга таарыштыр кылган тускай машина.

мөөн чыдынын ажыткан бис деп мактанмадывыс-даа. Ынчаарга кайын боор, бис эвес-даа болза, өске улус черле тып аар турду-ла ыйнаан ону. Ынчалза-даа чамдык кижилерниң, ылангыя ажылчыннарның, бисче көөрүнүң чиктин дегет деңердаан. Чанывыска чоокшулавайн оюп эртер, ырай бээр кылаштаарывыска эдерти көөр, аразында сымыранчын, карак басчыр-даа. Та чүнү бодап турар улус, хүндүткөп-ле турары ол чоор оң. Чогум геологтар ындыг эвес болду. Фомичини көрүп каанда: «Степа даай, рудаңны кажан чуур бис? Шампан араганы чүү хирени чагыттың? Самолёт чүү-гүнден эвээш болза хоржок эвеспе?»— деп баштактанырлар. Меңээ: «Чоруурунда рудадан бир шсодай чедир ап ал, Москвага баргаш, кыстарга тураскаалдыг суй-белек кылдыр сөңнээр сен» деп сүмелээрлер.

Начальниктин майгынынга бо черниң картазын көрдүм. Ында дыка улуг девискээрни кызыл будук-биле долгандыр шыйгаиш, иштинде «Рудалыг провинция» деп каан. Кезек-кезек черлерде быйыргын-шокар точкалар салгылааш «СРП»¹ деп үжүктөр бижип каан. А Бустуг-Чарыкты айыткан эргек базым четпес черни топографтыг демдектер дуглай берген, чүве-даа көстүр ужур чок.

Ону көргөш, мында ажыл-даа дыка-ла улуг-дур деп билдим. Бир эвес кыш-чай чок ажылдаар болза безин үш-дөрт чыл анаа-ла. Хамыкты мурнай бо кезек черниң чаа, улуг масштабтыг картазын тургузар. Чурттаар оран-суур, бажың-балгат тудар. Амдызында мында машина-чепсек бар эвес, ол база дыка шүүттүг, берге ажыл. Өрүмнээр станоктар экекп тургузарда, кадыр-дөш тайга-сыннар иштинге орук-чирик аштаар. Ооң сөөлүндө чоорту демги ол кызыл будук-биле шыйып каан девискээрни бичии-даа булуң арттырбайч чинчерер. Ажыл ам-даа эндерик, чаа-ла эгелеп турар!

Моон эргелелге чоруткан телеграмманың хоолгазын көрдүм: ЭМЧИЛЕР МАКУШЕНКО ЗПТ АКҚЫС ЧООН СУДАЛ ТЫПКАН ТЧК ШИНЧИЛЕП ТУР БИС ТЧК ФИРСОВ. Тывызын көрүңердаан! Эмчилер ышкажывыс чүл! Ол медээ барза-барза, мырыңай министрге-даа чедер чадавас. Ону бодап кээримге, сагыжымга хөй-ле чүве кирер-дир: «Хевек чип өскөн ядыы араттың оглу бо шагда улуг эртем-сургуул чедип алгаш, оран-чурттуң эргинелиг казар байлаан тып ажыткаш, чонга бараан болдурган дээш нам, чазакка үнелеткен...»

Фантазия бе бо? Чок, барымдаалыг чүве. Фомич кевин-херекчок чугаага ынак эвес, ындыг таварылгада хереглеи кааптар үлегер домактыг кижии. Оозу «Огородта тая, Киевте

¹ «СРП» — Sporadicheskie рудопроявления — душ бооп руда көзүлгөн черлер.

даай¹, азы тывалаарга «үй-балай, ойда-кыйда» дээн уткалыг боор ийин.

Бижиир болза башта бодал-ла хөй. Ам хүн ажа берди. Соксаайн, соонда уламчылаай аан.

Ужуражылга

Эрткен дүне турлагже батпайн, черге одагланып хондус. Бир эш база таваржы берген. Бараан Назыты деп кижиги, бо черниң анныыр даамылы мен дээр чорду. Мында геологтар барын билгеш, энезин хууда херектиг чедип келген. Акшазынын хавындан даш бузундузу ужулгаш:

— Таныжым бир кижиге геологтарга таварышсынза көргүс дээн чүве ийин, чүү деп чүве ирги аар бо?— дээш Фомиичиге тудускан.

Пирит²-ле чорду оозу. Даштындан көөрге, кедергей чараш, кара-ногаан өңнүг, хүнге кылаңнадыр чайнап турар. Билбес кижиге ону аар өртектиг даш деп бодалар, а чогуум үнези пат боор чүве. Шоолуг эвес демир холуксаалыг, үлетпүрге чүглө күгүрү үндүрүп алырынга ажыглаттынар.

Фомич ону топтап көргөш:

— Тывылган черин айтып бээр сен бе, картага демлек-теп аайн — дээрге, демгизи кезек бодангаш:

— Ам дээрезинде эки билбес мен ынар. Херек апарза, менче чагаадан чорудуптунар, адресим бижип бээн — дээр мындыг.

Мен болаарымга, Бараан ол черни билер-даа болза, үнергедип оорар хевирлиг. «Чажыдын» биске элекке ажыдып бериптеринден дадагалзаан боор ол. Шай хайындырып ишкен сөөлүвүсте ийи кижимниң аразында чүгаазы шуудал, бот-боттарынга сиңниге-ле бергеннер.

Бараан:

— Мынаар бир чер бар. Долгандыр өске черлер мырынай чүм хевээр чыдырда, оон хары эрип каар. Чүге ындыгыл ол, адаанда вулкан бар ирги бе?— диди.

Фомич:

— Ында үнгүрлер бар бе? Мортук довураанда кара-кара чүвелер эскербедиңер бе? Хөмүр-даш бар чадавас-тыр — диди.

— Үнгүрлер барында-ла бар чер. Чогуум мортук довураан топтап көрбээн мен ийин.

— Ам бир баргаш көрөм. Чер иштинде дыка ханы эвесте хөмүр-даш бар болза, кырында хөрзүн эриг чыдар. чоок-кавының хары мурнай агар, өрге-күске ындыг черлерге үңгүрлээр боор чүве.

¹ Орус үлегер чугаа «В огороде бузина, в Киеве дядя».

² Пирит — күгүрүнүн минералы.

— Ашактар чугаалажыр, мен аңаа бүзүревес кижини мен. мынаар бир тайгада куй бар дижир. Ооң иштинче кире бээр-ге, көк, ногаан, кызыл, сарыг, янзы-бүрү өңүг чинчилер-ле эмгежок, черде төп каан чүве дег чыткылаар дээр. Оларның чүгле үдү чок. Хуурмак чугаа боор аа?

— Чок, шын боор ол. Бо харын эртемге солун хире чүведир. Аалың кайдал сээң? Сөөлүндө чайланып алгаш чеде берейн. Ынчан таптыг айтып бээр сен. Сталактиттиг¹ куйлар ховар болгай, сээң ол чериңни сонуургаар улус тыпты бээр. Оларны спелеологтар² дээр чүве.

— Совхозтуң бетин салбырында мен. Чедип кел харын, сүттүг шай ижер бис, хой бооп чиир бис. Оон ыңай мындыг чугаа база дыңнаан мен, кижини хойлап аарга, элээн болганда чок боор, анаа-ла чиде бээр даштар турар дээр. Шын бе ол?

— Шын, шын. Эстириниң температуразы 25—30 градус кристаллдар бар-ла болгай, а кижиниң эъдиниң изии 37 градус шежик — дээш, Фомич боду айтырыглар салып эгелээн;

— Сээң адың Бараан-дыр, ону орус дылче чүү деп очулдуруарыл?

Назыты даңазыңга таакпы тиккеш, кыпсып алгаш, тайылбырлады:

— Бараан дээрге фамилиям-дыр. Адым Назыты деп кижини мен. Шагда бо черге Назыты деп ашак чурттап чораан чүведир. Мээң төрүттүнген хүнүмде ол ашак адыг даялап каан, ынчангаш мени ада-ием өзүп келгеш, шак ындыг дидим, эрес аңчы болзун дээш, Назыты деп адап алганнар-дыр.

Фомич ам кыдыраажын уштуп алган бижип олур.

— Дуу ол хемни чүге Даш-Балык деп адап каанын билдир сен бе?

— Улустан шала-була дыңнаарымга, оон уунда балык-ла олчаан даштар бар чер дээнигей. Ындыг чүве туруп болур бе, кандыгыл?

— Болбайн аан. Турум, тулаа сугга өлгөн балыктарнын эъди-ханы мурнап хайлыр, азы ону курттар чип кааптар. Ынчаарга казырыктыг хос кежи артар. Оон иштинге чыгып дыгылган дой-малгаш сөөлүндө кургай бээрге балык хевирлиг болур. Эзилдирген коргулчунну хепке кудуптарга кандыг ыйык, ол дег...

— Уваа, элдеп-ле чүведир але...

— Бустуг-Чарык деп ат кайыын келген?

— Суу кыжын доңмас чер ол. Соокта ырактан көөрге, кыры бусталып чыдар. Ынчангаш Бустуг-Чарык дээр.

— Оон өске кандыг черлер аттары билдир сен?

¹ Минералдарның чугай-биле холуштур эзилдирин тиглерден сыстып уңгеш кургап, кристаллданып турар куй.

² Спелеолог — куй шинчилээр эртемден кижини.

— Чер бүрүзү шупту аттыг-ла болгай, чежезин адап ханар кижн. Мынаар бир хөлдү Мезилдиг-Хөл дээр. Ырмажок улуг мезилдер бар дижир. Оонак мал сүзүп кире бээрге, будундан ызыргаш, сугже киир тырта бээр шежил. Улуг-Хем шынаазында шөл ортузунда куу дыт турган, ол дыт ам-даа бар. Ол кезек черни Куу-Дыт дээр. Хей-ле чүге чер ады сонуургап чоруур сен, ында бичии-даа онза чүве чок, бөдүүн чүве болбазыкпе. Бо эзимниң адын көрдаан, анаа-ла Чалбак-Пөш. Қалбак боорга аңчылар ынчап адап алганнар-дэр.

— Чо-ок, өңнүк! Чер ады солун эвес, бөдүүн боор дээр-дир сен. Сээң ооң шын эвес. Бөдүүн боорга харын эки-дир, артык тайылбыр херек чок. чаягаар-ла билдингир, сактып алырда база белен. Билдинмес аттың чүзү солун боор? Сээң бо чүктөп чоруур хавынны рюкзак дээр болгай. Чүү дээн ыңдыг сөзүл өт?.. Билбес сен бе? Мен база билбес мен. Ынчаарга солун-дур бе? Ха-ха-ха...

Ийи кижим чугаазы төнместээн, халаптыг чөөр! Мен оларның аразынга хелемечилээйн дээш сөөлүндө мырынай бужурганы бердим. Фомичиниң сонуургавас-ла чүвези чок кижн-дир. «Уран дойду» деп тоол дыңнады. Назытыны тывызыкта дээр Демгизи тывызык салырга, харыызын тып чалдааш, бадын бараан. Чамдыктарын мүн-не душтуруп тыктар чорду.

Назыты База Фомичиден калышпас, айтырыглар салырга, амырап-ла турар денердаан. Қайгал кижн ышкаш чорду. Фомичинин дилээн ёзугаар ол «Өдүгөн тайганы» ырлады. Артист эвес, консерватория дооспаан болгаш ыңдыг бе, күүселдениң чевени кончуг болган. Ынчалза-даа Фомич өөрээш, дөңмектерин часканып турду. Ырның сөзүн очулдуруп бээйт дээш ээрежи берген, «соонда, соонда» деп алаактырып чыткаш, чарлып алдым.

Улузум дүн ортузу эртир хөөрешкен, дөрт хөнек шай ижин кааптылар.

Дем эртен оттуп кээримге, өңнүктер шай аартаан олурлар. Удатпаанда Назыты-биле байырлаштывыс. Фомичини ол аалынче чалаарга, баар бооп азааш, «Қышкы хайыракан өдү чагаан улус бар чүве, тып каар сен көрем» деп диледи.

Назыты бистен чарылгаш, турлагже бадыпкан. Анаа баргаш, ол кандыг-бир «иолокка» пиридин магадылал кылдыр база катап көргүзөр боор он.

Хүндүс шыргай шет иштинден булан бызаазы хоюзупкан бис. Фомич бо удаада чүгле хол-боозу ап чораан, ынчангаш мен «буур халдап келзе элдеп болдувус-ла» деп бодап, арай сестип чордум.

Фомичиниң хылба чиирин кайгаар мен, та кандыг кончуг пөкпес кижн чүве ийик! Оьттаан мал-ла, хүнзедир аксы кепеди.

Дем чаа баштактанып:

— Хырның дүп чок кижиге эвес сен бе, Фомич?— дээримге ол:

— Эрги христиан шажын номналында «ааска кирген чүве сүнезин бужартатпас» деп айыткан чоор — деп харыладат.

Ону дыңнааш, мен шагда бир катап чүдүлгелиг орустар бажыңыңга кире бээривиске даайым ашак: «Христос, бурган өршээ, хлеб тараа, хырным өршээ! Господи омаанай, боос бе дег тодуг чэрууйн?» деп, ол-бо чүктерже тейлеп турганын сактып келгеш, аажок каттырдым.

...Практикам хуусаазы төнер чоокшулаан. Аас-кежик бооп Фомичиге таварышкаш, хөй-ле чүве билип алдым. Хомудал чок болду.

Орайтай берди, бөгүн маңаа соксап каайн.

Дүш

Кижиниң дүжүңге чүү-даа кирер дээр боор. Ол шын ышкаш-тыр. Мен эрткен дүне мырыңай онзагай, анаа чорда сажышка кирер хире эвес, фантастиктиг дүш көрдүм.

...Реактивтиг самолётка ужуп чоруп орар-ла-дыр мен. Радиодан үн дыңналып турар. «Эргим хүндүлүг пассажирлер! Чалбак-пөш хоорайга чоокшулап келдивис, самолёдувус чывызап бадыпты. Олуттарыңарда курларыңарны толдап алыңар! Бо аныак хоорай 130 муң кижиге чурттакчылыг. Хөгжүмшии театры, 16 кинотеатрлар, 8 библиотека, хоорайның техниктиг чогаадылга бажыңы, космонавт Кубасов аттыг пионерлер Ордузу болгаш культураның өске-даа албан черлери ажылдап турар. Ниити өөрөдилгениң 15 школалары, үш техникумнар, даштыкы дылдар институту бар. Бежен муң олуттуг стадион, демир-орук вокзалы, пароход өртээли. Хоорайның бут-бөмбүүнүң командазы «Б» класстың маргылдааларыңга киржиң турар. Республиканың чаңгыс гроссмейстери бо хоорайда. Үлетпүр бүдүрүлгелеринден өңнүг металлдар заводу, ыяш болбаазырадылгазының комбинаты...

Оон бир билиримге экскурсиялаан улус аразында чоруп турар мен. Даш-Балыктың эринде асфальтылыг делгем кудумчу, троллейбустар, сесерликтерде олурткан үнүштер — даады-ла тайга хылбазы. Ону улус чулуп чип турар. Бустуг-Чарыкта даглар кыры-биле бедик агаарда шөйүп каан чоон канаттар эдерти вагонеткалар шимчеп чоруп турар. Оларның иштинде руда...

Канчангаш-ла демги улүзүмдан база аңгыланы берген, чааскаан бир эжик соктаан тур мен. Ону ажыткаш, кире бээримге, улуг стол артында Фомич олурар. Мени ол танып кааш, өөрүүрү аажок, чугаалаарда бирде орустап, бирде гызылап турар, хөктүү аажок.

— О-оо, Шулуу! Ылап сен сен бе? Кандыг хат аайы-биле сени бээр эстедип эккелди! А ну-ко, поворитись-ко, блудный сын! (ынчан Фомичиже көрүптөргө Тарас Бульба болур дивес силер бе). Сколько лет, сколько зим!

Стол кырында телефоннар-ла эмгежок. Оларнын бирээзи кынгырт дээрге Фомич (ам анаа боду апарган) сегирип алган:

— Ал-ло коммерческий директор лесопромышленного комплекса Макушенко на проводе!.. Аа-а, дээрги Мацумото Миякэ бе бо?.. Бар, бар, бисте. Дораан чорудар мен... Ванзай! Ванзай!..

Ам ол ийи холунда телефон даңзалары тудуп алган. Бирээзинче:

— Я вам русским языком говорю, хвойную муку отправьте в Уфу. Пусть там вырабатывают витамины...

Өскезинче:

— Танин бе? Моолче чорудуптунар, Моолче... Алгы эттээринге херек чүве-дир ол..

Фомичиже ам көөрүмге, салы ак, арны мучугур кызыл, Соок-Ирей бөргү кедип алган олур. Менче караан басып, «үе чидирген херээ чок, дүрген чоруулу, брекчия тывар бис» деп олурар.

База катап телефон кынгырт дээн.

— Ал-ло, чымчак уксааның пөш манзылары че? Японияже, Японияже... Алдын-дыр ол, валюта...

Оон бөргүн уштуп каапкан менче:

— Далашна, бичии олур. Тоол ыдып бээр сен, меңээ. «Даш-Хүрөң аьтыг Танаа-Херелди» шүве. Шыяан ам, эртенгиниң эртезиңде, бурунгунун мурнунда деп эгелеп аар сен. Ийи шак хире боор ыйнаан, оон узай берзе, дыңнаар чайым чок...

База телефон:

— Ал-ло Макушенко дыңнап тур-ла! Эфирные масла? Оставьте здесь, оставьте вам говорят!!! Чайым чогуң көр-наан, Шулуу, үргүлчү-ле мындыг кижидир мен.

Борта мен база хенертеп далажы бердим. Чоруур деп баарымга Фомич:

— Адыр, кады чоруулу. Дыштанып алыыл, сталактиттиг куй баар бис. изумительная красота! Назыты бисти чедирип каар. Хой өлүртүп чиир бис. Адыг өдү херек бе, сенээ? Кышкы өт бар. Мезилдиг-Хөлче база баар бис. Дузааң бар ыйнаан?.. Бо хоорайның ады бөдүүн-дүр бе? Чалбак-Пөш! Бөдүүнде харын эки, как говорится: в простоте мудрость...-- дидир.

Үнүп бар чыдарымга. Фомич холумдан сегирип алган салбас, ушта согарымга улам дыңзыды тудар. Ааршылы аажок.

Таптыг-ла ынчан оттуп келдим. Чанымга чыткан Фомич чуулгаш, мээң холумну билектен базып алган болду. Мындыг элдептиг дүш дүжедим.

...Маңаа келге-ле, бир ай ажа бердим. Даарта чоруптар боор мек. Аалга барып дыштанып аар-дыр. Ам партия хуралы бооп-тур. Фомич ында. Кежээ оон-биле таптыг хөөрежип көөр-дүр адырам. Кижэ экизи Фомичиден эртпес деп бодаар мен! Фомичини бүгү назыным иштиңде утпас мен! Аалче чалаар чүве мону...

Доозулга нежээзи

Ам база аалымда чедип келген, хүнзедир авамның огордууң иштиңден «руда дилээр» апардым-на. Ында кандыгдаа ногаа бар де. Амырап-ла тур мен. Дүүн аптара үжеп орташ, шагдагы эрги демдегелдерим тып алдым. Номчуурумга чамдыктары солун-дур. Оларның бирээзи бо.

1967 чыл июнь 20

Дүүнге чедир мени улус шупту «өөреникчи» деп адаар турлу. Бодум база даңзы-бүрүткелге «социал байдалы» деп айтырыгның дужунга өөреникчи деп бижидип чордум. Ам бөгүп өөреникчи эвес мен. Ынчаарга кым мен ынчаш? Билдинмес. Ажылчын эвес, тараачын эвес, интеллигент эвес... Чиктиник ээ, бо ара-безерек байдалдын!

Бистин ортумак школаны доосканывыска тураскааткан байырлал кежээзи дүүн эрти. Мага-хандыр-ла ойнап-хөглөп, тапчылап алдывыс! Вальстар болгаш фокстроттар аразында кыска чапсарларны санакас болза, үрер-хөгжүм оркестри мырнай даңны атсы ойнап келген чоор. Таптыг-ла «даң бажы чара-херел, даң бажы сарыг шокар» турда, бистер шупту четтинчикеш, паркче марштап кириптивис. «Аңгы-аңгы салым-чолдар» деп кинодан доозукчуларның ырызын дүүн черле чээрби ажыг катап ырлашкан боор бис!

Паркка чеде бергенивисте бистин аравыска моон сонгааргы планнар болгаш күзелдер дугайында чугаа эгелээн. Оон түннелинден илерээни болза, келир үениң башкылары, эмчилери, инженерлери, ужудукчулары, юристери болгаш бир журналисти мында чыгып келген улус бооп-тур бис. Ол чүл? Чалымы назынның бардам күзелдери бе? Чок! Бистин мурну-вуста бүгү-ле оруктар, бүгү-ле эжиктер ажык-ла болгай. Күзээнивисти чедип, сураанывысты тып алыр бис. Хамык ужур чүгле амыдыралдың делгемнеринче бот-тускайлаң баштайгы базымны шын кылырында. Аңаа частырыглар-даа, чөрүлдөөлөр-даа туруп болур. Чижек херек бе? Бо-дур.

Дем чаа бистин аравыска маргылдаа үнүп келген. Оон

эгези мындыг чүве. Клазывыстың тергийн эки өөреникчизи, Алдын медальдың кавалери Зоя Донгакка келир үедеги фотожурналист Олег Бады оюн-баштаа-биле дузай аарак мынча дээн:

— Сээң шилилген хомуданчыг частырыг-дыр, Зоя. Юрист дээрге кеди чок тускай эртем ышкажыл ол. Ам чээрби ажыг чыл болгаш, коммунизм тургустуна бээр, ынчан шиндер кижил тыппайн баргаш, чалгаарап, кризиске дүжер сен. Эрте дээрэ өскээр бодан! Чижээлээрге, башкы азы эмчи сургуулунга өөренип алзынза чүн канчап баарыл? Херээжен кижиге чогум-на тааржыр ажылдар ол-дур.

Бистиң уругларывыс. «кеди чок тускай эртем турбас, эр, херээжен кижилерниң аразында социал ылгалдар шагда-ла узуткаттынган» суг-суг дигилээш, Бадыны кыңчыктырбайн-на барганнар. А Олег черле алыс бүдүжүнден өжеш, хедер чаңныг, ааспырак кижил болгаш, маргылдааны улам өөскүдүп:

— Дыка алгырышпаңарам, кижил тудуп чил кааптыңар бо! Зояга эки болзун дээш, чугаалап тур ышкажымчүл — деп турду.

Адак сөөлүндө, Зоя шыжыккан уу-биле мынча депкен:

— Мен! чеди катап хемчээгеш, чаңгыс катап кезип чаңчыккан кижил мен, Олег. Хоомай деп бодава! А черле ынчаш сургадыр кижилерим уштуг-баштыг...

Борта Бады тургаш:

— «Шынын сөглээн кижиге тенек кижил өштүг, шывык туткан кижиге ызырар ыт өштүг» чоор. Шуптуңар ам-даа арай тенек-тир силер! А сен бодан, бодан, база катап бодан, Зоя!— дээн.

Маргылдаа шак ынчаар доозулган. А түңнели?.. Хүрешке күшүгү шүглүр, чарышка чүгүрүк эртер, а маргылдаага шынын тиилээр. Түңнели сөөлүндө көстү бээр оң...

Көрүңердаан, ынчан кандыг турган-дыр бис? Олегтиң «арай тенек силер» дээни-ле чөп боор. Оон бээр үш чыл эрткен, чамдык түңнелдерни ам кылып болур.

Бирээде, мен студент апардым. Ынчангы билдинмес турган социалдыг байдалым тодараттынган. Ийде, Зоя Донгак Свердловскиниң юридиктиг институтунда чүгле бештерге өөренип турар. Мындаа чаа Кызылга ужуражып чугаалаштым. Тулган кыс болган чорду! Оон ыңай, Салчак Сагаан биле Салчак Николай Ташкентиниң суг-мелиорация институтунда. Олар доозуп келгеш, харын эриктер камгалалының айтырыын шиитпирлээр эвес чүве бе? Хоржок, үр-дүр. Ону маңап болбас, доп-дораан эгелээр херек. Тудуг институтунда алды, харылзаанында дөрт кижил бар. Бугурусланның хамааты ужар чүүл училищезин дооскан ийи оол ам ужудуп

турар. Дөрт уруг эмчи сургуулунда барган. Кызылдын педагогика институтунда үш кижиге кирген. Бир үжүвүс өглөнүп-баштанып алган, көдээде аал-оранның чурттап турар сураглыг болду. Оюн Сенди дээр оол эндег бооп сугга барган. Олег Бады-биле университетке кады кирген бис, чүгле факультеттеривис аңгы турган. Бирги курсту дооспайн, ара каапкаш, барган кижиге ол. Ам моон ырак эвес суурда дээр чорду, бир барып ужуражыр чүве харын...

Бо-дур-ла. Кандыг түнел үндүрүп болурул моон? Эң кол түнел — күзелдер күүсеттиниң турар-дыр. Ол мырынай илден, Зояның шилилгези шын болган бе? Чугаажок шын. Удавас ол шыырак белеткелдиг юрист бооп чедип келир. А «кризис» дугайында Олег ынчан таптыг боцанмайн анаа-ла аксымнады чугаалапкан кижиге-дир ийин. «Хөлчүк суунун дүвүнге байланнар-даа турар, көвей чоннуң аразынга байбаннар-даа турар».

Олег Бады

Олег школачы чылдарында-ла арган-даа эвес, семис-даа эвес, өй-тавында шилгедек мага-боттуг, чүгүрүк аът дегсинереш бүдүштүг кижиге чүве. Ам моон эът-ханы четчип, дурт-сынының аянынны кончуг апарган болду. Бажынын дүгүн «алы эспаньола» дээр мода-биле таартып алган. Оозу бодунга кедергей тааржыр. Арнының шырайы чоңар-даштан сиилип каан чүве дег. Танывас кижиге Олегте чиик атлетиканың спорт мастеринге дөмейлээр боор! Хеп шилип алганы база дык аянынны. Хөрээ ажык, алгыг хана-карактарлыг кызыл хөйлен, дас-кара өңнүг чуга костюм, шиш хаайлыг майыктааштар. Москвачы мода!

Аажы-чаны өскерилбейн-дир. Олег кудумчу ортузунда хөй бичиге оолдарга үгледип алган, оларга бир-ле чүве таыйылбырлаан турган черинге келдим. Мени көрүп кааш:

— А-а, старина! Экээ, экээ!! Бистиинге дүрген бараалы. Орук аксында сельмаг...— дээш, холумдан чедипкеш, чүгүрүп чоруп бар чыда, хая көрүнгөш, алгыргылады:

— Пардон, пардон, господа офицеры!

Ынчаарга бичиге оолдар чүве-даа ытташпайн, чамдыктары адыштарының арты-биле думаазын чодуп чыдып калганнар.

Олег магазинден метпек шилдиге портвейн ап алгаш, менче:

— Бо «шик-модерн» эвес-тир ам канчаар, буруудатпа!— дээш, садыгжы акыйнын холун туткаш:— Улуг четтирдим, окэй, мистер Джон О'Очур — деп кагды.

Бажынында Олег тус өрээлтиг. Аңаа дүкчүттүнүп алгаш,

дыка үр чугаалаштывыс. Моон соңгааргы планнарының дугайында айтырарымга, ол мынчаар харыылады:

— Университеттен 1968 чылдың чазынында чоруттум. Чогум өөредилге угбайн эвес, анаа эки турам-биле үнүп алдым чөп, ол дугайын бодуң билир сен. Мында чылдагааннар-ла хэй чүве... Бистин чуртувуста дээди өөредилгениң системазы кандыг ийик? Ону дооскан кижин бүгү талалыг, азы калбак профилдиг дээр билиглер алыр ышкажыгай Чогумна ында чөрүлдээ бар. Суг кандыг ийик, терең болгаш сыкдаа болур чинге болгаш калбак-даа болур шежик. Ынчаарга хереглээн кижин узуп аарда чер ажа чаптылчак болгаш сыык суг эпчок, а эвээш-даа болза онгар, терең суг эки ышкажыгай. Билиглерни база аңаа дөмейлээр кижин мен. Хамык ужур калбаанда эвес, а ханызында! Бо аптараны көрнөөн, оон иштинде чок-ла чүве чок, оларны шуптузун холуштур-бүлүштүр дыгып каан. Херектиг чүве уштап аарда, ону дөгерезин копгарлап, чинчерлээр дээш шуут бажың ыжар. Бир эвес аңаа эн-не херектиг чүүлдерни ылгааш, таптыг чурум-чыскаалдыг сун каан болза амыр ийик, ажыткаш, доран ап аар сен, ол-ла. Мен университетке кевин-херек чок чүвөлөр-биле мээ иритпейн, чүгле фотожурналистиканың теориязынга хамаарыштыр ханы билиглер чедип алыр бодаан кижин мен. Өөредилге системазы ындыг эвес болган, анаа таарышпайн чорупкан мен...

— Адыр, сени эки билбедим ийин, Олег, артык чүве күзевээн, херектиг чүвең албаан-дыр сен. Чүнү канчаарыл ам?— деп айтырдым.

— Бот өөредилге-биле чедип аар дээш, кызыдып тур мен.

— Кандыг чоруп тур?

— Бергези-ле кончуг-дур. Ынчалза-даа чедиинишкннер бар ийин.

— Чижээлээрге?

— Республика солуннарынга чуруктарым ийи-чангыс үнүп турар. Мындаа чаа «Мал ажыл-агыйы» деп төп журналга бир чурук үндү. Киргиннөөн буура чүве ийин, мээң оом. Чоруткан чуруктарымның хэй кезин редакциялар холуп каапкан боор-дур. Мээң стилим чаа боорга, билбейн турарлар-дыр. Черле ынчаш чаа чүве бодунуң оруун изеп аары берге-ле болгай. Оон ыңай, хамык чоннуң аксы четпээн хайлыг-бакчаянның бюрократизм ам-даа дириг! Бир-ле черге моондак салган чыдар. Орустап «...и дитяе рождается в муках, обливаясь кровью родной» дээр ышкажыгай. Чиге сеглээн сөс! Адыр, чамдык ажылдарымны сеңээ көргүзейн— дээш, Олег кара саазын хапта чуруктар эккелди.

Оларны тыртырып болгаш чуп каанының техниктиг күүселдезин онза, а идеялиг утка-шынары «аксап турар» дээр

чүве бе? Кыргыз каан кошкар, тебе бажы, сугда эжинген шалдаң оолдар, баш чүлээн ашак...

— Боларны парлалгага бээр сен бе?

— Чок. Москвада Вольдемар Клещев, Маргарэт Аванесова суглар бар ийин, таныр-ла болгай сен, оларже чорудар дээш, билеткеп алган мен. Кандыг-дыр чээ?

— Шимчээшкин, динамика чок-тур...

— Хамык ужур шимчээшкинде эвес, кол-ла чүве.. экзотика! Харын бо чорудар чуруктарны шилииринге дузалажып көрөм, фотоальбомнуң харыысалгалыг редактору болур сен. Ол саналды хүлээп албайн, ойталааш:

— Мөөн сонгааргы планың, мурнунда салып алган сорулган чогум черле чүл?— деп, база катап айтырдым.

— План улуг, дендии улуг! Кысказы-биле сөглээрге, тыва кижилерден бир-ле дугаарында делегейни дээскинер сорулгалыг мен. Уол-Стритке кежээ селгүүстеп баскылаар, төп Африканың шырыштарынга сарбашкынар тыртырар, Гавай ортулуктарының эриинге эштир, Фудзи-Яма вулканың бажынче үнер... Экзотика!!!

— Чаагай-ла күзел-дир! Оларны канчап боттандырар деп бодап тур сен, Олег?

— Шынын чугаалаарга, амдызында ону эки билбес мен, Шулуу. Бир-ле дугаарында бут кырынга быжыг туруп аар, азы тодаргайлаарга, ат-алдар чаалап алыр херек. Оон өскези чайгаар-ла, боду бүдүп чоруй баар...

Олег Балганович-биле чажыт бис. Харывыс ам чээрбилээр. Ол угаанныг эр. Школага эки өөренип чораан кижини, ылаңгыя санны, физиканы, химияны шыырак-ла билир турган. Ол эртемнерге салымныг кижини-дир деп бодап чораан мен. Ам оон чугаазын дыңнап олуурарга, чамдыкта ойда-кыйда-даа ышкаш апар кандаай чоор? «Делегейни дээскинер мен» дээр-дир. Ында багай чүү боор, шыдаар болза дескингей-ле. Бот өөредилге-биле дээди эртем доозуп аар деп турар. База ажырбас чүве-дир. Бут кырынга быжыг туруп аар дээн. Созунун тодаргай планы чок-даа болза, кызып ажылдап тургаш, улуг ат-алдар чедип ап болгай-ла, кижини. «Өскези чайгаар-ла бүде бээр» дээр-дир. Мираж, тывалап чиргилчин дээр ийик бе, ындыг чүвени? Оон ыңай, дээди өөредилгенин системазын шүгүмчүлээн Олегтин философиязы-биле чөпшээржил шыдавас чүвөлөрүм бар. Ол дугайында тускай чагаа бижиир бодап алдым.

Чагаа

Олег, экээ! Мен ам каш хонгаш, найысылал Москвавыс кайы сен дээш, кылытып чоруптар дей бердим. Аравыста энирги чугаавыс соонда, мээң бажым иштинге маргылдаалыг

дыка хөй бодалдар төрүттүндү. Ынчангаш сээң-биле база катап ужурашкаш, таптыг хөөрежир дээримге чайым чок, четтикпес хире боорга, чагаа бижий бердим.

Олег, чоокта чаа мен бир хөйнү көрүп көгөрээн, кашты көрүп кажараан, хоочун геолог кижжи-биле таныжып алдым. Хар назыны дыка дөгүй берген хирезинде үргүлчү-ле номчуттунган, бижиттинген, айтырган, сонуургаан чоруур, билиглерге сундулуг деп чүвези хөлүн эртир-ле кижжи. Менээ ооң чагыыр-ла чүвези: өөрөн-не, өөрөн дээр, билиг чедип алырындан кажан-даа чалгаарава дээр. Сөөлүнде барып «дээди эртемниг мен, хамык чүвени дооза билир мен» деп улуургаар болзуңза хоржок эвеспе деп сургаар кижжи. А сен болза хөй билиг херек чок дээр болчук сен. Мен бодаарымга, сээң ооң окта шын эвес. Хамык ужур болза, эртем-билиг чаңгыс хемчээлге доктаамал турбас, үргүлчү-ле байып, чаартынып, нарыыдап, сайзырап бар чыдар чүве-дир ийин. Каш-ла чүс чылдар бурунгаар эртем кандыг туржук? Галилео Галилейнин, Исаак Ньютоннун, харын-даа Михайло Васильевич Ломоносовтуң үезинде безин кижжи төрөлгөтөнниң эртип келген төөгүзүндө мөөңнөп чыып алганы бүгү эртем-билиглери чаңгыс-ла кижиниң бажынга сына бээр турган болгай. Ол үениң эртемденнеринден физика, химия, сан, астрономия, геология дугайында болгаш черле душкан айтырыгны салыр болза илдик чок харыылай шаап каар ийик. Ам ыңдыг эвес. Чеже-даа улуг угаанныг кижжи болза бүгү назынында амыр-соксаал чок өөренип келгеш, дың чаңгыс эртемни безин туюлунга чедир билип ап шыдавас апарган. Чүге дээрге, эртемниң хөгжүлдөзи сөөлгү үеде улам дүргөдөп, эртем бүрүзү-ле тус-тус адырланып чоруп берген. Мээң демги таныжым геолог бир журналдан эртемниң болгаш техниканың хөгжүлдөзин элээн онзагай деңнелге аргазы-биле көргүзүп каан чүү номчааш, менээ сонуургадып чугаалап берген чүве. Ону таптыг доктаадып албаан мен, а утказы мындыг:

Питекандрооп деп аттыг бир кижжи алды муң метр черге чарышка маңнап үнүпкен. (Мында болза кижиниң сарбашкын өгбөзүндө аңгылангаш, бот-тускайлаң чурттап эгелээндө бээр эрткен оруун алды муң метрге деңнөп каан дээр чорду). Маңнап-ла олурган, хажызынче көргүлээрге, чүү-даа чок, ээн шөл калбара берген чыдар болган. Шак ынчалдыр беш муң ажыг метрни кара чааскаан чүгүрүп эрткендир. Финишке¹ чедир чүгле үш чүс метр артканда ам-на харын курт-кымыскайк ышкаш имилээн хамык кулдар Египеттин бир мөчүп калган хаанын хөөржүдүп, пирамида оваазы тургускан, чамдыктары чүве бижиир дээш папирус үнүштүч халбыштарың кургадып турар мындыг болган. Ооң соонда

¹ Чарыштың доктаар чери.

күжүр Питекандроп маңын улам дүргедедипкен. Финишке чедир үжен метр артканда ламалар Джордано Брунону одагда өрттедип өлүрүп турар болган, ынчан далайже көрүптөргө, Христофор Колумбунун хемелери Америк дипти ажыдар дээш чаа-ла эжиндирип бар чытканнар-дыр. Оон база элээн херий-херин шурагылапкаш, бус күжү-биле ажылдаар машиналар хөделдирип чадааш падын бараан Джеймс Уат баштаан кезек улустун чаны-биле маңнап эрткен. Финишке чедир чүгле он метр арткан. Ынчан мүн-не бажыңнар соңгаларында электри чырыы көстүп келген. Ам мырыңай финиш: мыя бо мурнунда, беш метр хире чоокшулап келгенде, баштайгы аэропланнар бакка-сокка шартылаа дег ужуп үнүп турганнар-дыр. Қажан Питекантроп финиш шыйыын арта халаалак чорда, реактивтиг самолёттар даажы дыңналып келген ышкажыл.

...Шак бс тоолчургу чугааның утказы болза, эртем чүгле сөөлгү каш чылдарда кайгамчык дүргөн хөгжүп эгелээнин көргүскен-дир ийин.

Шынап-ла бодап көрдаан, Олег, бис ийи чаа-ла чээрби харлыг болгай бис. Амгы бо бистиң үевисте кижилер эртемниң чайыннанчак чедишкиннеринге даянгаш, октаргай делемнеринче ужугуп үнүп, химиктиг бүдүмелдерни чем кылдыр хуулдуруп чип, кысказы-биле чугаалаарга, илбичи-шидичи чүве дег кылынмазы чок апардылар чоп. А сен болза хөй эртем мээ иридер дээр болгай сен.

Ам сеңээ бодумнуң бодамдарым түннелдерин сөглээйн, аңаа ажынма-даа, хорадава-даа, чүгле эки бодан! Сээң кайы хамаан-чок чүве чугаалаар биеэги чаның хевээр-дир, харындаа үениң кылажындан чыдып калган ышкаш-тыр сен. Ам-даа аныяк сен, чүнүң-даа хөлү эртпээн, ынчангаш өөредилген уламчыла. Чүгле ынчан делегейни дээскинер дээн күзелиң күүседип болур сен, Олег. Сээң чанында үттеп-сургаар кижичок болгаш, арай будулуп чоруур ышкаш сен ийин. Мээң улуг акым, өңнүүм, башкым Степан Фомич Макушенко-биле сени таныштырып каан болзумза! Ол сени эдип-чазап, шын орукче кирип каар ийик. Эртем-билигни ол база сен ышкаш сугга дөмейлээр кижичүве. Ылгалы чүгле Фомичиниң-биле эртем-билиг — далай суу, ону кижичөндүрүзүп четтикпес, а сээңи-биле алырга билиглер — бичии оңгарда кудуп каан суг, ону каш узуп чорда-ла кургап каар, азы эргижиреп баксырай бээр.

Байырлыг, Олег!

Таня

Магаданчыг кежээни
Мактаар сөстөр тыппас мен...

Чүү болду бо? Сеткил-сагыжымны лириктиг хөөннер дол-
гаш амыратпайн-дыр, кандаай чоор, ынакшый бээрим ол
бе?..

Амдыгаа чедир бо суурнуң аныяктары-биле таптыг таны-
жып албаан кижн мен. Чайын аалымга баштай чедип кел-
геш, өске чер боорга пөрүктенип, чон аразынче кирбейн, «кө-
вей номнар тудуп алгаш, хөлөгөлөр сүрүп» чоруп турган мен.
Мындаа энир тайгадан бады келиримге, колхозчулар снген
кылган, мырыңай чай чок улус болган. Бо кежээ харын суур-
нуң аныяктарының дыштанылга кежээзинге чордум.

Москвага студентилер кежээзинге кижн колдуунда-ла
танцылаарынга өй боор чүве. Маңаа ындыг эвес, ырлаары
хөй, концерт хевирлиг эртер чүве чорду. Чыылган улус баш-
тай залды долдур олуруптар. Оон удуртукчу кижн зал орту-
зунче үнүп келгеш, холун чайып дирижерлаарга шупту-ла
чииледир ырлажыр. Чоокта тыва аялгалар шоолуг дыңнаваан
кижиге бо черниң аныяк-өскениниң оюн-тоглаазы, ыр-шоору
кедергей-ле сонуурганчыг-дыр. Фомичини маңаа эккээр бол-
за, өөрээш билинмес-ле турар боор ол! Харын чүгле «мону
очулдур, ону тайылбырла» дээш кижн амыратпас ындыг ир-
ги бе?

Эштин-өөрнүң үнүп кадар.
Эдер-хааржаан кайдал эжим, эгиннеп ал,
Хостуг омак оолдун, кыстын
Кожан ырын ойнап берем, ырлажымы, че...

суг дигилээш, аныяктар зал иштин сирттиледир ырлажып-
тарга, кижиниң сеткил-сагыжы хөлзеп, хөрек-чүрек иштинге
чалы назынның оду чалбышталдыр кыптыгып кээр чорду.

Ашак-кадай улус дээр ийн кижн орус, тыва ырларны би-
рээзи бедик, бирээзи чавыс үннерге дыка-ла онза ырлааш
бардылар. Ёзулуг-ла артистер болур талант бар улус-тур деп
билдим.

Мында циркте чүве дег, «хөктүг оолдар» база бар деңер-
даан. Оларның бирээзи кырган кадай өттүнүп аржыылданып
алган үнүп кээр. Ийгизи дөрт-даяк кырынга туруп алгаш,
оозунуң соондан сүрүп магнап, ырланып, хава ыт дег шарт-
тыладыр ээерге, «кадайның» алгы-кышкызын, халак-түлээн
канчаар силер! Каттырынчы аажок.

Ооң соонда ийн чаңгыстың ырлары, орус пляска, хөөмей
болгаш өске-даа номерлер удаа-дараа солчуп-ла турар. Ке-
зек болганда, «хөктүг оолдарның» бирээзи — аржыылдыг ка-
дай зал ортузунче кызыл-даван үнүп келгеш, идиин кедип
өгелээр. Сон хеп-хенертен тура халааш, девип-самнап, деш-
пилеп, зал иштин кулак уюкталдыр алгырбышаан, шаанга
иир магнап-магнап, адак сөөлүндө шала кырынга чирс кээп
чүжерге, улус шупту чир-шоң каттырышкан.

Мен баштай ол көргүзүгнүң утказын билбейн, кожамдан айтырарымга:

— Идик иштинге чылан кире берген чыткан, оон белин-нээш, девиден турганы ол-дур — деп тайылбырлап берди. Ону дыңнааш, маңаа ындыг элдептиг таварылга болган-дыр ийин деп бодап кагдым.

Топгап көрүп олурарымга, «хөктүг оолдарның» бирээзи чайын маңаа теве саргызы аштап турган ашак-ла чорду. Улус каттыртып, хөгледириден аңгыда ооң бызаанчылаары мырыңай тулган кижиге болду.

— Ээй, Чатпал акый, үш-хылдың тудуп алгаш, аныяк чораан чылдарың сактып көрөм — деп улус дилээрге, ол сыгыраш карактарың шийинкеш, таалап ойнай бээрге, бызаанчызы ёзулуг кижиге үнү-биле:

Өле бенни өрү тырт,
Кула бенни куду тырт,
Үстүндө саарыг,
Адаанда боралгак!—

леп чугаалап турган ышкаш боор де. Ылаптап дыңнай бээримге, ашак ол сөстөрүн хөгжүм үнүн эдерти боду чугаалай каап олурап кижиге бооп-тур. Ховар талант! Маңаа база Фомичини сактып, «Чүгө-ле маңаа эдертип эккелбежик иргимен» — деп хомудап боданып олурдум. Ажырбас оң, бо чылын эвес-даа болза келир чылын ыяап-ла чоннуң алдын өртектиг оглу, Днепр хемниң эринге төрүттүнгөн Степан Фомич Макушенкону бо суурнуң чурттакчылары-биле таныштырып каар мен.

Кызылдың хөгжүм училищезиниң сургуулу Таня Монгуш дээр уруг мээң чанымга олуруп алгаш, ыры өөредип кезжээ-леди. Бичиимден тура ырга арай хирелиг кижиге мен, а Таня-биле кады ырлаарымга таалаңчыы кончуг деңердаан.

Орай дүжүп сылдыс үндү,
Серин салгын эстеп туру.
Ортун кара эжим сени
Четтикпейн манап тур мен —

дээр одуругларны Танының үнүн эдерти симыраны аарак ырлап олурдум. Аялгазын доктаадып чадап каан мен. Сеткил-сагышты өске бодалдар куюмнадып, хөрек иштинде тос баалдыг шуурган көдүрлүп үнгөн ышкаш болуп турду.

Чүүден артык хүлүмзүрүү
Чүреккейим хөлзедип тур...

Мээң чүрээм шапкан аътты-ла. Амдыгаа чедир-ле кыстың:

Сеткилимниң шолбанынга
Черле ону канчап сөглэйн —

деп ырлаан хоюг үнү бажым иштинде чаңгыланып тур.

Демин чаа Таяны бажыңыга чедир үдеп кааш келдим.
Аравыска элдеп-эзин хөй чугаа-даа болбады, ынчалза-даа
чувениң аяны билдине берди. Байырлажып тура:

— Чагаа бижиир сен бе, Тая? — деп айтырарымга, ол
тургаш:

— Бижиир мен, чүгле чүнүң дугайында бижиир ирги мен?

Сургуулдаар дээш чораан ояр,
Сурааң безин чидип бар чор.
Ол-ла хевээр баарың ол бе?
Ооң соонда көрбес мен бе?—

деп айгырыглыг чагаа чорудуптар ирги мен бе? — деп баш-
тактанып кагды. Ынчаарга мен тургаш;

Частьң чечээ маңаа четчип турда,
Шала кезээ борта болчажыр бис.
Черниң хамык шиниин белек кылдыр
Сеңээ ынчан сунуп чедип кээр мен —

деп сөзүм бердим.

Мээң чемоданым аксын бектеп каан, даарта алгаш чоруп-
тарынга белен. Тая мени үдеп келир ирги бе? Чугаажок ке-
лир ол! Бо хемниң ол чарыынче хемелеп кешкижемче соом-
дан карак салбайн көрүп тура:

Сырын биле тоглаап бүрү
Сывыртажып туруп калды.
Абияк оол холун чайып,
Ажыт кирип чоруй барды —

дээн одуругларын сактып тургулаар боор ол.

Бо чайгы демдеглелдерим маңаа доозайн. Байырлыг, тө-
рөөн черим! Байырлыг, менди чаагай, колхозчу суур!

Светлана МИНДИРЯ

ХАЯДА ЧУРУК

(Чечен чугаа)

Улуг эвес оймакка хөй катка таваржы бергеш, бир көөрүмгө, өөрүм мени каапкаш, арлы берген болдулар. Ам канчаар, аңаа хомудавадым-даа. Чашпан баштаан өшкү тотпас чүве дээн, ынчангаш оларны сүрбейн, моон ыравас деп шийт-ширлеп алдым.

Хүн даг бажында олурупкан, ооң херелдери доораланып, черниң кырын шала бир янзы өң кирире берген. Дээрде көжүп чораан өгбегер булуттар база-ла кызылзымаар апарган. Хамык-ла дириг амытаннар дунааргай изиг хүннүн ышкамындан адырлып, кежээки сериинге амырай хона берген ышкаш.

Могоп-шылаанымдан, кочал долдур кадымны арай депле ууп, дагны куду хем унунче шагжок бадыптым. Моон көөрге, бистиң машинавыстың турар чери ырак эвесте ышкаш сагындырар. Хемче кирген оруктап куду базыптарымга, одаавыска удавас чеде бээр мен — деп бодумну алаактырып чор мен. Ынчалза-даа кадыр ийни куду бадары, чүктүг кижиге ындыг-ла белен эвес болду. «Ол хире хилинчектенип тургаш чыып алган кадын төп алза, ындыг когарал кайын турар» — деп бодааш, тая бербес дээш, кончуг оваарымчалыг баткаш, улуг орукка кирип келиримге, хүн шагда-ла ажа берген.

Имир дүшпээнде машинага дүрген чедип алыр дээш, катыг кочалымның сывынга чиңге ыяш кедирип ап, чүктеп алдым. Артында-ла чиигеш кынны берген. Ынчалза-даа ыяштың чиңге уну эктимни базып, өйүп кээр апарган. Бир эктимден өске эктимче олуй-солуй чая каап, чоруп-ла ор мен. Эът-кежим шыгып, хавактан дер сыстып чораан. Канчангаш-ла дыңнаалай бээримге, кулак уунда, ынаар бир-ле черде даш соктаан дег дааш дыңылып тур.

Бистиң доктаап, одагланган черивис дагдан мыяда кылдыр көзүлзе чок, хем унунче кирип келиримге, орук улам шөйлү бергензиг апарды. Кежээки имир чоокшулаан тудум сагышка анчыг бодалдар кирип, бичии шылырт дээн дааш бүрүзүнден сырбаш кыннып чор мен. Чүгле демги хая соктаан дааш мени хей-аът кирип, кыйгырып турган. «Чүү, кандыг-даа болза аңаа-ла чедип алзымза, ында чугаажок бир

кижи бар боор» деп бодап, базымымны дүргедедилтим. Караңгылаваанда ол кижиге чедип албас болза, чааскаан арт-са мырыңай кончуг ыйнаан.

Ол аразында демги хая соктаан дааш база соксаш кынны берген. Дем-не ынчаар соктап каап турган чүве: кезек када шимээн чок туруп-туруп, оон база-ла кежээки ыржымны үреп, «чык-чык» кылдыр чаңгыланып үнүп кээр. Бо удаазында ол дааштың үзүктелиишкини мурнундаагызындан элээп узамдыга берди. Ам-на харын иштимде сестип, харын-даа коргуксап эгеледим. «Канчап черниң черинге, караңгы дүне чааскаан артарым ол? Чүү кижиге мында караңгы дүшкүже соктагынып турар чоор? Азы чугай өрттеткен улус бар ирги бе? Бир эвес ындыг болза, харын эки-дир, ол чааскаан эвес-ле болгай. Бистиң машинавыс моолап баткап ышкаш-тыр. Ооң изи ышкажыл бо? Ам черле ол кижиден-не туттунганы дээр-дир».

* * *

Бурган өршээзин, бодумнуң эрткен үемни бодаары менээ ыядынчыг-дыр. Ортумак школаны мөлдүк-калдык доозуп алгаш, үр-даа болбайн ашакка барып алдым: чолаачы кижиге. Беш чыл хире Солун-оол-биле эки-ле чурттап келдивис. Бичи оглувус Алдын-оол ам дөрт харлаан. Кырган-авазынын чанында. Чогум бодумга чоок эш-өөрүм-даа турбаан. Ында-хаая школачы өөрүм уруглар бажыңымга ийи-чаңгыс келгилээрлер. Олар мээң-биле ол-бо чугаалажып чорууй, үр-даа болбайн, дегийт-ле чанарынче далажы бээрлер.

— Эки-ле чурттап турар-дыр сен, Долума. Өөң ээзи эки кижиге бе? — деп, менден болганчок-ла сонуургап айтырарлар.

А мен чүү деп харыылаарын билбес мен. Солун-оолдун эки, багын черле сайгара бодавайн чорааным шын. Ажылдаан ақшазын дөгере эккеп бээр, ол-бо чүве садарывыста, бодунуң иезинден айтырар, ол бисти баш билиндирер эвес. Ажы-биле чугаалаарга, мээң кунчуум кадай арай тыртым кижиге. Кижиге болганга кайы хамаан чок чүве бербес, улустан база чүве алыксапас.

— Кижиге бодунга артык эт-септиг болур херек. Чүнү-даа садып алырда кедизин бодаар болгай. Акша-көпеекти камныг чарыгдаар. Ону ыяап-ла төндүр чарыгдаары албан эвес. Ирип-чыдый бээр ийикпе, ынаар чыткай-ла — деп, мени бо-ла сургаан турар. А чамдыкта бодумга таарымчалыг чүве садып аптарымга, чугаа-сооду чидип, арай чиктии сүргей апаар. Тү-вексингеш, ооң аайындан эртпес апарган мен, а Солун-оол база-ла иезин деткиир болу берген. Өг-бүле амыдыралымга хостуг эвес чурттап келдим. Чүгле харын ында-хаая авам, ачам сугга чеде бергенимде, ам-на сеткил-сагыжым хозап келир. Ынчалза-даа кунчуум кадай, мен оларныынга үр болу

бээримге, база химирени бээр. Авам, ачам, дунмаларым мээң эн күзенчиг болгаш ховар аалчыларым болу бергеннер. Олар аалдап келгеш, база-ла дедир далажы бээрлер.

Солун-оолдун өөрү бо-ла четкилеп кээр. Оларны хүндүлээри, аыш-чем, арага-дары садып, делгээри мээң хүлээлгем апарган. Чамдыкта оларның арагазыг чыдындан, эзирик чулчуруушкунундан шуут-ла бужурганыр, харын-даа кылыктамыр апарган мен. Ол үеде Солун-оолду мырыңай көөр хэңнүм чок апаар. Ол эзирий бергеш, хөрээн соктап:

— Мен шыдаар-дыр, кадай оглу кадыг чүве-дир! Эй, кадай, арагадан кут, садып эккел! Акша ма — дээш, чүвүрүнүн «чажыт» карманындан дүре тудуп каан акша ушта соп эккелгеш, менче октай кааптар.

— А силер ижиңер, оолдар, ижиңер!

Демгилери Солун-оолга улам-на өлөмчип, оозун деткин, бар-ла шаа-биле алгыржырлар:

— Оош, күжүр эрни, шынап-ла шыдай чүве-дийин! Сээң алдар-кадыын дээш, Солун!

Түр арагалаашкын үргүлчүлээшкинче чоорту шилчип, эш-өөр дижирлер барык-ла хүннүн чыгыы келир апарганнар. Солун-оол өг-бүлө ажылындан, менээ хамаарылгазындан хоорлуп, эш-өөрү-биле мени солупкан. Иези база-ла оглу-биле бир тала. Ынчангаш өг-бүлениң деңзизи оларның талазынче чайлы берген, а мен хейде-ле артык кижиге дег апардым.

Адак сөөлүндө Солун-оол мени тоовас, безин эргеледиң, чылыг сөстөр безин сөглөвөстөөн. Баштай мен ооң ындыынга арай-ла таарышпас турдум. Мен ооң дыңзыг куспаан, чымчак сөстөрүн, эргелиг караан кончуг күзээр мен. Киноже база-ла шоолуг барбас бис. Телевизорлуг болгаш, кечээлерде сну көрүп олурар. А ийи-чангыс кино баргаш, ында ынакшаан ийи кижиниң сеткил-сагыжынга алзы бергеш, Солун-оолче ээгил, чоокшулаарымга, ол безин көрүнмес, анаа-ла бир даш көжээ дег олурар болгай. Ол-ла бүгү менээ кайы хире берге турганын ам шуут уткан-дыр мен. Чоорту бодум база-ла кандай апарган мен. Оон Алдын-оол төрүттүнүп келирге, бодумнун бүгү-ле чарыгдаттынмаан эргелелимни олче бүрүнү-биле берипкен мен. Бир эвес ол бичии кижиге эвес болза, та чү болур турду ыйнаан?! А Солун-оолга анаа-ла этхерекселге чаңчыгары дег өөрени берген мен. Кижиге ынчаар чаңчыгары, ам бодаарымга, коргунчуг-дур. Мен ооң сеткил-сагыжын үлежирин, ооң бодаалдарын билип алырын оралдашпас турган мен.

* * *

Кижиге бүрүзүндө четпестер бар. Ынчалза-даа шуут мырыңай сан чок багай кижиге кайын турар. Бир эвес сен чүнүн-даа

мурнунда кижиниң четпезин эскерер болзунза, ол кижини шынап-ла багай талазы-биле күштүг кылдыр көстүр. Ынчангаш кижиниң эки талазын эскерип, оон туттунары, ону улам-на деткири чугула.

Ах, Солун-оол, Солун-оол! Ол дээш сээң мурнунга дыка буруулуг мен. Ынчаарда мен билбейн чораан-дыр мен. Эх, бо журажылганың ынчаарда болуругай!

* * *

Чурукчу тура халааш өжүп чыткан одаан чүшкүрүп, ынаар кургаг ыяштар, бир чоон чудукту овааландыр салып-тарга, кыптыккан көстөр ол-бо талаларже дызырткайндыр чаштап, сан-түң чок бызыргын ыйбалар салгын зайы-биле караңгыже чаштыңган чүвө дег, арлы бердилер, а мен олардан дезип аткаар чылып алдым. Ынчангаш ол-бо талаларымче оваарымчалыг көрдүм. Байыр ону эскерип кааш, каттыра-дыр:

— Коргпаңар, чылбырып келир чылан, хайдынып келир хайыракан чок. Чылан бар-даа болза шакпас, бир эвес силер бодуңар-ла ону хорадатпас болзуңарза.

Чыланниң соок мага-бодун, адыгның арзагар аспаан сагып, эъдим-кежим сооланайнып, куйгам чымырткайнып келзе-даа, коргуп-сезингенимни билип каанынга эпчоксунуп, хейде-ле эр кирип:

— Чок, чок, кайынам. Чаглактыг чадыр, чанымда чалым хая дег эр кижини турда, кайын коргуп-сестир деп мен. Силерниң чурттан турар ораныңарны анаа сонуургаарым ол-дур ийин — дидим.

— Оран-даа магалыг-ла. Баштайгы шөлээмни эрттирер дээш шилип алган черим-дир. Эртеңги хүн хаязында суг кайгамчык-ла болдур ийин. А бир эвес мен чок турган болзумза, канчаар силер ынчаш?

Ынча дээш, Байыр менче чүү дээр эвес дээнзиг карактарың кыптыктыр көрүп алган хүлүмзүрүп олур.

— Ой та—деп тулуп келгеш, кысказы-биле харыыладым.

— Арга тыпты бээр турган — дээш, ол уламчылады.— Силерниң чолаачыңар дөө оруктап эртип чыда, машиназың доктаадыпкаш: «Бистер бо каыт адаанда суг унунда бис, бир эвес Долума борга хонмас мен дизе, чедирип каар сен, кү-дээ» дээш менче чудуруун арынгаш, мээң харыымны безин манавайн, чүгле караш диди. А катчылар каттыржып, ырлашпышаан, менче хол чайып чоруй бардылар. Ынчангаш кандыг-ла кыс моорлап келир ирги дээш, караңгы имир дүшкүже хая соктап, дааш үндүрүп турганым ол-дур ийин. Оон башка дүне чүү кижини ажылдаар боор.

— Башгак бажы балалыг деп чүве ол-дур, көрбөспө.
Кончуг амытаннны, Эрести — деп химирендим.

— Ол чү кижн боор? — деп, Байыр менден айтыра-дыр.

— Чолаачы дийин.

— Мээң мындаамны канчап билип алганыңар ол?

— Баштактанырымга душ болганы ол-дур ийин. Таварыла деп чүве ол-дур. Оон башка чүү дээр боор, херек кырына чугаа-сооттуг, болчаг-дугуржулгалыг таныш-көрүш эвес бис — дээш, баарымга чыткан кезекти одаг ортузунче октаптым.

Дээрде сылдыстар четчип, олуй-солуй карак баскан дег чивенейнип тургулааннар. Дазырткайнып чаштаан көстер чалбыыш болуп хуула берип, дээрде сылдыстарга чырык немен, чымыш катчып чедер дээнзиг чаштанчылар болуп ужугуп чоруй, өжүп турганнар. Оларны эдерти кайгап, чырык өртемчейде бүгү-ле чүвени уттупкан, хамык бодалдарым олче мөөңнеттине берген олур мен. Оон от кыдында турган Байырның дужунда калбак хаяда чуруттуна берген хөлөгезин көрүп кааш:

— Сактырга, карангыдан кандыг-ла бир дүрзүнчүг амытан хереп келгензийн — дээш, олче айыттым. Байыр бодунун хөлөгезин көөр дээш эргиле бээрге, хөлөге оон чайлай хона берди. А мээң карактарымга бир-ле хуулгаазын болу берген дег болду. Мени хөме алы берген магадаашкынны кандыгдаа сөстөр-биле дамчыдып шыдавас-тыр мен. Ол хаяда ам чаа-ла дүрзүнчүг хөлөгениң орнундан шуут-ла дириг шырай менче хүлүмзүрүп тур. Ол шырайда илереттинген хүлүмзүрүг ам бичий-ле болза кыстың ыяңгылыг каткызы болуп, эзим-аргаже чаңгыланы бээр ышкаш сагындырды. Мен баштай ангадай хона бердим. Шупту-ла чүве ыржым барган. Чүгле одагның оожургал чок дызыраажы дынналыр.

Элдепсинип, магадааным-биле чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, бирде хаяда дүрзүже, бирде Байырже кайгап, аксымны бир холум-биле дуй тудуп алган көжүй берген олур мен. Оон чүү шаг болганда чугаалап үндүм:

— Бо силерниң ажылыңар бе?

— Ийе, мээңи — дээш, Байыр бичин кочалчыгаш ап алгаш, уйгу-чыдын чок агып чыткан хемче базыпты.— Шайдан хайындырыптайн.

«Кымны мында чуруп алганы ол? Чүге ыяап-ла маңаа, бо ээн эзимге ону арттырып каар дээни ол? Мында черле бир-ле төөгү холбашкан-дыр эвеспе. Адыр, ол дүрген-не келзин, айтырып көрөйн...»

Байыр үр-даа болбаанда чедип келди. Оттуң улуг чалбыраажы чок-даа болза, көзү кызып, чидии кончуг апарган шонуп чыдыр.

— Кончуг чиң сарыг шайдан хайындырып ижээли шүве. Менде кургаг сүт база бар. Кандыг шайга ынак силер, чеми чедингир бе азы шилдегер бе?

— Хоюг сарыг шайга ынак кижиги мен.

— Ынчаарга эки-дир, кайывыстың-даа сеткил-сагыжывыс тааржып турар аан. Мен база ындыг шай ижиксээр амытан болдур мен ийин. Шайның чемиң силер каар силер — дээш, менче хоюдур соктап каан шайлыг алгы хапты сунду.— А дус дөө ол чаргаш хапта эвеспе.

Байыр одагга пажын эде тургускаш, олуруп алды. Ооң одаг чырынга кыптыккан оттуг карактары, сырый кара салы, аячныг хевирлиг мага-боду меңээ бир-ле онза кылдыр көзүлгөн. Ынчалза-даа мээң сагыжымны хаяда чурук дүвүр-ретпишаан. Шайның чемиң, дузун өйлей каапкаш, Байырның чоогунга олуруп алдым:

— Чугаалап көрүңерем — дээш демги айтырыгларымны салгыладым.

— Оо, ону төөгүүр болза, шайывыс-даа соглуп каар. Ынчангаш баштай шайлап-шайлап, тоолчу ашактар дег, ооң соонда ыдып берейн, а шынында солун-даа эвес чүве дийин. Айтырыг — харылыг, амыдырал—өөредиглиг болганда, иначеш харыылап берейн.— Оон кыды хайнып, чеми ортузунда бөлүгөжип келген шайны саара берди. А мен кургаг сүттү хоюдуп эгеледим. А кажан шай белең болу бээрге, Байыр шала хүлүмзүрүй аарак, хымыжын менче сунду.

— Шайның чажыын чажып көрүңерем, Долума. Оон башка от ажынып, оран-танды килеңней бээр.

Мен ону анаа-ла баштактанып олур ыйнаан кылдыр бо-дааш:

— Чүдүлгеден адырылбаан-дыр силер, аа?— дидим.

— Чүдүлге? Ол чүңөр боор. Оран-тандызынга бодунуң аыш-чеминин дээжизин чажары, улустуң чаагай чаңчылын сагыыры база чүдүлге болур деп бе? Чо-ок, мында кандыг-даа шажын-чүдүлге-биле холбашкан чүве чок. Төрөөн чериниң кежини четтирип чоруур болганда, аңаа өөрүп-четтириишкинин илереткен чаңчыл-дыр. Мен ону ынчаар бил-лир мен.

Байырның арын-шырайында шириин байдал чуруттунуп, мээң-биле маргыжарынга белең мен дээнзиг кыннып келди. А мен хейде-ле эпчоксунуп, ооң сеткил-сагыжын, чаагай бодалын хомудадыпканымга бодумну иштимде бүдүү кончуп, часкара аарак чугаалап кагдым.

— Баштактандым, Байыр, багай чүве бодава.

Оон сиген үзе тырткаш, ол-бо чүкче чашкылааш, Байырның ап бергени, мөңгүн-биле эрийн долгандыр каастаан, хува аяанга шайны куткаш сундум.

— Ол-ла болгай, чонунуң чаңчылын утпас — дээш, Ба-

йыр аякты ийи холдап хүлээп алгаш, кезек аартап чоруй ынаар салып кааш, аьш-чемин сала берди. Борбак эьтти от-че октады-даа.

— Бо дээрге мээң чүрээмниң дангыназы-дыр — деп, Байыр от чалбыыжыңга чырып турган хаяже көрүп алгаш, чугаалап эгеледи.— Шагда-ла болган чүве-дир ийин. Ынчан таптыг-ла тос классты дооскан чайын бо уруг-биле маңаа каттап чораан бис. Шынында душтук-даа эвес, найыралдан ынакшыл төрүттүнүп, бодумнуң кымга-даа чарыгдаваан ынакшылым-биле бердинген уруум дийин. Ынакшылдың, эргелелдин чылыг сөстөрүн, бадылга-даңгыраамны бере бээр мен. А Сайлыкмаа чүгле «ындыг дээ, бүзүревес-тир мен» дээр турган. Ийи чыл эртип, ынак уруум Сайлыкмаа онну дооскаш, дээди өөредилге черинче чорупкан. Меңээ бодунуң ынакшылың бербейн, мени чүгле ийледип каан. Ам оон бээр элээн чылдар эрткен. Кайывыс-даа тус-тус өг-бүлелиг, ажил-амыдыралдыг улуг кижилер болу бердивис. Ынчалза-даа мээң инчаардагы ынакшылым ам-даа күштүг, чалыы хевээр. Сайлыкмаа — ол дээрге, мен бодум-дур мен, ол мээң амыдыралым оруктажы, чуртталгам шолбаны, чогаадыкчы ажылымның дириг дүрзүзү болу берген. Сеткил-сагыжымны доюлдуруп, хайындырып келир ооң эргим омур-хевири, хүлүмзүрүү меңээ эртенги хүннүң херелдери дег апарган. Ол-ла бүгү мээң карактарымга көстүп, холдарымны чуруурунче албадай бээр. Ынчаар чурулгаже хандыга бердим...

Байыр кезек када ыт чок барды. Сактырымга, ооң ынакшылы хөрээн долуп, боостаазын дуй алып келген ышкаш. Думчуунуң аржыылы-биле хаваан чүве ийикпе азы караан чүве бе чода туткулай-дыр. Ынакшылдан катпаан карақ чажы-ла боор, үнү безин тыртылыш кынны бербедиве, ишкир-нип аан. Улуг кижин безин ыглап олурар, безин чадаарда, кады чурттаваан хирезинде-ле.

* * *

«Шынап-ла, ынакшыл кандыг кончуг күштүг чоор! А мен Солун-оол биле кады чурттап оор хиремде ынакшыл деп чүвениң күштүүн канчап мынчага эскербейн чораан кижин боор мен. Бистиң аравыска шак ындыг чалыы үе, чаагай ааскежиктиг хүннер турбаан деп бе ынчаш? Турган-на болгай. А мен ону канчап эскербээн мен ынчаш? Бистиң аравыска чүге ындыг арыг болгаш күштүг ынакшыл туруп болбазыл ынчаш? Ам ол орайтаан деп бе?»

* * *

Мээң ол бодалдарымны Байырның айтырыы үзе кире берди:

— Удуй бердин бе, Долума?

— Чок-чок, Байыр. Сен ол хире ынак чоруңда, ол канчан сеңээ ынакшывайн барганы ол?

— Кижиниң кижиге ынакшылы янзы-бүрү оруктар-биле, янзы-бүрү хевирлер-биле келир боор чүве дийин. Ону бодуң, бир-тээ өглүг-баштыг, ажы-төлдүг кижиге болганыңда, билир-ле сен ынаан. Ол ышкаш кижиниң кижээ ынакшый бээри база-ла элден де! Сайлыкмааның бир-ле чажыт чаңы, сетки-линиң чымчаа болгаш ооң бүдүштүү мени шалбадап, сеткил-сагыжымны хүлүй шаапкан. А бир эвес ол чырык черге турбаан азы аңаа шуут ужурашпайн барган болзумза, чүү болур ирги? Ынчаар бодаарымга, сагыжымда бир-ле чүвс дудуу, четлес апаар. А ол? Дем-не чугааладым.

— Сайлыкмаа ам кайда чурттап турарыл? Ол аас-кежиктиг бе? — деп айтырдым.

— Ол ам кижиге эмчизи. Ийи уруглуг. Улуг уруу иезин аажок дөзөөн. Кудумчуга ужуражып келгеш: «Экни. Байыр акый» деп хүлүмзүрүп мендилей кээрге, шуут-ла баарым ажыш кынныр. Өөнүн ээзи арай-ла арага-дарыже сундугар кижиге. Амыдыралы ам дээрезинде арай-ла хирелиг. Сайлыкмаа кижизиг болгаш күштүү-биле ашаан орталандырып чоруур. Оон башка шагда-ла ийи башка кылаштажы бээр гурган улус-тур. Амыдыралга ынак чорук ол ышкажыл. Бадысөзүн берип, бажын чаңгыс сырткка салган болганда, бүгү назында кандыг-даа үүлени, таварылганы деңге, кады чүктээр болгаш эдилээр апаар дээр кижиге болгай. Ол сөзүңге Сайлыкмааның шынчы болганы ол-дур ийин. Амыдырал дээш кыптыгып-ла чоруур кижиге. Мен бодаарымга, ооң чанынга канчаар-даа будулган кижиниң амыдыралга бүзүрели хып, тура-соруу хөндүрлүп кээр — дээрге, Байырың үнүңдө чоргаарал дыңналы-дыр.

— Элдептиин але, сен ону ол хире эки билир туруңда, ол сээң кандыг талаңны көргөш ынакшывааны ол?

— Аңаа хамаарыштыр Сайлыкмаа меңээ мынча деп бижээн: «Сеңээ чаа-ла чаңгып чорумда, мени Монгуштуң ынакшылы шуут-ла бодунче чыыра тырта берген, мен оон уштунуп-даа албас ышкаш апарган мен. Бир-ле миннип келиримге, ол мээң чуртталгам болу берген, а сен ооң хөлегези ышкаш апарган сен. Чок, Байыр, ызулуг-ла бүрүн бердинген, сеткилимден төрүттүнген ынакшылды Монгуштан тыптым. Меңээ ажынма, мени буруудатпа, аас-кежиктиг бол, Байыр! Бот-ботгарывысты утпайн, биезги хевээр найыралдыг чурттап чоруулу. Сен бодуңуң аас-кежииниң болгаш ынакшылыңны мен дег тыва бээр сен. Амыдыралың кандыг-даа болза, аңаа шынчы бол! Ынак эжинге өскерлири — ол дээрге ыядыр арын-нүүр чок болгаш эң-не бужар-бак чорук-тур.

Ооң орнунга боду өлгени дээрe, билдиң бе? Менди-чаагай. Байыр!»

— Эки-ле бижээн-дир, эр угаанныг уруг-дур. Чүглe сeңзэ ынакшывайн, сээң-биле чурттавайн барганы хомуданчыг-дыр.

— Кижиниң сеткили нарын болгаш сонургалы ангы-ангы — деп, Байыр элээн бодамчалыг уламчылады.— Ынчангаш ынакшыл база ындыг. Менээ чүглe бодумнуң Сайлык-маага ынакшылымдан-на чуртталга өөрүшкүлүг, чырык ыш-каш сагындырар. Чырык өртемчейде бир-ле черде Сайлык-маа чурттап чоруур деп бодал мени чайгаар-ла сөрүк кирип, сергедип келир. Кижиниң амыдыралы — ол дээрге шиң-чилеттинмээн өртемчей-дир. Чүү-даа туруп, чүү-даа таваржып болур. Баш бурунгаар ону даап билип алыры берге. Ынчангаш кандыг-бир чылдагаанга таваржып, амыдырап шыдавас болу бээр таварылгалар база туруп келгилээр. Оон бот-боттарын аартыктажыр, көрүшпес, кагжыптар кижилер база бар болгулаар-дыр. Кым-на оларны билдили-биле сайгарып шыдаарыл, ёзулуг ынакшылын аңаа сатпазыл, ол кижиди арыг болгаш шынчы ынакшылдың кижизи — амыдырап билир кижидир. Чуртталга чүглe ынчан чараш болгаш аас-кежиктиг, дүрүмү ындыг. Ынчангаш хаяда чуруктуң хүлүмзүрүүнүн күштүү база ында дээрзин билир мен!

Байырның ол мерген сөстери суртаал болуп, сеткилимге дээп, караңгы дүмбейге азып чораан мени чырыкче үндүр чедип келген дег болган. Бодунуң сеткил-сагыжын менээ ажыт-чажыт чокка тө каап берип орган Байыр ам менээ кымдан-даа чоок ыш-каш сагындырды. Өске кижиниң салым-чолун бодунга чоок хүлээп ап, ооң кударалын бодунуң кылдыр хуулдуруп орган Байырдан база катап айтырдым:

— Ынчаарга ам Сайлыкмааның, сээң арыг бердинген кижиниң амыдыралы ол хире баксырап чорда, чүге ооң-биле слуржуп албас сен? Шак ындыг арагачы, амыдыралыңга хөнү чок кижини Сайлыкмаа чоор боор?

Мээң ол сөстөримден Байырның арны хуулуп, менче барык көөр хөөн чок чыгыы кылдыр чидиг көре каапты:

— Ол дээрге мугулай айтырыг дийин, Долума. Мен Монгуштуң ынакшылын дорамчылап, Сайлыкмааның чуртталганын кыжырып шыдавас мен. Амыдыралды назы-биле ден-нээр херек, а ол чорук дээрге түр үениң болуушкуну ыш-кажыл. Амыдырал кижини частырыгга таварыштырып, шиңдип, кижизидип болур. Ол-ла бүгү эрте бээр. Олар база катап аас-кежиктиг чурттай бээрлер — дээн Байырның үнүнде сагыш-човаашкынны эскерип кагдым. Сайлыкмааның салым-чолу дээш база-ла аймап чоруур хире.— Караңгыны чырык кажан-даа тиилээр болдур ийин. Бичии-ле чүве дээш салды-

нып, салым-чолун каргап, чуртталгазын будап болбас херек! Амыдырал дээш, ынак эжи дээш, ынакшылы дээш, келир үе-зи болгаш ажы-төлү дээш туржур, демисежир, тиилээр херек! Тиилээр, билдиң бе? Ынчан аас-кежикти, амыдыралды үнелеп билир апаар сен — деп, ол кыптыгып чугаалады.

* * *

«Тиилээр». Дыка-ла эки чугаалады аа. А мен чүге тиилеп шыдавас мен ынчаш? Мен чүге бичии-ле чүве дээш муңгарап, амыдыралымче дүкпүре бээр мен? Солун-оолду чүге бодумче эвес, а харын ырадыр идерин бодап, ол мээң оруумга доктар болбас болза деп бодап чоруур мен? Өг-бүлемни чаартыр, экижидер, аас-кежиктиг болзун дээш кылыпкан чүүлүм чүл? Солун-оолга чүге ынакшый берген мен, а ол меңээ чүге? Кайывыста-даа ынакшыл бар ышкажыл? Ынчаарга ам чүл ынчаш? Кым буруулугул? Боттарывыс-тыр бис. Ынакшылды камгалап, үнелеп шыдаваанывыста-дыр».

* * *

— Долума, удуй бердиң бе?

— Чок-чок, Байыр. Кайгамчык-ла эки чугааладың. Шынап-ла ана..

— Кайгамчык чүве—хаяда чурук-тур ийин, Долума. Удавас маңаа улуг орук туруптар. Эрткен-дүшкен кижилер Сайлыкмаамның чуруун көргөш, ооң чалыы назынының күштүг хүлүмзүрүүнге алзып, амыдыралы аас-кежик болгаш өөрүшкү-биле долдунуп, чурттаары эки, чуртталга улам чараш-тыр деп, чаагай күзел-бодал-биле ырлажып чоруп турар боор. Мээң ынакшылым, Сайлыкмаамның амыдыралга хандыкшылы шак ынчаар кижилер дамчып, келир үениң салгалдарыңга бистиң үениң арыг болгаш шынчы ынакшылын сөглөп чедире бээр. Ол канчап бистиң аас-кежиивис болбазыл, аа?

Байырның шырайында бичии-даа муңгараан шинчи чок. Харын ооң хаяда чурукче көргөн карактары бир-ле билдинмес өөрүшкү-биле кыптыгып, Сайлыкмаамның боду-биле хөөрежип орган дег болду. Дем чаа-ла ол меңээ кээргенчиг кылдыр сагындырган болгай. Ам чоргаар өөрүшкү-биле бүргеттинген Байыр мээң кээргелимден ыракта бедик кылдыр көзүлдү. Чуртталгазының эртинезин өске кижиниң сеткил-сагыжындан тып, чүрээнде ызулуг ынакшылды эдилеп, хумаагалаан кижини канчап кээргенчиг болур боор!

Одаавыста оттуг кезектер хүлденип өжүп чыткан. Байыр сылдыстарлыг дээрже көргөш:

— А богда, удавас даң адар дей берген-дир. Ам удуулу. Бо элик кезин дөженип алыр сен, Долума. Оон башка чер

шыгы чиннептил болур. Ынчангаш дуу ол дүктүг тонну эш-тип ал — дидир.

— Чок-чок, ажырбас. Даң аткыжеге одаг чанынга олу-райн. Харын сен бодуң удуп чыдып ал.

— Ынчаарга кайын боор. Мен удуур шоодайлыг мен, са-гыш човава — дээш, дүрүп каан шоодайын чежип, ооң иш-тинче кире берди.

* * *

«Эки кижиге биле ужуражылга кижиге чүгле экини артты-рар. Ынчангаш сенээ четтирдим, Байыр. Мени караңгы эзим-ден улуг орукче чедип үндүрүп кааның дээш, четтирдим. Ам аспас мен. Ийе, маңаа келир үеде улуг орук туруптар. Ынчан мен бодумнуң Солун-оол, Алдыным-биле келгеш, оларга Сай-лыкмааның чырык хүлүмзүрүүн көргүзүп, өжүп чыткан аас-кежимни катап кыпсып берген кижиге — сээң дугайында хөө-реп бээр мен, Байыр».

* * *

Чайгы даң удаар эвес. Дүнеки дээр чөөн чүктен чоорту агарып, бир-ле көзүлбес күш караңгыны чер кырындан шир-бий берген. Ажыл-ишчи амыдыралдың база бир чаа хүнү эгелээн. Бо хүн чаа амыдыралды, аас-кежикти, өөрүшкүнү дык хөй кижилерге сөңнөп кээр.

Бодумнуң эрткен-барган чуртталгамны андара-дүндере бодаар дээш мырыңай карак шиммедим. Чер чырыыры би-лек, кадымны алгаш, удуп чыткан Байырны оттурсазы-биле дааш-шимээн үндүрбейн одагдан кончуг оожум чылбыртып үнүптүм. Мээң шылыраанымдан-на боор оң, Байыр уйгузу-биле шимчеп чоруй, оон база-ла тамчыктыг удуй берген. Элээн бар чыда хая көрнүп келиримге, хаяда кыстың чуруу менче хүлүмзүрүп көрүп тур. Байырның чүрээнде кыпкан чы-рыткы — Сайлыкмааның омур-хевириниң херелдери мээң сет-килимге дээп, мени хөндүрүпкен. Байырның эгээртинмес ынакшылындан үнген чаштанчылар мээң имирертир өжүп чыткан ынакшылымны кыпсыпкан. Ол катап чаа күш-биле чалбышталган ынакшылымны Солун-оолга канчаар, кандыг сөстөр-биле сөңнөп чедиреримни бодап, хемни куду далаш-тыг базыптым.

Бир-ле эртеги куш дидим эвес эде кааптарга, өскелери ба-за аңаа соңнуг-мурнуг харыылап, чоорту арга-эзимниң күчү-лүг хөгжүмү болуп катчы берди. Ол-ла болгай, чымыштыг чаа хүннүң эгелээни. Чаа хүн-биле, чуртталга!

Куулар АРАКЧАА

ҮЖЕН-МУҢЧУ

(Очерк)

I

Улуг, дозураш карактарында өөрүшкүнүң отчугаштары кыптыгып турар буянныг арын-шырайын көргөш, кижин ала-чайгаар-ла бүзүрөй бээр, оожум, томаанныг, ындыг-ла чугаакыр эвес. Даштындан көөргө, назы-хары кижин ортузу эрте берген хире. Ынчалзажок делгем хаваанда доора чыткылапкан сыгыглар ооң эвээш эвести көргенин, кадыг-берге амыдыралды чурттап эрттиргенин херечилеп турар. Чугаалап олурары оожум. Кезек-кезек үзүктелип, хаваан дүггөш, хандыр боданган шинчилиг, сонга шилин өттүр, ынаар-ла ыракта барааны көстүр-көзүлбес апарган турар, тевелер мөгөннери дег, кертик-кертик баштарлыг шаттарже кайгап алган ыгыт чок олурар-даа. Таакпылаар ирги бе? Чок, сунган папиросту сл албады. Ооң эрткен оруу узун, кадыг-берге-даа. Ону эгезинден тура сактып чугаалаары херек турган болбайн аан. Ооң төөгүзүндө чамдык черлер уттундура берген бооп чадавас. Ийет, ону боданып олургаш, катап тургузар апаар. Кандыг-ла бир чаптанчыг амытанны хойзурундан корткан-даа чүве дег, ылым-чылым апарган, кулак салып дыңнап, чаңгыс сөс безин эрттирбезин кызып, саазынны шылырадыр бижип олур бис. Ооң мөгелер дег делгем эгиннерин, күдер-шыырак дурт-сынын, аянын-чаагай арын-шырайын, маажым-даамайын, төлептиг бүдүжүн көрүп олурарга, тоолда кандыг бир-ле маадыр сагышка кирер. Эрткен үе биске сырыннап кээп-даа турган ышкаш болду.

...Ол бодунуң ава-ачазын орта-ла билбес. Уйгу-дүште ышкаш, эскерер-эскерттимес кылдыр сагындырар. Олар оглу элең-тендиң кылаштап эгелеп чорда чок апарган. Өскүс оолду даайы өстүр азырап каан. Азыраан адазы болган даайының адын-даа орта билбес. Ону улус «Өг-Чазаар» дижир. Өскүс сол даайының шын ады ол-ла боор деп бодап чораан. Оол билип кээрде-ле демги ашак өг ыяжы чазанып турар ындыг болган. Ынчангаш ону улус Өг-Чазаар деп шолалай бергени ол чүве-дир ийин.

Өг-Чазаар ашак чидиг бижээн тыртпага суккаш, кургар

сувурундак чинге талдарны чонарга, ана бижек ооң аайынга кирип, ала-чайгаар-ла чоруп турган дег, талды дадаазынналдыр ап турар. Чаражы кончуг бичии-бичии дүрүлгектер кылдыр дадаазынналып чаштаан чоңгуларны ырыктааштыг, эъди хүнге, сырынга хүрерги дсдуга берген оолчугаш черден барып алырга, Өг-Чазаар олче көргеш, шынгыы аян-биле мынча дигилээр:

— Ээй, Мирчин! Холуң чидиг бижекке алзыптың! Чонгуну чоор сен, чиир эвес.

Мирчин даайын дыңнап, ооң аайынга киргеш, черден чоңгу чырын соксап каар. Өг-Чазаарның өшкү кежи эрги хөректээжи ээрен-манчак дег, элбер-самдар, чамдык черлери элээш, дүгү даштындан көстүп келгилээн, чамдык черлери оюлгап, манчак ышкаш халаңайнып тургулаар. Ооң кеткен идии чок, кызыл-даван буттары идиккилештир эдигип калган. Өг-Чазаар Ак-Хемниц Семис-Чаңгыга чалчалап турган. Ядыы кижичеже-даа кызып-кылайып ажылдаарга, байга чү-нү-даа бүдүрүп бээрге, ону кижиче деп көрүп, хепкерер чүве кайда боор! Өлбестин аргазы-биле өс эдер кылдыр, чем артыы октап бээр. Даайлышкылар ынчаар аргастанып чорааннар. Чалчаның чазаан өөн чалаң этке-малга сааргаш, бажын ажыр байып ап турган.

Ийет, берге-ле үелер турган-дыр ийин. Эрги, феодалдыг Тывага Өг-Чазаар ашактың болгаш өскүс оол Мирчиннин салым-хуузу ындыг чораан.

Частың медээчизи болуп чанып келген куш дег, хосталга, эрге-шөлээ, революция дугайында өөрүнчүг медээ Тыванын чериниң кырынга ужугуп чоруп турда, Мирчин тос харлыг оолак турган.

— Бис ам хостуг болган-дыр бис, оглум — деп, Өг-Чазаар ашак Мирчинге өөрүшкү-маңнайлыы-биле чугаалаан. Мурдунда ол самдар ашактың ындыг өөрүшкүлүг, хей-аъттыг турганын Мирчин көрбээн. Ол боду-даа «өөрүшкү» деп чүвени билбес. «Кижиче өөрүп, каттырып, хөглеп билир чүве-дир, аа?! Бо Өг-Чазаар мынчаар тааланчыг, эрге-чассыг, өөрүшкүлүг кылдыр чаңнап билир кижиче-дир аа?! Магалыын!» Ынчаар бодап келгеш, Бичии Мирчин өөрээнинден холдарын харбанадып, өрү халыгылап, девип-самнай бергенин боду эге-ле билбээн. Өг-Чазаар ындында-ла хөкпегер сынныг, даштындан көөрге, бөрт-биле кагарга кээп дүшкү дег хирезинде-ле Мирчинни ийи хол бажынга көдүргеш, бөөлдегилээш, ону эгин кырынга салыптарга, ана арзылаң-мөге дег сагындырган.

Ашак оолду хойнунга олуртуп алгаш, ооң-биле бир-ле дугаар, бодунуң удаазы улуг кижиче дег чугаалап эгелээн:

— Ядыыларның эрге-чагыргазы тургустунган-дыр. Байларны дүжүр октаан. Ынчангаш бис ам хостуг, шөлээн, эрге-меддиг кижилер болган-дыр бис, оглум...

«Оглум» дээн сөстү Өг-Чазаарның аксындан Мирчиннин база-ла бир дугаар дыңнааны ол. Ынчангаш ол эргим сөске амырал, таалааш, оолдуң хөрээнге бирде өөрүшкүнүң-даа, бирде кударалдың-даа бодалы куттулуп кээп турган.

Моон соңгаар бо Семис-Чалаңның чалчазы болбас бис, оглум. Бо чазап турар сөөлгү өөвүстү өске улуска садыпкаш, мунар хөлге тып алгаш, төрөөн Иймевисче чоруптар бис. Хостуг чурттаар бис.

Бектеп турган эзир кушту дээрже салып үндүрүптөргө, ол күчүлүг чалгыннарын херипкеш, ужу-кыды чок октаргайның делгеминге чоргаар кылайтып турганы дег, Өг-Чазаар кылаштаарга буттары чийк, окталып турар болган. Ооң бүшкүгүр ооргазы хөндүрлүп, кыстынчак эгиннери делгемнеп, бүргөг дээр дег, кезээде-ле дүндүө берген чоруур арын-шырайынга өөрүшкү чайнап, сөзү төнө бээр чүвө дег, эпти-ле ызырнып алган ыт чок олурар боду чугаа-сооткур апарган. Ол ашак өске кижилер ышкаш адаар аттыг дээрзи! Мирчин ынчаарда билген.

Дарыма ашак Мирчинни эдерткеш, Семис-Чалаңның аалындан чорупкан.

— Бо дүржөк идегеттин сөөлгү хүнү келген-дир, оглум — деп, Дарыма элээн ырап келгеш, соонче хая көрнүп, чалаңның аалынче кылчаш дээш, өжээн-киленниг чугааланган.— Бис ам аңаа базындырбас бис. Боларның эрге-чагыргазы дүшкөн. Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак дазылы-биле чытпас чүвө болгай. Бо бисти канчаар хемдип чоржук. Кулугурнуң аяа долганы, хүнү келгени бо-дур. Донгая дүжөр он!..

Тывага улусчу эрге-чагырга тургустунган. Дарыма ышкаш ындыг яды кижилерге байлардан хавырган эт-малды берип, дузаламчы көргүскөн. Олар саап ижер инектиг, мунар аъттыг апаргылаан. Дарыма адашкылар дузаламчыга чаңгыс инек, каш өшкү алган.

Аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг, чаа амыдыралдың даңынын хаяазын аныяк Мирчин ынчаар уткаан.

II

«Кизи өзер, кидис шөйлүр» дижир. Мирчин эр шаа четчип, 18 харлыг хып дээн аныяк оол апарган. 1930 чыл Мирчиннин амыдыралынга эң-не өөрүшкүлүг чыл болган. Шагаан-Арыгга трактористер сургуулу ажыттынар деп чугаа тарай берген. Хып дээн аныяк эр ону дыңнап кааш, чарышка салыры-биле сосудуп каан, доо эржип турар аът дег, шынап-ла дың быжыы-

биле турган. «Трактор», «Сургуул» деп ол чаа сөстөр анаа кандыг-ла бир хуулгаазын уткалыг.

Курска чедип келген. Мирчинниң үе-чергези база-ла ын-дыг аныяктар курска өөренири-биле четкилеп келгеннер.

— «Трактыр» деп чүвези ол бе, эжим? — деп, чаа келген-нерниң бирээзи Мирчинден айтырган.

— Ол ыйнаан, мен база билир эвес — деп демгизи харыы-лаан.

— Ой дадайым ай! Даваннарының кончуун але? Сонгу буттарының бедиин көрөм, оол. Оозунда артында шаанчак-тар кадап алган.

— Шынап-ла коргунчуг чүве-дир мон, оол! — дээш, Мир-чин ыракта чоруп орган трактордан коргуп-сестип, дезиг мал-дег, ыңай бооп чыткан. Оон бөлүк курсантылар дигии-биле ол-бо чоруп турган. «Фордзоннун» чанынга дээриглеп чеде бергеннер.

— Көрүңер даан, оолдар! Чушкуузунда шөйбек чүведен ыш үнүп турар чүзүл?! — деп, оолдарның бирээзи кайгаан.

— Кандаай чоор, хөрээниң иштинде от салып каан эвес ыйнаан!

— Ой, ой! Кедээрлеңер! Хенертен кээп кижиги базыптар ийин моозу.

— О-о! Ол орус акыйның башкарып турарының амырын көрөм.

— Мал ышкаш, база-ла ынчаар дынын тыртып мунар чү-ве ыйнаан. Аксымнай берзе, дынындан ээй тыртып алгай-ла.

— Хенертен каккаш ыңай болза, ат-тыр аа, оолдар?

— Эзер, чүген-даа чок чүве ышкажыл? — деп, Мирчин чугаалаан.

— Сен ону мал деп бодадың бе? — дээш, өөрү катты-рышкан.

— Маршыына-дыр ийин.

— Маршыына деп чүң боор, тыраактыр диведиве — деп база бирээзи чазамыктаан.

— Тыраактырны чүнүң-биле чемгерер чүве ирги? Оът-сиген бээр ирги бе?

— Кайынам, оолдар, каң демирден бүткен чүве ышка-жыл! Оът-сиген кайын тоорул бо...

Бөлдүнчүп алгаш, трактор магадап, аразында хөөрежип турган эрлерге Адавастай чедип келген. Курска башкылаар кижилерниң бирээзи ол дээрзин келген оолдар дүүн-не билип алган.

— Өөренир машинавысты магадап түр силер бе? — деп. Адавастай оолдардан айтырган.

— Даргырт-доргурт дээш ол-бо маңнап турда, аттыг чү-ве-дир! — деп, Мирчин аңаа харыылаан. — Кижиги-даа базыл каггы дең.

— «Каң аът» бо-ла болгай. Удавас мооң кырынга олурпакаш, халдып турар апаар силер — дээш, Адавастай оолдарны баштайгы кичээлге эдерткеш чорупкан...

Мирчин трактор-биле эң баштай ынчаар «танышкан». Тракторну башкарып турар кылдыр өөренип алыры дыка-ла берге болган.

Ооң мурнунда өөренип чорбаан, бижик билбес кижилерге нарын техниканы шингээдип алыры белең эвес болбайн аан. Ынчалза-даа чаа чүүлче чүткүл, бодунга, бодунуң чоңунга ажылдаар аас-кежиктиг болганы, чаа амыдыралды тургузарының сорук киришкени ол аныктарны кандыг-ла бергелерниң мурнунга тура дүшпөс кылдыр чалгынналдырыпкан. Аңаа келген оолдар бижик-биликтиг эвес, орус башкының чугаалаан чүүлүн Адавастай очулдуруп бээрге, «кара угаан»-биле шээжилеп ап турганнар. Мирчин аңаа тургаш чорук кадында-ла чаа үнгөн тыва бижикти база өөренип турган. Ол курс ооң шынап-ла «университеди» болган. Курсту доозуп, каң-аътты башкарып турар апарганда, тыва бижикти кожуп бижип, шокарлап номчуптар болу берген.

«Элегес» күр-ажыл-агый Тывага эң-не баштай тургустунган улуг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези. Аныяк оол Мирчин баштайгы күш-ажылчы базымны оон эгелээн. Тывага эң баштайгы ажыттырган трактористер курузун чедишкенин дооскан соонда, Мирчинни «Элегес» күрэкономче чоруткан. Ол аңаа келгеш, Тывага баштай кээп турган «Фордзон» деп бичи трактор-биле кур чыткан черлерни чардырып кирипкен. Мирчин төрүтгүнгөн черинден талыйтыр ырап келген. Өг-Чазаар ашак иймеде артып калган. Өстүр азырап каан оғлунуң каң-аът — трактор мунуп алгаш, кадыг черни кажык чедир кадай бастырып, мөңгөдө кур чыткан ховуларны кара девис кылдыр чардырып турарын көөр болза, Дарыма бүзүрээр ирги бе? Бир-ле элдептиг хувулгаазын күчүтөн көрүп каан дег, тейлеп-чалбарыры-даа чадавас болгай аан. Хостуг, чаа амыдыралдың хуулгаазыны ол-дур! Өскөн уязын каггаш, дээрниң карак четпес делгемнеринче кылайтыр ужул чорупкан куш оғлу дег, Мирчин мында кээп чаагай үүлениң бүдүрүкчүзү, чаа амыдыралдың тургузукчуларының бирээзи апарган. Келир үедө мындыг апаар деп чүвени Мирчинниң ада-иези-даа, азырап каан Өг-Чазаар-даа кайын бодаан боор. Оларга ындыг чүвени чугаалаан болза, бүзүрөвестер-даа ийик...

Карак четпес делгем ховуну кайыын бээр-ле кара девис кылдыр чардырып каапкан. Андарганының ханызы-даа хөлчөк. «Аът-шары-биле болза мындыг кадыг, кур черни канчаң андарар боор — деп, Дарыма чортуп чоруп олура, трактор-биле чардырып каан черни магадап көрбүшаан, боданган.—

Мындыг кончуг күчүтөн этти кайыын эккелген чүве ирги? Бо кончуг күчүтөнни кортпайн канчап мунун турар оол боор...»

Диргирээн-даргыраан, ыш-бузу бурулаан, соонда дистичдир кожуп алган андазыннары-биле черни дүргектелдир андара кагдырып кел чораан тракторну көрүп кааш, аът сезиргеп думчуун хыылаткылап, дээриглек чоруй, дедир ыңай-ла болган. Ашак аьдының дынын ийи холдап тыртаргадаа алдырбаан. Дарыма хейде-ле хыйланган: «Чоонган моо-ма боор! Хоюп канчаары ол дээр сен, кончуг чолуктун! Хайт, доктаа! Ол чоору ол ой. Хой, хай». Хойган аъттыг кижиниң бараанын көрүп кааш, Мирчин тракторун доктаадылкан. «Аьды-биле трактор дээригледип турар кым боор бо?» кылдыр бодааш, Мирчин тракторундан дүже халааш, хүн каракты чылчырыктады бээр боорга. үске. довуракка пат кара апарган холун хаваанга дөлемней тутпушаан, аьды хойган чорумалче топтап көргөн. Ам-на танып каан. «Аа, Өг-Чазаар ышкажыл! Мынча ырак черге ол канчап чедип келген болду?! Шынап-ла ол бе ынчаш? Ол-ла-дыр харын. Челер Саралазын мунуп алган-дыр. Бээр хап чедип кээр, эрес-ле-дир бо!».

Мирчин холун чайбышаан, Өг-Чазаарже уткуштур маңнапкан. Оозу ам-на уткуштур чортуп келген.

— Мал-маган-даа чанынче чагдавас, ана аттыг-ла хөлгелиг кижидир сен але!—деп, мендилешкен соонда, аьдындан дүшпүшаан, ашак өөрүшкү-маңнайлыг хүлүмзүрүп, оглун мактап чугаалаан.— Дадайым ай, ол чүвеңни чааскаан кааптарыңга ажырбас чүве бе? Маңнап чоруй барбазын мон!

— Аът ышкаш маңнап чоруй барбас, амыр хөлге болгаан!— дээш, Мирчин үс сиңе берген арнынга өөрүшкүнү чайынналдыр хүлүмзүревишаан, чоргаар көрүп турган.

— Өршээзин! Уваа, магалыг чүве-дир але... Дадайым аай... Канчап...

— Кажан үндүн? Мынча ырак черге канчап чедип келдин?— деп, Мирчин сонуургап айтырган.

— Хостуг, эрге-шөлээлиг кижиге черде ырак чүү боор, оол!— дээш, ашак хөглүг каттырган.— Бо аразыңга ийи-ле хондум. Күжүр Сарала челип орда. ана хову чырылып турган-биле дөмей чүве-дир. Сени күрэкономда трактористей берген деп улустан дыңнааш, сонуургап көөр дээш, келгеним бо ышкажыл.

— Бо «каң аътты» мунуп алган хап тур-ла мен. Чедип келгениң бооп тур. Сонуургап көр харын.

— Канчап өөренип алдың? Берге-ле чүве ыйнаан, але?

— Мунуп эгелей бээрге, амыр машина-дыр. Харын чаны багай аьттан-даа белен деп болур.

— Уваа, ындыг чүве-дир але! Өртээр, баглаар дээр эвес.

шынап-ла амыр-дыр, аа. А бо чүвөнни ашкара-чемгерерин канчаар чүвөл оол?

— Мал ышкаш дээр сен бе! Бензин, үс кудуп алыр, ол-ла.

Ашак аьдын дедир-киженнээш, ховуда хараганга ыяк баглап кааш, Мирчин-биле кады тракторнуң чанынга барган. Дириг-дуруг-даа чүве ышкаш, дириледир ажылдавышаан, артында-ла сирилеп турар болган. Өг-Чазаар арай-ла сезинген чүве дег, тракторнуң чанынче чоокшулавайн, долгандыр кылаштагылаан. «Хенертен ынай болза, кижини кырынга-даа кээр ийин моозу! Өлүр болза, чүге шимчээр деп? Дириг болгаяан... Мирчин баштактанып, мени мегелеп тур боор... Ой өршээ, дааш динмиди чүү адам чүвөл ааг мон».

— Бээр чедип кел!— деп Мирчин ашакты кыйгырган.— Аът ышкаш тептер эвес, чоп коргар сен.

— Канчап билер мону, оол. Коргунчуг чүве ышказыл. Мен маңаа көрүп турайын даан...

Мирчин тракторнуң кырынче чиик адак үнө халааш, эзер-зивес-даа бир-ле ындыг, кара тавак ышкаш чүвениң кырынга олуро каапкаш, ийи холу-биле демирлерни олуй-солуй иткилээн соонда, трактор черни чирттиледир көскөнмишаан, осжум соястап чорупкан. Оон соонда кошкан үш андазын черни дискке караа чыгам ханы кылдыр чара тырткаш, ширин бир аай андара каап бар чораан. Чер чардырган трактористи көрүп тура, Дарыма иштинде боданган: «Бо дээрге мырыңай-ла тоолда дег чүве-ле-дир. Мындыг чүвени кым сактып, дүжээн боор. Шынап-ла хуулгаазын-дыр! Хуулгаазын... Мындыг магалыг кан-аьтты кайыын эккелгенил, кым бергени ол?»

...Оон бээр кайи хире үр болчук? Чеже кыш, чеже чай эртлээн дээр! Чүгле кижилерниң амыдыралы эвес, харын чер, бойдус безин таныттынмас кылдыр чаартынган. Дөртөн ажыг чылдар эрткенде, ындыг болбас арга чок. Ол үениң дургузунда кылган базым бүрүзүн шүптүзүн канчап санаар! Шапкын хемниң боралгаанда кактырып турган дег, салым-чол Мирчинни янзы-бүрү оруктар-биле четкеш чоруп турган. Кежээ, кызымак, ак сеткилдиг аныяк оол кандыг-даа ажыл кылганда, холу суларап, ара салдынмайн, эчизинге чедирип, эш-өөрүнүн макталын, хүндүткелин чедип ап келген.

Монгуш Мирчинниң эш-өөрүнге эптиг ээлдээн, организакачы ажылга салым-чаяаннын чон эскерип кааш, ону янзы-бүрү удуртур ажылдарга депшидип турган. Баштай тракторист, оон садыгжы, арбан, суму даргазы, нам үүрүнүн секретары... Ол бүгүнү шүптүзүн санаары берге. Харын-даа ам ону санаанының херээ чүү деп?

Чугаалап олурган кижини соксай берди. База катап сонга өттүр, дээр дөлеминде чуруттуна берген керттик-керттик шат-

тарже кайгап алган, бир-ле чүвени сагынган-даа хевирлиг, ныт чок олур оң. Оон кезек болганда чазык арын-шырайында хүлүмзүрүг куттулбушаан, демги-ле оожум, далаш чок янзы-биле уламчылады:

— Ийет, салым-чол шынап-ла хаажы херек болур чүве. Черле ынчаш, кижини аныяанда дөстүнмес, чаа чүве бүрүзүнче чүткүүр, ажыл-ла бүрүзүн кылыксаар. сонуургаар. Мен аныктын дүлгээзини-биле канчаар ужукпадым дээр. Бир эвес. ол-ла хевээр трактористеп ажылдаан болзумза, ам-даа механизатор турар мен ыйнаан. Ынчалза-даа чыл ажып чорда, ол ажылдан үнген мен.

III

...Областың ийи чыл хуусаалыг совпартшколазын дооскан соонда, 1953 чылда Монгуш Дарымаевич Өвүрнүң партия райкомунга ажылдай берген. Ол чылдың сентябрьда болган СЭКП ТК-ның Пленуму көдээ ажыл-агыйны шийтпирлиин-биле көдүрериниң соңгаарлаттынмас айтырыгларын чугаалажып көргөш, көдээ ажыл-агыйга барып ажылдаарынче тускай эртемниг коммунистерни кыйгырган. Монгуш Дарымаевич партияның идепкейлиг дайынчызы болганда ТК-ның кыйгырынга хары кылдыр, көдээге бир колхозка барып ажылдаар дугайында бодунун күзелин илереткен. Ол чыл Мирчинниң сагыжынга уттундурбас болуп арткан. Ол үжен-мунчуларның бирээзи болуп, Өвүрнүң Торгалыгга чаа тургустунган «Торгалыг» колхозту даргалай берген.

Браккы эрткен ол чылдарның дугайын Монгуш Дарымаевич мынчаар сактып чугаалап олурар:

— Баштай каш-ла борбак өрегелиг колхоз чүве. Бир-тээ кадының ажылы организааттынган болганда, олче араттарны хаара тудары херек апарган. Ол дээш кайы хире кызып шырбайып, суртаал ажылын чорутпадывыс дээр. Бергеле турган ийин. Ол черниң чону артында-ла тараа тарып, өстүрүп билер эвес. Ары чарыкче ажып кээп, «тараалап» ип, амыдырап чорааннар. Колхоз тургустунганда, тараа тарыры-биле чер андарар апарган. А колхозчуларывыс олче көрүнмес-даа мындыг. Айттарга андазыннар суккаш, кезек кижини баштап алгаш, чер андарып кириптим.

— Ээ, дарга, силерниң моонардан чүү үнер боор?— деп көрүп турган чамдык колхозчулар идегел чок чугаалажып. мени бүзүредирин оралдажып турганнар.—Ада-өгбениң угундан бээр бо черге тараа көрбээн. Мындыг сай-даштыг черден тараа кайыын үнер деп? Хейде-ле шүүдеп тур боор силер.

— Мен ары чер чурттуг, адам-өгбем тараа тарып өскөн улус чүве. Чер-биле чер дөмей болгай. Моон черле тараа үнер, көргөй-даа силер. Ыяавыла бүзүредир мен.

Мээн ол чугаамга бүзүревээн колхозчулар чүглө бажын чайгаарлар. А бис тарывышаан бис. Үрезин-хүнезин бар эвес, баштайгы чылында 29 га чер андагаш, аңаа тараа чаштырган. Биеэги черивистиң тараазы күзүн аажок чаагай болган. Бүзүревейн турган улустар ынчан кээп бүзүрөп, ыды читкен. Үрезин тыптынып алыры-биле күзүн-не Хемчикче улус эдерткеш, ажыптым. Өскөн төрөөн чер болур Баян-Тала ынчгар тараалап, тараа садып чор мен. Мени таныыр улус ойнай-сылдай баштактангылаар чүве:

Өвүр оглу кээргенчиг,
Өггө келир кээргенчиг.
Өрге, күске тудул алгаш,
Тараа дилээр кээргенчиг...

Ындыг дузаашкын ажыг болбайн канчаар. Ынчалза-даа шынныг чүвениң шынын хүлээр апаар. Ол чоруп тургаш, Арыдан дыка хөй үрезин тарааны садып алган бис. А дараазында чылын колхозтуң тарылгазының шөлү 100 га четкен. Оон чоорту шыдал-быра кирип, ийи чүэк машиназы, ийи трактор-даа саттынып алган бис. Тарылга шөлү чылдан чылче улам-на өзүп, үш чыл эрткенде, тараа культуралары 500 гектар четкен. А дүжүт суггат чок черниң гектарындан 6—7 центнер болуп турган. Кажан-даа тараа тарып көрбөөн черге, тараа өстүрүп көрбөөн кижилерниң шаа-биле алырга, ол бурунгаар дыка улуг базым болган. А хамык-ла ужур, күзел турда чүнү-даа чедип ап болур дээрзинге дүүн чаа-ла хуу ажилдыг чораан араттарны бүзүредип шыдааны болур...

Монгуш Дарымаевич Торгалыга турган ийи бичии колхозту кагкаш, оларны экономика талазы-биле быжыг болдурарыга эвээш эвес күжүн үндүргөн. Адак сөөлүндө ол колхозтуң баазазынга нарын дүктүг хөй ажилдыг «Торгалыг» совхоз тургустунганда, оң директору база-ла Монгуш Дарымаевич болган. Ол совхозту орулгалыг, бай-шыдалдыг кылдыр, бут кырынга тургузуп кааш, Чөөн-Хемчик районнуң Баян-Талага тургустунган хожудаңгай ажилдыг колхозту өрү көдүрери-биле боду дилег кылгаш, төрөөн чериңге келгеш, «Октябрь 30 чылы» колхозту даргалай берген. Ол 1968 чыл. Ынчан колхозтуң конторазы-даа, колхозчуларның уруглары өөренир орта школа-даа аңаа чок. Организаакчы талантылыг, арга-дуржулгалыг дарга баштай хамык-ла чүвениң эн чугулазы — тудуг суурну кылыры деп билгеш, бүгү колхозчуларны шуптузун тудугже мобилизастаан. Чангыс чаң дургузунда-ла колхоз баштаар чериниң конторазы, чаа улуг школа, харын-даа чунар-бажын безин туттунган.

— Монгуш Дарымаевич шыдаар болдур ийин. Ажыл организаастап турда амыр-ла!

— Мөге-ле эгинниг кижиге! Ол эгин чеже чүктү көдүргөн чүве.

— Бистиң бо колхозту база-ла өрү көдүрүп, бут кырынга тургузуп эгеледи ышкажыл...

Колхозчуларның аразында бо чугаазы хей эвес. Монгуш Дарымаевичини «мөге эгинниг кижиге» дээри-ле шын. Партия анаа кандыг-даа ажыл-херекти дагзырга, ол эктиниг кырынга бүгү аар-бергени чүктеп үнүп шыдаан.

Ону даштындан көөрге, шынап-ла чыткан хой шимчетпес деп болур, оожум, томаанныг, чүве чугаалаары безин оожум, аяар, арын шырайы чазык, буянныг. Ол бодунуң бүгү ажыл-херээ-биле кижилерни чайгаар-ла хаара туду бээр, олар ооң эптиг-чөптүг, шын сөзүңгө бүзүрөй бээр. Ол бөдүүн удуртукчуңуң кижилерни бодунуң соондан эдертип шыдаарының байгы чажыды ында дизе, частырыг болбас.

— Маана баштай келгенимде, ажык-орулгазы-даа чок, харын-даа карылгалыг, бут кырынга быжыктыр тургузары дыка берге колхоз болуп турган чүве — деп, Монгуш Дарымаевич чугаалады.— Ажыл-агыйның экономиказын көдүрериңиз бир кол быразы — сугаттыг черни чөп ажыглаары. Олче улуг кичээнгеи салгаш, шөлдерже чемишчидилге төгер, сугарылга кылыр доктаамал звеноларны тургускан бис. Ооң түңгелинде шынап-ла гектар чер «очайтыр хайырлаан», ооң түс бүрүзүндөн 15 центнер ажыг дүжүттү ап эгелээн. Чер ажылының культуразын бедидерге, чер кижиниң үндүргөн шүүделинге харам чок эгидилгени бээр. Орулгазы болурунче базым чүгле ооң-биле соксаваан. Ногаа өстүрөр тускай бригаданы база тургускаш, ол орулгазы адырны хөгжүдүп эгелээн бис. Оон база-ла арыг орулганы ап эгелээн. Адак сөөлүндө дүргөн өзер, орулгазы адыр болур хаван ажылын өстүрө берген бис.

Үш чыл эрткен. Монгуш Дарымаевич сактырга, «Октябрь 30 чылынга» дүүн чаа келген ышкаш болур. Үениң эрткени көңгүс билдиртпейн барган. Ынчалза-даа мерген организакачы талантылыг, ажыл-агыйын ээчи ёзу-биле чорудуп билер, кижилерни бергелерже эвилелдеп, оларны сорук кирип, бүзүредип шыдаар ол кижиге колхозка келгеш, бүгү-ле чүвени мөге экти-биле көдүрүпкен. Чүгле үш чыл. А ол колхоз мурнакчыларның санында кирген. Бүгү тараа культураларының шөлү 3000 га, ооң иштинде кызыл-тас — 1700 гектар. Эрткен чылын ортумак дүжүт сугаттыг черниң бир гектарындан 16 центнер, сугат чок черден — 12 центнер. Колхозчулар 2600 тонна тараа бүдүрөр планын 3000 тонна ажыг күүсеткен. Чүгле тараа сатканындан 1970 чылда ажыл-агый 361 муң рубльдиң арыг орулгазын алган. Ногаа ажылындан 18 муң ажыг рубль орулганы алган.

Ниитиниң малының баш саны чыл бүрү өзүп турар. 1970 чылда шээр мал 12100 баш ажыг, бода мал 1400 ажыг турган. Колхоз ниитизи-биле 100 хойга онааштыр 93 хураганы, бир хойдан 2,5 кг дүктү, бир инектен 1400 литр сүттү алган. Мал ажылы 243 муң рубльдиң орулгазын берген. Монгуш Мирчинниң ажыл-агыйжы чоруунуң ачызы-биле колхозтуң чедип алганы өзүлдезиниң саннары ындыг-дыр.

«Октябрь 30 чылы» ам хөй адырлыг, экономика талазы-биле быжыккан, механизастаттынган улуг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези апарган.

Монгуш Дарымаевич-биле бистиң чугаалажылгавыс доосту берди. «Ам кандыг айтырыг салыр ирги бо» дээнзиг, менче чазык көрүп алган, маажым, бүзүрелдиг демги-ле шинчи-зи-биле олур оң. Соңга шилин өтүр бакылап келген эртенги хүннүң херелдери колхоз даргазының хөрээн каастаан «Октябрь революциязы» орденде чайнап ойнай берди. Ол херелден Монгуш Мирчинниң арны улам-на өөрүшкүлүг, улам-на бүзүрелдиг апарды. Төрээн чуртунуң мурнунга ачы-дузасы дээш, олут-чыгдын билбес кижиниң шаңнаткан орден-хавыязы ол. Ооң эрткен узун болгаш берге оруу арын-шырайындан билдинип турган ышқаш болду. Коммунист Мирчин бодунуң кызымак, шудургу ажылы дээш, колхозтуң байлаан өстүрер, колхозчуларның чаагай амыдыралын көдүрер дээш, амыр-дыш чок сагыш салып турары-биле чаңгыс чер чурттугларының хүндүткелин чаалап алган. Ону бир чер чурттуглары Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгаан.

КЫЗЫЛ ЧЕЧЕКТЕР

Даштын көөрге кылама дош дизиңейнип чарлып турар, ыяштарның будуктары дазырткайнып сынып чаштап турар январьның ажыңнава соогу турган. Ынчаарга мээң аныяк өг-бүлемниң амыдыралынга бо хүннерде шуут-ла магаданчыг час дүшкен. Бистиң өг-бүлевиске бир-ле дугаар кижиге төрүт-түнгөн. Ындыг аас-кежиин, өөрүшкүнү мен кажан-даа көр-бээн мен. Ынчангаш ол хире аас-кежиин берген аныяк ка-дайым Анай-Хаакты, бичии кызымны канчаар уткуурумну, буянның-өлчейлиг эмчилеримге өөрүп четтиргенимни канчаар илередиримни эргилдир бодап, чүнү канчалза экил деп-ле хөлзээн, дүвүрээн чоруп тур мен.

Хенертен-не мээң бажымга чечектер кире хонуп келди. Анаа эвес, артында-ла кызыл-кызыл чечектер-ле болгай. Дү-вү-далаш-биле кеттине каапкаш, Ленин кудумчузун куду халааш, чечектер садып турар магазинге келдим. Ында дээр-ге бажының дүгү көгергилей бергилээн, эргелиг-эвилең ка-рактарында карак шилдери кедип алган кадай тур.

— Кыргызан-авай, бисте магалыг час дүштү!— деп алгыр-дым.

— Кандыг час, ам-даа кыш ышкажыл?— дээш, кырган-авай кайгай берген көрүп тур.

— Бистиинде, бистиинде час дүштү!

— Орта оол боор сен бе, чүнү чугаалап турарың ол?

— Кыстыг болдум, кырган-авай. Меңээ чараш кызыл че-чектерден берип көрөм.

— Кыстыг болганыңга байыр чедирип тур мен, оглум. Ынчаарга менде кызыл чечектер чок, ам кыш ышкажыл.

— Ам канчаар чоор — дээш, кырган-ава бир кезек бода-ны берди. Мен база-ла чангыс черде чайганып кылаштап тур мен. Кыргызан-ава тонун кеде каапкаш, чугаалай-дыр:

— Че, чоруулу. Дүгүде мээң кырган энем бар, аңаа барып көрээли. Аас-кежиктиг кижиге-дир сен, оглум. Чүве аайлажы бээр чадавас.

Үр-даа болбайн, ушпа чөнүк кырган энең бажыңында тур бис. Өрээл ортузунда стол кырында айыраң кызыл че-чектер сагламайнып турлар.

Кырган эне чүвениң уг-шини билип алгаш, чечектерни доңмазын дээш пөс-биле ораагаш:

— Кызың мен ышкаш чүс харны харлаар болзун, оглум. Чечектерни ап ал. Улуг оглумнуң хеймер оглунуң кудазынга чедирер бодап орган мен. Ам канчаар, сеңээ берейн, а мен өскээр сайгарылгай мен аан.

— Улуу-биле четтирдим, хөөкүй кырган-авакыларымны!— деп, байырлашкаш, бажыңымче халыптым.

Кижилерниң чымчак, чылыг сеткили, буянныг чаагай йөрээли мени черге дээртпейн, кулактап алгаш аппарат чыткан ышкаш болду.

Шынчы чорук

Хөөредип мактады деп бодаванар. Хөөкүй мээң амыдыралымга бир-ле катап болган мындыг таварылганы чугаалап берейн. Чалыы назынның чалар от дег кыптыккан изиг ынакшылың чүге деңнээрл аан! Хөй-ле үе-черге өөрүм кыстарны көрүп келдим. Ынчалза-даа ол дег кысты мынчага дээр черге көрбедим, дилээш-даа тыппадым. Орай кежээ үнүп келген оду чайнаан шолбан дег ооң орлан-эрес карактарын көргөнимде, орган, турган черимге көжүп каар мен, өскөн-төрөөн ынак черим — Дагыр-Шемимниң кызыл, чайын безин кыңгырадыр бадып чыдар кылаң кара суунуң дыңнаксанчыг, тааланчыг даажы дег кыстың арыг, хоюг үнүн дыңнаанымда, карак-ла бо канчаар-даа аайын тыппайн, каш янзы хөлзей бээр мен. Ол та чүү деп чүве ийик, ооң мурнунда кижини ыңдыг чүве көргөн эвес.

Борбак чүрээм бодун туткан амды аныяк кыс бистин тудугжу бригадавыстың ажилчыны. Ооң адын Оюнмаа дээр! Ся дег меңээ эргим, үнелиг атты октаргайны эргилдир кезип, айтырзымза-даа кайын тывар мен.

Эддептиг чүве-ле болгай, Оюнмаа-биле оода чаңгыс катап ужуражып, оюн-баштак сөс-даа солчуп көрбөөн мен. Ол хиремде-ле ону бодап, шаанга кирип-ле сагышсырап, хөлзөөн чоруур мен. Бир эвес улустуң чугаалажыры ышкаш, сакпак адаан көөр болза, шаажан ышкаш сарыг шокар.

Чаптанчыг-ла кыс ийин. Чаңгыс хүн-даа ол чагаа албайн баар эвес. Почтачы уруглар омак-хөглүг каткызы-биле бо-ла келирлер. Оюнмааны танцылатпаан шаанда, олар эккелген чагаазын электен бээр эвестер. Оюнмааның долбанналчак хүрөң чаактарлыг хоюг ак арнын хөглүг хүлүмзүрүг шыва алы берген соонда, адыштарын чазыладыр часкавышаан, чызырадыр танцылап-ла үнер. Кыс-даа чагаазын алгаш, каракка көзүлбейн баар. Мен тудугжу өөрүм-биле кады-ла дүврүүрүн, хөлзөөн туруп каар мен.

Бо-ла чорааш, ооң кайгамчык мындыг чаңын, аажызын

кайгап-ла ханмас мен. Ол кезээде-ле «Сырын-биле тоглаан бүрү сывыртажып туруп калды...» деп-ле сырынналдыр аял-галаан чоруур.

Оюнмаа ажылдап турда, ана, сагыш-ла. Бистиң бригада-выстан ол хамыкты мурнай коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы деп бедик атты алган. Ол үш-дөрт каът бажыңнын кырынче үне бергеш, арматурлар шенеп, ак-көк одун чайынналдыр тудуп ажылдай бээрге, ону үр-ле кайгап тургулаар мен.

Бир-ле катап ооң арматур каңнап турган ханазыңга соңга кастагы салып тур мен. Кыс-даа ак-көк одун чайынналдыр тудуч-тудуп, менче чүлдү-чүрээм шимиреннедир көрүп келди. Ак-көк дээрнин хиндиинден алдын даңгына кыс менче уткуй ийи холун сунуп алган бадып орган дег болду.

— Чүнү боданы бердиң, Дыдыраш-оол!— деп, кыс-даа каттырып айтыра-дыр.

— Эртен Хербис даанче хаактап үнер бис бе?— деп, дүрген-не бодап чораан бодалымны ажыда кааптым.

— Сен дег оол чалап турда барбас боор бе— дээш, канакчы кыс каттырымзап көрүп олур.

Амыраанымныг чүге деңнээр. Ажылдап чорумда дээрге, артында ийи холум туттунгур. Өөрүшкүм хайныккан өөрүм аразында чоргаар ажылдап тур мен.

Ол хүн Оюнмаа-биле анаа-ла хаактап хүнзедивис. «Бо-ла хевээр Оюнмаа-биле каян-даа чарылбазымза» деп бодал мени үргүлчү-ле хөлзедип турган.

Чанар деп тургаш, Хербис дааның бажыңдан баткаш, орту киир бадып чоруй кара өжегерээн хөртүкче кадалдыр кээп дүштүм. Шимчевейн чыдыр мен. Үр-даа болбаанда, Оюнмаа бо келди.

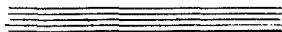
— Каң-кадык сен бе?— дээш, ол мээң арнымда борашкан харны хоюг, чылыг холдары-биле аштай берди.

Бо минутада мээң чүрээмни эмчи шинчилээн болза, ол та канчаар соп, ажылдап турду ыйнаан. «Мындыг минута мээң бүгү назынымда турган болза» деп боданып чыдыр мен.

Кыстың чылыг-чылыг тыныжы арнымга изиңейнип, кыдырык кара-кара карактары бо-ла келди. Ооң шевергин чуга эриннеринден ошкай кааптым. Оюнмаа мени дедир иде каапкаш, баштай ыңай-бээр көрдү. Ооң соонда бар-ла шаа-биле каттыргаш, чугаалай-дыр:

— Тенекпейни сени, шеригде душтуум манап чоруур мен. Кудавыска келир сен!— дээш, кудургайны куду харлыг дүвүнү бургуралдыр кушталып бады барды.

Кыстың сырынналып ырлап чоруур ырызының аялгазы бажым орта ам-на чык диди. Ынакшылга шынчы-ла кыс барган.

Степан САРЫГ-ООЛ

ТУРАСКААЛГА

Найысылал Кызыл хоорай
Найыралдыг шырайында
Эң-не көскү чап-чаа дүрзү —
Энерелдиг башкым Ленин.

Хүн, ай безин бичии көстүр
Хүлөр боттуг Ленин башкым —
Туруг ышкаш тураскаалы
Тура-сорук көдүрүп тур.

Коммунизм чырындыва
Холун сунуп айтып алган,
Сүлдө, сүзүүм бедик шышпы
Сүр күш болган дендии чагай!

Чазаавыстың орду чаны,
Театривыс мырай дужу,
Башкылалга хүрээлеңи —
Баштыңчының оң хол кыры.

Ұлуг башкы тураскаалы
Ұшнас-мөңгө көстүп турда,
Хоорайда кым-даа дижик,
Хостуг чоргаар болбайн канчаар.

Өөрүп эмнен

Ырак-даа эвес эрткен үем
Ында-хаая сакты каапкаш,
Баарымда, ырак хандыр
Балыг бар дег ажыш кынныр.

Энчаардагы чуртум бодааш,
Ырмам сынып — кылыым хайнып,

Кээргеп-даа, мунгарал-даа
Хевээртизин көрө бээр мен.

Кужур безин кагы-ла арткан,
Кургаг, изиг чалын тынган,
Черниц кыры казырыктыг,
Шерги хээп каан, эрбен, тенниг!

Хаая байлар селип хонар
Хавак, шынаа өдектерде
Шагар-оът бе, чашпан, хендир
Сагыжымны чымчаш кылыр;

Хөңнүм эдер, карак өөртүр
Көк, шык, тевээ мээңии эвес:
Кумзуг, порзуг түрүүл чуртум,
Куруг хырным ийилээ мээн,

Хорадааштың — бүзүревейн,
Ховуларым эргий көөр мен;
Чокту карак кайын тывар,
Човуур — ырга чоокку төрөл:

«Кудараан-даа бодумну ыңай,
Кужур үнген чуртумну ынай...»
Үргүлчү-ле дыннап чоруур
Үем ыры — бодум ырым.

Ол ыр ынаар ырак эвес —
Орай дүне чорумалзыг
Чурту, боду, үнү-даа илдең —
Чурумал дег көстүп келир.

* * *

А-дыр, а-дыр — бөгүн өске:
Аай ээрлиңи турар хүн бо!
Сактыың-биле балыың аартпа —
Сайзыралга өөрүп эмнен!

Тыва партизаннар ыры

Акы-дуңма партизаннар
Аралажып демин каткан:
Ары, Өвүр, Саян, Тандаа
Аъттар дуюун соотпас турган.

Э-эх, орус. тыва партизаннар —
Енисейниң кызыл чечээ!
Омак, дылы — орус, тыва.
Огу-чепсээ — ланчыы, чактыыр;
Холумак бол сүзүү чаңгыс:
Хосталга дээр — Октябрь дээр!
Чуртка хамчык — иргин кыдат,
Чиижен шерги — камын артыын:
Чурук, канмыыл сүрген хат дег
Ширбип, силгээн партизаннар.
Ак хаан девин Белдир-Хемге,
Амгы «Коштов», Элегеске
Частың башкы чаңнык-чайыы
Шагны кыштан чайга солаан.
Тарлашкынга, Бора-Хөлге
Хашныг дажаң шимээнинден
Хаяалыг даң улам чыраан.

Халаптыг төл

Т. Ч-га

Шоваа чазык карактары
Шолбаннып кыптып чоруур,
Арны дыка чараш-даа эвес,
Анаа бөдүүн, эрес кыс ийин.

Сыны хөнү — сыйда согун —
Сындан херээн сарадак-ла,
Бедгк эгин, достак хөрөк,
Бели чинге... чараш болбайн!

Ол-даа канчаар соксап каайн,
Онза чүве көңгүс өске:
Каттырыптар, ырлай кааптар —
Кайгай! бээр сен: чүнү-даа чоор!

Дамырак суг сай, даш чууктап,
Дажыг кый деп хомустай бээр;
Долгандыр-ла хем, суг шупту
Тоолзуг чараш ырлап үнер.

Чараш салгын көзүлбейн кээп,
Шарлан, хадың чиндиндидип,

Бүрү, чечек доюлдуруп,
Бүгү-ле эзим ырлапкан дег.

Удаан чүрек оттуп ойнаар,
Ушла кырган чалыыткай бээр —
Кайыын келир дииренниг
Каткы, ырлыг халаптыг төл!

Кудук, чайык чаңныг бо кыс
Хуулгаазын «диирең-даа» эвес —
Экербейин чораан чордум:
Эге-ле чоок чуртажым-дыйн!

Эмчи

(А. Н. Лиге)

Чүрек согуун чүгле холу
судал туткаш,
Чүде, кандыг аарыг барын истеп тып аар.
Чымчак ол хол эътке дээптер:
чүрээң сергеп,
Чым-сырт кыннып, таалап ханар —
онза чаагай!
Көскү караа арныңдыва
кээргел-биле
Көрнүп келир: хуулгаазын
ындыг эм чок!
Чырык черге өлүр хөөн чок,
чурттаксаанче
Шынчы чүрээ бүгү күжүн мөөңнөп салыр:
Бодунда бар чүү-ле болтур,
чүрээ-даа бол,
Боданмайын бээринден
харам чоксуг!
Экирткештин, хөлчок өөрүп
үндүр бижиир,
Эгииреде ону черле канчап уттур!
Өртемчейге чурттаар назын узадып каан,
Өртек-биле садып тыппас
ындыг эшти
Дыңналдыр-ла ырлавайын
чорзунза-даа,
«Тыным сен!» деп, чүдүкчү
дег чалбарыыр сен.

Хымыс

Чазын эрте бе-даа төрүүр,
Чазаглыг ак хымыс-даа үнер.
Малчыннарга чаагай дүжүт
Баштай сортан эгелей бээр.

Байыр-наадым, куда, дойга
Байлак-годуг херечизи —
Хүндүлелдии ширээзинден
Хүинүң дүшпес чаагай сускун.

Чоннуң бодап чогаадып каан
Чооглалдын саңмалы деп,
Эргим өңнүк, аалчыга-даа
Эң-не мурнай кудар ак чем.

Октябрьдан төрүттүнген

Календарьдан чангыс бүрү үзүп тура,
Халас барбас бүдүн хунну бодай бээр сен:
Күрүнениң херин, делгем базымы-дыр,
Күжүң-биле чаяалгаңның немежиин-дир.

Чажар, тудар, өстүрер бе, бүдүрер дээр
Часкы сөстөр күзүн барып өңү хуулуп —
Чаагай дүжүт — далган, эът, сүт, чигир-чимис
Чап-чаа кандыг байлак сөстөр болбас дээрил!

Часкы чарган хөрсүнүнден күзүн барып
Чаяалга деп, ырлап ханмас сөстөр апаар.
Күзүн чүс мал чазын барып, ийи чүс бооп,
Хүинүң бир өң немежип кээр уран кылыг.

Эгезинде эртен эрте — кыжын, чазын:
Эзимде дыт, элезин, пор, дагда даш-даа,
Элдер ышкаш бажын, орду апаргылаар,
Элбек бараан, эт-сеп болуп хуулган турар.

Хойнуң кышкы негей дүгү күзүн барып,
Коя костюм, платье бооп, эгин каастаар.
Оран чуртуп мынчаар чаартыр ээзи чонну
Октябрьдан төрүттүнген совет чон дээр.

Дүүнгү чок — бөгүн бар бооп — ажаанзырап,
Түрегдел чок чыргалаңче орук чазап,
Хүннү халаан эртеңги хүн хаяазынче
Дүрген ужул орарывыс — ырывыс ол.

Өртемчейге кижиге, төрө тыптырда-ла,
Өскээр барбайн, бөгүн ышкаш турган болза,
Өлүр, түрээр, дайын-чаа деп багай сөс чок,
Өктереңгей кандыг чаагай турар ирги!

Сергей ПЮРБЮ

САГЫЗЫН

Пушкиннин
сураа тараан хөрүк чуруу
Мурнумда бо
чиге менче көрүп олур.
Буурул бажым
кара шаандан
бөгүн чедир,
Бурганым дег,
бедик сагып,
чүдүп келдим.
Көзүңкүмде,
ону мурнай дүжүрүп ап,
Көвей шуглап,
эптиг, камныг шыгжап каар мен.
Хонажымга
ону мурнай шарыын чазып,
Хоозун чүлгээш,
көскү черге чалап аар мен.
Демир-үжүүм
орба кылдыр
холга тутсуп,
Дерип,
сургап,
мени
Пушкин
ырга баштаан,
Аян тудар чогаалымнын дамырааның
Арыг чаагай
чаяан дөзү оон үнген.
Чаа чуртче
сөөлгү көжүм бөгүн болду.
Арамбайлаан чаа өөмде
көскү черден,

Сагмызын дег,
Пушкин менче көрүп оран,
Ажы-төлүм өнчүзү бооп артып калыр.

* * *

Алды айның дүнезінде
Саарылган айның чырынын узуп аайн бе?
Айдың дээрниң мөңгүнүндөн
Чаага соп, чаштарынга өрүп бээйн бе?

Күзүңгү дег, аяс дээрден
Хүннүң чырынын адыш долдур дозуп аайн бе?
Чыжыр-алдын херелдерден
Сыргалар соп, белек кылдыр сенээ бээйн бе?

Айдан, хүнден шуткуп сиилбээн
Алдын, мөңгүн белектерим албайн баадын,
«—Чүү-даа чүвээ турам чогул,
Чүгле чаңгыс чүрээң бер»— деп, ээрештин.

Өртемчейде кайда-даа чок,
Өрттээ турбас белээм барын билбээн-дир мен.
Чүүден артык ховар белээм —
Чүрээм-биле айны, хүннү эжеп берейн.

* * *

Долбанның
кызыл чаагың оңа берзе,
Чалар от дег,
изиг чүрээм чалынынга
Гос-гостун
ажыг соогун чидир дөгөп,
Чаңгызымга
чаагай часты эгидер мен.
Дозураш
кара караң туманналза,
Сагыш-сеткил сырынынга арыдар мен.
Тос сынның узун оруун чыыра тыртып,
Салымымның сылдыстарын өжүрбес мен.
Дөшталдыр
уян чүрээң оңуп калза,
Часкы хүн дег,
сеткилимниң тыныжынга
Тос далай кылын дожун хайындырып,
Салымымның чаңгыс тынын өлүрбес мен.

Сарым сээң
 сеткилинни хомудадып,
Чаңгыс катап
 бак чаңнап, тензимзе,
Тос эрээ шаажызын баарынга
Долу бүрүн хүлээринге белең-дир мен.

АРГАЛАРНЫҢ ЫРЫ

Ээрем оыттуг, ногаан бүрү көжегелиг
Эзимнерлиг мээң черим хөлөгелиг.
Мөөрүк пөштер, хады, шиви, чаглак дытгар
Мэргүлде дег эртен, кежээ чайгангылаар —
Сериин сырын аяар ырын дыңнап ханмас,
Сеткилинге удаажырааш уттундурбас.

Часкаар чайын бора хектер куш даң турда,
«Саан сүдүң элбезин!» деп алганьрлар.
Кызыл үгү караан көзээш, дүне када
Кырза кедээр, чижин тепкеш кылайткылаар,
Тодун алгаш кургамзыдыр каттыргылаар —
Тоолда кирген аза-букту сагындырар.

Дистинишкен дуруяалар боску дунук —
Дидиренчиг соокту оштаан үнү хунук.
Күскү хүндүс мыйгак сүрген сыыннар эдер,
Хүлбүс сында огургулаар. Пөште диңнер
Сылдырткайндыр кузук челбии картап оар.
Сыгыргалар карангыга аян тудар.

Каңзып улаан бөрү чииртим. Хартыгадан
Хайыражок эзир кончуг. Ынчанмыже
Күртү, күшкүл дүвүрөңге левип хонар.
Хүлүр-хүлүр сымыранчыр, хербектежир.
Дүүргениң даажындан чалданмаанда
Дүне дилги кедеп кээр деп сезинмес-даа!

Кооргалдарже шурап чыдар ужарларның,
Хой дег дашта шапкыланган саарыгларның
Түрлүг даажы чалымнарга чаңгыланьр,
Дүн-хүн чокка эзимнерже ыр бооп чалгыыр.
Кыжын безин кыңгырама шуугап чыдар.
Кырган адыг ону дүжээш, эргээн сорар.

Хөлдер, хемнер бырлаңында аңгыр, кастар
Хыыргыыш, тулаа аразында даргый, итпик
«Хөлдеп адар огуң кайыл, аңчы?» дээнзиг.
Қыргырткайнчып, шымнып чемнээн — дүвүренчиг.
Балык, байлаң ээремнерге шурап ойнаар —
Бара-четкээ туттунза-даа, кайын сыыгаар!

Бөгүн келген келин кыс дег арай пөрүк,
Бөрбелчиңнээн карактарлыг шокар хөөрүк
Кезек шетте чаккыргылап, оюн эрээр.
Аккалчык деп аңзак ыдым ээрер.
Кээрген, сааскан ону дыннааш хөлзеп үнер...
Арга ишти оркестр дег түмен үннүг.

Эзимнерниң чогуум ээзи — амыргалаар,
Эдискилээр, сыын дег үннүг аңчы оолдар
Хоккаш муңгаш тайгазынче аңнап үнер.
Хойлап чоруур хомузакка эткир үннер
Сагынганын кынгырт кылдыр бадырыптар,
Саанчы кыстар фермазында дыннап оар.

Харда маннаан киштер, диндер эзимнерден
Кадыннарның, агайларның эктиң каастай
Кокпа изээр — өгөмчилик Өдүгенден
Коштаан өлүк даштыкыже эжиндирер.
Алдын мөңгүн, алмаз-биле шупту катый
Арга-эзим байлак, каазын ырлап чедер.

Нүскү лирика

Чеди чааның чартык айы
Хөлде эштип, шымнып бар чор.
Чес дег херел чалгыг кежир
Кевүрүг бооп бырлаңнап тур.

Чалгыг-биле чаржалаштыр
Сарыг бүрү шылырткайнып,
Күзүңгү дег айны болгаш
Күзелимни өпейлеп тур.

«Хөлчүңүңнүң аалы ырак,
Көрүңчүк дег Азас хөлдүң
Қырлаң чалгыын тепкииш кылган,
Кылаңтавыт!» дээн-даа ышкаш.

Чеди чааның айы-биле
Сеткилимни эскербейн,
Балыкчылар одаан көзөп,
Баштак, омак хөөрежип ор.

Чугаа солун!... Ынчалза-даа,
Чуртум кызы оон-даа артык —
Доңган баарым чылдып келир
Домак — сөзү дыңнаксанчыг.

Дыт

Дытка аяар чөленипкен,
Дыңнап тур мен. Тынып туру.
Дазылдары дыка ханы —
Салаалар дег чатты берген,
Дагдан баткан дамыракты
Сагыш хантыр дозуп ишкен,
Шуужуп чоктаан чаагай дамды
Чулук болум бүрүгө баар.

Шонган хүннүн херелдери
Бүрүлөрдөн черже сиңер,
Чоон, чиңге дазылдары
Бүргөг, каанда, изиг, соокта
Чечен ыр дег тааланчыг
Черниц үнүн дыңнап чыдар.

Дытка аяар чөленипкеш,
Дыңнап тур мен. Будуктары
Шүдүзенин күгүрү дег
Дызырткайнып, өрү алзы
Шүглү дүжүп, шимээрге-дир.
«Чацнык дүшсе канчаар сен?» деп
Иези — Чер айтырган боор.

«Чалданыш чок уткуур мен» дээн
Идегелдиг чангыс хары
Дыттын ногаан бүрүзүндөн
Дыңчалы-дыр. Бүргээн кудай
Дымырады частап келди.
Амдыы чаа-ла диргеп келген
Айыыл-халап тайлы берди.

Бедик артта үнүп келген

К. Л. Дастай-оолга

Бедик артта үнүп келген
Эзир ышкаш харап ор сен.
Белеңгиштен орукталган
Эрткен изин көстүп чыдыр.

Өөң орну — Адыр-Кежинин
Өргээ бажың дола берген,
Сайгылгааны сылдыстар дег
Сатурнда көстүп тур боор.

Чоңуң чолун тугун кылгаш,
Чөгүдүп каан чаагай ижиң
Шарлан, хадың бүрүзү дег
Чаржап каткаш, хады бербес.

Үлүүң кадып, күжүң немеп,
Үүлгеткен дээди херээң —
Арат чоңуң аразынга
Алдар-адың мөңгө чалыы.

Тура ыртпас, мөгө дөстүг
Тургузуп каан тураскаалың
Аргаларның чечээ ышкаш
Аас-кежин мөңгөжизин!

Аас-кежинин тарыжар сен

Верага

Уруум сеңээ номдан артык
Уттундурбас чаагай белек
Тэрүүттүнген хүнүң уткуй
Дөзелеп-даа тыппас-тыр мен.

Чагытайга четкеш келдим.
Чараш чечээн сунайн дээн мен.
Чапгыс хонгаш, оңа бээрге,
Сагыжыңга эки бе ынчаш?

Тээлиге аалдап чордум.
Тени сиилбээн чонар дашты —
Кызыл-Дагның уран чүрөөн
Кызым сеңээ өргүүр дээн мен.

Өдүгөнгө чаңгыланган
Сзынның үнүн бижип алгаш,
Өлүмү чок ыры-биле
Сырга кылып бээр дээн мен.

Кобальтыны, асбести
Холга билзек, курга манчак —
Каасталга кылып бээр мен...
Капчалза-даа хоомай-дыр.

Эртиле — каас, үнелиг бол,
Бодум кылбаап эдилел боор.
Бодангылап орарымга
Эге чаңгыс белээм бар-дыр.

Найымдан бээр мынчага дээр
Назылааже кылган херээм —
Чүглүг куштуң чалгыны дег
Шүлүктерим ному бар-дыр.

Чүгле ону сенээ өргүүйн —
Чүрээм болган чонуң чолун
Тының кылып чолдажыр сен,
Тыва черни каастажыр сен.

ДУРУЯЛАР

Ак-көк дээрде дуруяалар алгыржы-дыр,
Чарлышкынның аялгазы дыңналы-дыр,
Сагымжымга,
баажызын кым-даа гыппаан,
Айтырыллар кире дүжөр кандыгаай чоор.
Теректерниң бүрүлери саргаргылаан,
Дээптерге үстүп турар апаргылаан:
Күстүн ээлчээ келгенинде маргылдаа чок,
Хүнү кээрге, кыш-даа дүжөр — чайлаар уг чок.
Бичалза-даа амдызында чылыг хевээр,
Суг-даа доңмаач, хар-даа чагбаан — чурттап боор-дур.
Ындыг турда, чүүден дезип, далаштыңар —
Чуртуңарны кааптыңар, дуруяалар?

Чашган куштар чалгыннарын далбаңнатты.
Чалгыллар чок океанче дүннү берди.
Кара чаңгыс, ой та кайзы, бирээзиниң,
Харызы бсор, алгырганы дыңналы-дыр.
Куштуң дылын кымы билир, ой та чүү дээн,
Кулак чок дег, билгеним чок туруп калдым,
Чүгле чүрээм очулдуруп шыдаар болду:
—«Салым» дидир, билип ал — деп сымыранды.
Кандыг салым? Экизи бе? Багайы бе?
Кайыын, кымдан угун уктап билип аар чоор?..

Чазып келир, күзүн чанар — турум чурт чок
Кандыг ындыг салым чүвөл, дуруяалар?

Өөктө нүс

Өөктүң уну шыпшың арткан —
Өдүрөктер алгырбастаан,
Чарлып болбас чаңгыс тынын —
Чайлы база алгаш барган.

Ойт-сиген оцуп-каткан,
Ногаан арга хевин солаан,
Салгын хүшүүн дьңзып оран,
Сарыг бүрү тоглап турар.

Далай --

тараа сывында чок,
Тараажылар ажаап апкан.
Хсорзуннарга чапты берген
Кодан-кодан мал-ла тик чок.

Амдызында кыштаглар ээн,
Аалдар олче ам-даа көшпээн,
Ынчалза-даа сиген, саван
Ында, мында сараатталган.

Сынарда хар. Истер илден.
Сырбык дугу четчи берген.
Алгырышкан күскү сыыннар
Аңчыларны кыйгыра-дыр.

Кедек, ишттик — кайнаар-даа көр,
Келген аалчы — алдын күс-түр.
Кыжырама соокту эккээр
Кышты уткуур үе кээп-тир.

ЛЕНИН АДЫ

Өртемчейде чурттар-ла хөй, кижилер хөй:
Өске-башка дылдыг, чаңныг, чүдүлгелиг,
Эргелери, блиглери дөмей эвес,
Эки, багай чуртталгалыг, ажыл бар, чок.
Чагырыкчы, эрге туткан күштер-даа бар,
Чагыртканнар, дарлатканнар база көвей.
Чамдык чурттар бүгү тала сайзырангай,
Чамдыктары хожудангай, күжү кошкак...
Күштүглерн күжү чогуң сырыптар дээш,
Күжүн дөгөл, бөрүлөр дег хержип турар...
Амгы үс чурттарының намдарын бис
Ажып көөр бис — арыннары ынчаар көстүр.
Кайы-даа дип чурттарынга чоруур болза,
Кандыг-даа чон аразыңга кирер болза,
Карачангыс очулга чок билдиниң кээр,
Карачал чоң угааныңче шыңны тарып,
Керангының шолбаны бооп кыжтып келир
Хайыралыг эргим ат бар — Ленин ол-дур!
Кеня чурттуг, бижик билбес диленчи кул:
«Кегээрелдиг Ленин» дээш чырыш кынныр.
Мали черниц шынчы оглу мону сөглээр:
«Башкы Ленин биске номнал айтып турар».
Муңгаш арга, ажык көк дээр чурту болган
Муң-муң кулдар Ленин чуруун азып алгаш,
Аразыңда совет чуртун чугаалажып,
Аас-кежик, тайбың, чолду күзеп оرار.
Сальвадорнуң тараачыны дерин чоткаш:
«Салымывыс Ленин-биле тудуш» деп каар.
Мексиканың бедик дагда кадарчызы:
«Мени Ленин хостап аар» деп ырлап чоруур.
Кара-бажың ханазыңда дүннүп чыдар
Чурттар сана патриотчу кижилери:
«Канчалза-даа Ленин шынын шилээн бис!» деп,

Чугулалап, кыйгы салчып, туржуп туру.
«Очаландан кедилерин Улуг Ленин —
Сөң номналы — салымывыс өскерткен» деп,
Кулданыгдан уштунган чон демин кадып,
Хувискаалдың ажыын билип, байырлап тур.
Өртемчейде чурттар-ла хөй, кижилер хөй:
Өске-башка дылдыг, чаңныг, чүдүлгелиг,
Ынчалза-даа эларларны Ленин ады
Ыдык улуг демиселче сорук кирип,
Хосталганын оруундува катгыштырып,
Хонук бүрү, дсктар билбейн, баштап бар чор.

Эльбрус

Улуг Эзер сиртиндиве
Эртенги хүн уткуур дээштин үнүп кагдым.
Улус чок деп сагынганым
Эге-ле хей — кижиге бажы «кизирт болду».
«Эльбрус, Эльбрус... дөө ол көрдаан» —
Эринерден шак ол сөстөр дүшпес болду.
Хөйүм-биле кады хөлзеп,
Көре бердим — кырлар ажыр мурнуу чүкте:
«Эльбрус, Эльбрус, эквивенер!» —
Эринерим ала-чайгаар адай берди...
Семис тебе мөгени дег,
Сеткилимни адааргадыр дээрже шымнып,
Серде-даа чок, мөңгүннелип,
Сериин тынып, чоргаарландыр көстүп келдин.
Бодалымны сенче ыдып,
Болчашкан дег, кыйгы салып сымырандым:
«Эльбрус, Эльбрус, чараш-тыр сен,
Эктиң-биле эгин деңнеп четпес-тир мен.
Эдектеринг челээштери —
Эрээн шокар чечээң сөңнеп тудар-дыр сен.
Холум-биле меңиг суйбап,
Хомузумну — Тывам үнүн ойнап берейн.
Саян-биле таныжып ал,
Сагыжыңның өөрүшкүзүн үлежип ал.
Хүнге дерин кылаңайнып,
Хүлүмзүрүүн херел ойнап, чиргилчиннеп,
Чиңгир ногаан үнүштерге
Чимис өргүң, тыныш берип, дазыл шаңнап,
Амыдырал болу бээр сен —
Ажыл-ишчи, ачылыг бай Эльбрус, Эльбрус...

Чүс-чүс сыннар аразындан
Чүгле сен-не чүден көскү бедик-тир сен.
Сактырга-ла Черден дээрже
Сагыш ырап, ушта халыыр диггензиг сен.
Ынчангаштын ырга кирип,
Ынакшылды чаалап алган күжүң ол бе!»

ЧАСТЫҢ МЕДЭЭЧИЗИ

Частың өткүт медээчизи
Чанып келген, чарлап туру
Чазын үнгөн сарыг чечек
Салгын көрүп сагланнаан тур.
Изиг оран кирген куштар
Ээп чангып келген-дирлер,
Ишчилерниң чымыш чолу
Илгин, шөчкын хайнып үндү.
Чаагай частың соо-биле
Чайның хүнү чаларап кээр,
Чадаганның үнү-биле
Чайның кежиин четтирер бис.
Коммунизм херелиниң
Кокпазындап аспайн чорааш,
Шыңганывыс кошкаш дивейн,
Шыдал улам күжү кирди.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ХАМНЫҢ БУУРААНЫ

Чогаалчының номчукчуга баштай сөзнээн сөзү

Эргим номчукчум! Төрөөн. Тывамны дөгөрезин кезээң силер бе? Ол-даа канчаар, Тыва республиканың чурт шинчилээр Алдан-Маадыр аттыг музейиниң Бурунгу төөгү килдининиң бир өрээлинде хам кижиниң эрги дүңгүрүн делгээнин көрүп четтикпээн силер бе кай, ындыг болза хензиг тайылбырдан кыла кааптайн шинме. Чурт шинчилээр ажылга шуут сундуккан киж и мен, ынчангаш ол дүңгүрнү кым музейге эккеп бергенил, ону чүү хам эдилеп чорааныл дээрзин албан уктаар ужурга таварышкан мен, чүге дээрге эрги шагның ол эдинге хамаарышкан эртем паспортун дарый кылыры негеттинип келген чүве. Чсруум кончуг аайлашкан дедан: амгы шагның аас-кежиктиг аныяк-өскениниң тываларның эрткен төөгүзүн билип аарыңга кедергей херектиг ол дүңгүрнү тып эккеп берген ирей ынчан менди-чаагай чурттап олурган-на болгай. Ооң адын Агырар дээр. Мөчөөндөн бээр каш чыл караннадып эрте берген демги ол Халак хамның эдилеп чорааны дүңгүрнүң каяа чытканын база ооң ээзиниң аажы-чаңының дугайында ол ирей бир тоолчургу чугааны хөөрөп берген чүве ийин.

Хамнап чораан кижилерниң уктап салгаан ада-өгбелери база бар чүве-дир, ынчаарга оларның алгыжын барык чангыс киж и чогааткан деп болур, ол болза чон боду-дур. Агырар ирей болза чечен-мерген алгыштарны чогаадып чораан чоннуң оглу-дур, шаг-шаандан бээр Азий диптиң төвүн орта чүс-чүс чылдар дургузунда үжүк-бижии чок, школа, эмнелгези чок чурттап чораан тыва чоннуң оглу-дур. Мээн ол таныжым ирей дээрге чүгле хамнар алгыжын шээжи билкир эвес, харын кижини бодундува ала-чайгаар хаара тырта бээр хөөремиккей база боду-ла немей ыткылаар тоолдарлыг болгаш кожамыктар суг ырлай кагылаптар киж и чораан. Хөөкүй ирей чорта бээриниң бичии-ле мурнуу чарыында бир хамның кажар-оптуун база ооң хуурмак чоруунуң муңгаранчыг бооп төңгенин сактып-сактып чугаалап берген чүве

ийин. Харалаан, мен ол ирейниң шээжи билир алгыштарының чүгле каш борбак одуругларын арттырып каар аргалыг болган мен. Күскээр күзүн танышкан бис, шала часкаар база катап ужуражыр бооп дугурушкан бис, ынчан-на демги ол илби-шиди көргүзөр мен дээр хамның кажар угаанныын, бүдүүлүк кижилерден хөй аскы алыр дээш дээрлерден укталган хам мен деп бодун өрү көрдүнер авыяастыын улам тода чугаалап бээр бооп аазаан ирей болгай. Ядараан, идегелим бүтпейин барган, ол ирей хеп-хенертен аарааш, кыштың адак айда кызыл-дустай берген.

Мээң дыңнап бижип кааным бир кылын кыдырааш хам алгыжы Тыва музейниң чүве шыгжаар фондузунга каш-даа чылын астыгып чыткан чүве, ооң ында барын кым-даа билбес, ооң дугайын кым-даа сонуургап айтырбас турган. Бир катап сайгылгаан удаазыннары дүрбүжүп тургаш, өрт-халап үндүрүпкен, оон уламындан мээң ол чыып бижээн алгыштарым оскундурарының кырынга келген, бир чамдык арыннары хул-ыйба кылдыр өрттени берген. Өрт шерии чедип келгеш, өөскүп бар чыткан өрттү мүн-не өжүрүп каан. Чүү дээр боор ону, будуктуг карандаш-биле бижээн арыннары кижиномчуур арга чок болган, чинге кара резин мургудан бүлгүрткен суг хөме-чаза тарбыдадып, мырай илчирелип каапкан. Кара карандаш-биле бижигилеп кааным алгыштар мүн-не номчуттуна бээр болган, та чүү деп кончуг от чүве, бир одуругнуң эгезин, өске одуругнуң ужун куюкталдыр чип каапкан.

Эргим номчукчум! Мен чоннуң бурун ырларынга кедергей ынак кижин мен, ынчангаш Агырар ирейниң чугаалап бергени алгыштарын бижип кааным кылын кыдырааш чемдийтир өрттени берген, оон артып калган каш одуругларны силер бүгүде номчузун дээш парладырын бодай бердим. Агырар ирейни сонуургаан аныяктар ооң ол алгыштарын номчуп танышкаш, Тыва чуртунга кончуг кажар, кончуг кара сагыштыг хамнар база чурттап чораан чүве-дир, ындыг кижилерниң бирээзи Халак хам ол ышкажыл, ол хам чорта бээриниң мурнуу чарында бодунуң үүлгедип чорааны мугулай чазыын миннир ужурга таварышкан ышкажыл, бодунуң кожа-келбээ чурттап чорааны бүдүүлүк кижилерни мөлчүүр дээш мегеленип чораан хам мен деп чугаалаан ышкажыл.

Кандыг кижин хамнай бээрил?

Үе-дүптен хамның угун
Үлегер сөс өттүр сөглээн:
Чадараанда хамнай бээр,
Чаараанда саяктай бээр.

Угу-дөзү аттыг-чарлыг
Улуг хамнар чсраан болза,
Оглу-даа бол, кызы-даа бол,
Ойнай-сылдай хамнаар дижир.

Албыс-шулбус уктуг хамның
Авиязы кедергей дээр.
Диирец уктуг хам-на болза
Димзенири кончуг дижир.

Черден-сугдан хамнаан хамның
Ческинчеги кончуг дижир.
Кудай-дээрден хамнаан хамның
Хуулары кончуг дижир.

Кандыг хайга кактыргаштын
Халак хамнай берген чүвөл?
Угун-дөзүн сактып алгаш,
Уламчылай ыдып берейн.

Халактың хамнай бергени

Алыс угун алыр болза,
Яды анчы оглу чүвө.
Алды харны харлап чорааш,
Адазының эжи болган.

Адазы оглун өглөп кааштын,
Аьтанышкан — мөчүй берген.
Адазының боозун чүктээш,
Ацнап чоруур кижн болган.

Чайын тайгаа сыннап чорда,
Частап келген. Чоон дытка
Чаглактанып хоруп орда,
Чаңнык дүшкеш, ужур шаапкан.

Ийи хондур тынныг чыткан,
Ийи хондур угаан кирбээн.
Арай боорда хазы тыпкаш,
Аалынга чүктеп келген.

«Дээрлер огу шонуп дегген,
Тергиин хам боор үреним!»— деп,
Хамнап чораан даай-авазы
Кажар арга хереглекен.

Кежээ дүне дашкаар үнгөш,
Кээп дүжер, тырта-даа бээр,
Ийн көрнүр кижиги мен деп,
Иштин-хөңнүн хөөрей-даа бээр.

Ооң соонда сыннавастан,
Ооң соонда хамнай берген:
Орба, дүнгүр — чепсээ болган,
Оңгуг арга — күжү болган.

Халак хамның хогдуруп эгелээни

Баштай ону чалаар кижиги
Барык чок деп болур турган.
Ксжазы аалдын оглу тырткан,
Хогдуртпайын чеде берген.

«Ыдык балык өлүрген-дир,
Сугнуң ээзи килеңнээн-дир,
Сугга суптар оол-дур оң!»— деп
Ынчаар хамнааш, «эткен» дижир.

Сон улам ады алгааш,
Долуглуг хам болу берген,
Ол-бо чүктен улус ону
Дозуп тейлээш, хоор болган.

Хокшулу таары кижиги хоорга,
Арны чөс бооп саргара бээр.
Андарылдыр караан көргөш,
Хорадаксап олургулаар.

Эзерлиг аът чедип алган
Экер кижиги хооп кээрге,
Херекселин чүктедипкеш,
Херек кылып аъттаныптар.

Халак хамның алдаржаан шолазы

Карганганы кадык кижиги
Кадып өлүр дошкун хам дээр.
Ээ көргени аарыг кижиги
Экирий бээр күштүг хам дээр.

Халак хамның чаашкын чагдырар алгыжы

Агароой!
Курбусту хаан,
Куду көрем!
Кара черни
Халап ап тур.

Агароой!
Шайым чажып,
Чаннып тур мен.
Сүдүм чажып,
Чүдүп тур мен.

Агароой!
Кудум тудуш
Курбустунуң
Улузундан
Укталган мен.

Агароой!
Будут тыртып,
Буяндан кыл.

Чаашкындан
Чагдырып көр.

Агароой!
Ажык шөлде
Арбай тараам
Частып үнгөш,
Салын чайзын.

Агароой!
Кызыл оттуг
Чыланнаргар
Кырымдыва
Ссқуимаяар.

Агароой!
Кандап калган
Кара черже
Чаашкын суундан
Чагдыр, дээрим!

Халак хамның бооланып хамнаары

Бооланып хамнаар дээнде
Боду чарып үндүрер хам.
Агырар мени келдиртип аар,
Аалынга чеде бээр мен.

Чажыт чагыын кара чааскаан
Чалбаргылааш, кылып каар мен:
Элезиши алгы ханка
Эптиг ургаш, сырып каар мен.

Кара баарың дужун орта
Камгаланыр хашы хойлааш,
Бодунуң өөңге хамнап-хамнап,
Боолаарың албадаар хам.

Чанымда чон көрүп турда,
Чактыр боону октап алгаш,

Айтып берген чериндиве
Адыштар мен — алгырыптар.

Барып ушкаш, аксын ажып,
Баажыланып човууртаар хам.
Олче чаглаар кижиге турбас:
Оон коргар, сестир, дезер.

Кускун болуп алгыргылааш,
База катап деткерлип кээр.
База катап дүңгүрүн хап,
Куурумчу чаңы кирер.

Халак хамның бооланырын
Карачал чон шынзыр чораан.
Эддинге ок дынымас хам деп,
Элдепсинип кайгаар чораан.

Халак хамның бооланыры
Окга меге. Элезинниг
Хапка деггеш, коргулчун ок
Оон тынын үспес чораан.

Халак хамның дүңзе таакпы дүжүргени

Чамдык улус таакпызырааш,
Сарыг бүрү тыртып турда,
Канчаар таакпы дүжүргенин
Катап база сактып ор мен.

Үгүнүү дег лыргактарлыг,
Үзеерген чиижең кыдат
Тевелерге Бээжинден
Делгиир бараан сөөртүп келген.

Молдургазын бээр болгаш,
Боодал дүңзе чээп алгаш,
Таакпы дүжүрүп хамнаар мен дээш,
Дааладып туруп берген.

Чажыт чагыын күүсеткен мен:
Чаңгыс боодал таакпыны
Дүндүктен киир октапкан мен,
Дүңгүр-биле дозуп алган.

«Курбустудан уктуг болгаш,
Курбустунуң таакпызын
Дүлгээзинниг хамнап тургаш,
Дүжүр шааптым, тыртыңар!»— дээн.

Соң мегезинге кирген кижиги,
Ооң таакпызындан тырткан кижиги
Күзүн бир дииң кезин бээр бооп,
Күдүк базып чалбарып каан.

Халак хамның баштай хогдурганы

Алдарлыг бай адазының
Амы-тыны кеске кээрге,
Каччап олар, Аспандайы
Халак хамны хооп келген.

Арагалап шаап тургаш,
Ачам ашак айткан ушкаш,
Үнү читкен. Удуй албас.
Үзечейнип олар болду.

Куду чайлаан чадавас боор,
Хураганныг саар хойну
Аскыңга тудуп бараалгаар мен,
Амызын ап, хамнап берем.

Халак хамның баштай ойталааны

Албыс ижер араганы
Ачаң мурнай ишкен чадап,
Хортан албыс хорадааштың,
Хора кылган база чадап.

Дүне када дүжүм көрдүм:
Дүржөк дургун бажым кести.
Өгдөн бөгүн үнер болза,
Өскелиг боор, даарта келем.

Аспандайның ийи дугаар хооп келгени

Ачам ашак чемден үндү.
Албыстаан-даа чадавас боор.
Хоорларның хамы силер,
Хооп келдим, өршээп көргер.

Чаяан-дөстүг бооруңарга,
Цаннyp тур мен, тейлеп тур мен!
Цаңгыс катап хамнап бергер,
Саар инек тудуп бээр мен.

Халак хамның ийи дугаар ойталааны

Аарыг таныыр азам-биле
Аралаштым, сүмелештим.
Кежээ дүне ачаң ашак
Кешпес черден кешкен ышкаш.

Курбустунуң хамы болгаш,
Кудум дээрде тудуш болгай.
Аалымдан үнер хүнүм
Арай элек, соонда келем.

Аспандайның үш дугаар хооп келгени

Аът. шары. саар инек
Азап тур мен, өршээп көргер!
Ачылыг хам, хуулгаан хам!
Адам тынып ап-ла көргер.

Халак хамның хоошкунче аъттаныпканы

Ачаң канчаар аараанын
Азам меңээ каксы сөглээн.
Куйлуг тейниң дииреңи
Кудун хунаап алган чорду.

Цангыс дүне хамнаар болза,
Чаяан дөске алдыртпас боор.
Үш суг хондур хамнаар болза,
Үнүн үндүр хаптар боор мен!

Арбай тараам суундан катса,
Аргастанып чурттай бээр мен.
Алдарлыг бай караан шимзе,
Адымга бак, чоруп көрейн.

Халак хамның орук-ара бодалы

Салга кижээ хамнаарымга,
Сагыш сергеп, деттип кээрге,
Кезек када чурттаар-дыр деп,
Хедерленип мөгаткай мен.

Демгилерин чорутпас дээш,
Дембээрээн дег чанны бээрде,
Харын улуг аскы бодааш,
Катап база хамнай бээр мен.

Халак хамның Үстүү оранга хамнап четкени

Шокар булут хөлге кылгаш,
Чоруй хамнап чедип келдим.
Кара черни чурттай берген,
Хамнап чоруур албаттын мен.

Канчап дээрде келген мен чээ?
Хайыраатым куду чайлаан,
Ону сурап чедип келдим,
Ону меңээ тыпчып бергер.

Тугтунуптар ыяжы чок,
Тудуп мунар хөлгези чок,
Айбылаптар азазы чок,
Айгадаң хос оран-дыр мон!

Курбусту хаан, ээ көргер!
Кулуң дилээн хандырынар.
Хайыраатым кудун туткаш,
Караам кирбии кылып бергер!

Чораан чоруум чогуй берзе,
Чоруй хамнап чоруй баар мен!
Караам кирбин чулуп бергеш,
Хайыраатым тынын аар мен!

Халак хамның сүнезинни дүжүргени

Булуттарга дээп келгеш,
Муңгашталып калыр частым.
Оруум аксын улу досту,
Ооргам сый тудар часты.

Чаашкын болуп хуулуп алгаш,
Самнай аарак бады келдим.
Дээргимнин сүнезинин
Дээрлерден чалап келдим.

Караам кирбин чулуп бээр мен,
Сүнезини ында болгай.
Хапка суккаш, шыгжап чоргар,
Чүдүп чоргар, дагып чоргар.

Чораан чоруум чогуй берди,
Чоруй хамнап чана берейн.
Аарыг кижиге сегий бээр оң,
Амыр-менди чурттай бээр оң.

Чогаалчының номчукчуга ийи дугаар сөңнээн сөзү

Эргим номчукчум! Мээң таныжым Агырар ирей салгадап зараан сураглыг байның канчап барганын алганы аарак чугаалап берген чүве, мен ооң ол кайгамчык чечен-мерген алгыштарын барык ол-ла хевээрзин бижип апкан кижиге мен. Мээң ол алгыштар бижип кааным кылын кыдыраажым отка-көске өрттенген дээрзин база катап чугаалап каайынам. Агырар ирейниң чугаалап бергени хамык алгыштарын база катап дүжүрүп бижиир дээш, сактып шаг болган мен, черле чүү дээр ону, угаанымдан көңгүс уттундурган чораан. Ол алгыштарның чүгле допчу утказын каксы чугаалап болур мен.

Халак хам демги ол байның аалынга хогдуртуп чеде бергеш, үш хондур улаштыр хамнап-хамнап, Аспандайның аскыга тудар бооп аазаан хамык малын бүрүн алырдан туржук, харын-даа хандылап кылган аштың-чемниң дээжизин база каастап даараан идик-хептиң чаа-чаазын ап үнген-дир. Ол аыш-чем, идик-хеп болза салгадап аараан байның экирип сегииринге хор бооп, ооң аарыын кедередиң турар хай-бачыттыг чүвелер-дир деп ол хам чугаалаан ышкажыл. Халак хам хамнап-хамнап, аалындыва чаныпкан соонда демги ол Аспандайның адазы бир кезек үеде шору сегий бергензиг болу берген, оон бүдүүлүк кижилер ол хамны дээрлер уктуг хамдыр деп чандыр-соора билип, айыылдыг аарыгның ээзин басып шыдаан күштүг хам-дыр суг деп бүзүрөп турганнар ышкажыл. Хуурумак хамның чези дораан көстү берип-тир: шоолуг үр болбаанда демги ол бай сегиир туржук, баш мээзиндиге хан чүгүргеш, ыш-биле чорта берген ышкажыл. Халак хамны ол-ла дораан ыдыг кончуг кажар оптуг, кара сагыш-

тыг, аргалыг-мегелиг деп кайын билир ийик, сураглыг байнын оглу Аспандай дээрзи ол-ла хамны кижиден өскелиг, Устүү оран-биле хан-дамыры тудуш хам деп бодавышаан хевээр гурган.

Халак хам бодун илби-шиди көргүзөр, октанып-бижектешип хамнаар кончуг кижиг мен деп чарлаттырган дээрзин олаа кавының хоор чону дөгере билир турган, кандыг-бир хайыралыг эдин-севин чидирипкен кижиг ол хамга чедип келгеш, хамнады кааптарга, оозун дораан-на кандыг-даа ырактан дүжүрүп эккеп бээр суг дигилээр. Чылгычы кижиг дижик, ол күжүр сыдымын каапкаш, ол-ла хамга кээп хамнадырга, ооң оозун кажан-даа читкен болза, кайы-даа ыракта болза, ыяавыла дүжүрүп шыдаар суг дижир... Бак-чаяанныг, бир катап ол кончуг куурумчу мегечи хам барып-барып Аспандайның бодунга мегезин чула туттургаш, ырмазын сый эттетирер ужурга таварышкан, дыка үр үеде кылаштай албас кылдыр салба шаптырган ышкажыл.

1921 чылын Тыва чуртунга чоннуң хувискаалы тиилээн, араттың чазаа тургустунган. Бир кончуг төөгүлүг доктаалды үндүргөн, ооң кол утказы болза каш-каш чылдарның дургунда яды араттарны хөлечиктешип, мөлчүп-дарлап чорааш, бажын ажыр байып алган хөрөңгитен идегеттерниң хокшул-хөрөңгизин хавыргаш, малының бажы беш бода четпес араттарга үлегилеп бээр. Аспандайның ады-сывы хөрөңгизин хавыртыр бай-феодалдарның аразынга база кирген турган. Эдин-малын, хокшул-хөрөңгизин хавырар дей бээрге, Аспандай бир каш кижини бодунуң аайынга кирип алгаш, октуг боозун холга туткаш, революстуг эрге-чагырганын ол үндүргөн доктаалынга удур хөлзээнни үндүргөн...

Бир катап ок-чепсээн төндүр аткылашкаш, Аспандай озааш аалга бо халдып келген. Көксү-хөрээ килеңнеп хорадан Аспандай келген дораан Халак хамны дээрлерден ланчы огуңдан дүжүр хамнап көр деп шуут-ла дужай берген. Халак хам дедир тепкеш, чөрчүп чыдыпкан, алыс шынын алыр болза, ооң дээрлерден ланчы огуң дүжүр хамнаар хары-даа чок, ындыг илби-шидизи-даа чок, үстүү орандан чүве дүжүрер кижиг мен деп улус мегелеп чорааны караан аларты туттура берген. Шак борта келгеш, Аспандай биле Халак хамның аразында эптиг найыралы үзүлгөн, ооң хамны карачал кижиден артык күштүг кылдыр чүдүп чораан идегели буступ дүшкен ышкажыл. Шаг-шаанда мегелеттирип чораан Аспандай мегелеп чораан Халак хамдан өжээнин негеп аар ужурга таварышкаш, арыяастыг мегечини баштай кымчы-биле орааштыр тутсуп-тутсуп, ооң соонда ланчы ужазы-биле хей-ооргазындыва аа-чаза үстүрүп-шоннагылап каапкан.

Аспандайның девидеп чалынганы

Шаг төре өскерилди,
Шагда мөчээн ачам хүндү
Хамык малы меңээ кээрге,
Канчаар меннип туржук сен, чээ?

Чазын, күзүн хаая келгеш,
Шала-була хамнай каапкаш,
Саар инек чедер турдун,
Саяк аътты мунар турдуң.

Хувискаалдың хайы-биле
Куурумчу болу бердим.
Хамык малым хавырап дээн,
Канчап орап, тулчуп кирдим!

Кызылдарга сүрдүргештиң,
Кырдырарнын кыры келдим.
Огум төндүр аткылаштым,
Оьктан дүжүр хамнап берем!

Халак хамның баажыланы бергени

Кызыл шуурган хадаан соонда
Ийи көрнүп албас болдум.
Имир дүжүп чоруп орда,
Кыскыл азам көрбес болдум.

Курбусту хаан мени кагган,
Кудай дээрден чарылган мен.
Чүве дүжүр хамнаар күжүм —
Сүнем оду кыппас болган.

Аспандайның килеңизэни

Ачам кудун дүжүрер дээш
Авыястап турбаан сен бе?
Оон башка дораан хамнааш,
Окту дээрден дүжүргей сен.

Халак хамның агартынганы

Куду дээрден ойлаан боорга,
Харын мен-не хамнап тургаш,
Курбустудан эккелчик мен,
Каш хондур тынгаржык мен!

Аспандайның дужаалы

Октар меңээ дегбес кылдыр
Оруум баштап хамнап бээр сен!
Караң көрнүр шерим боор сен,
Кады чоруул! Дүрген аъттан!

Халак хамның чалынганы

Ажы-төлүм беш сан болгай. Дээрим, өршээ!
Алган кояам муңчу болгай. Тандым, өршээ!
Аалымга арттырып көр. Черим, өршээ!
Авыралын дилеп тур мен. Дуңмам, өршээ!

Аспандайның Халак хамны салба шапканы

Дүржоктанган Аспандайы
Дүңгүр дерин хунаап алгаш,
Чызыладыр часкап чоруй,
Чыда-биле деже шашкан.

Аарыг кояа чанньп турда,
Ажы-төлү ыглап турда,
Халак хамны тудуп алгаш,
Кадыг-дошкун шаажылаан.

Илби-шиди көргүзер дээш,
Изиг көстү пактап чораан
Аксындан хан агып турган,
Ак хар кызыл мыңгы болган.

Боозунуң ужу-биле
Халак хамның ооргазындыва
Каш катап шоңнаптарга,
Моорап калган, шөйлү берген.

Үнүн чидир хамны соп-соп,
Үпчүгенней чанаштааш,
Адыр дытка холун, будун
Аласталдыр шарып алган.

«Аъттыг улус чоруп ор!» — деп,
Кадай кижиге кажарлапкан.
Аспандайы аъдын мунгаш,
Карака ажыт кизирт диген.

Оттуг шуурган эрткен соонда,
Аспандайның сураа читкен.
Ооң малын хавыргаштын,
Араттарга үлеп берген.

Халак хамның чааскаан билингени

Көргенимни көрбээн мен деп,
Көрбээнимни көргөн мен деп,
Барбаан черге барган мен деп,
Баажыланып чораан-дыр мен.

Курбусту хаан чурттуг мен деп
Куурумчулаан ужурум чүл?
Ажы төрүүр арга бодааш,
Аргастанып чораан-дыр мен.

Илбиленир, дүжүргүлээр,
Ийи көрнүп хамнаар хам бооп,
Арат чоннуң эдин, малын
Арылдыр чип чораан-дыр мен!

Бурун улус мынча дижит:
«Кижиге азадын боду тып аар».
Бурум миннийн: кижилерге
Хилинчек бооп чораан-дыр мен.

Чогаалчының номчукчуга үш дугаар өргээн сөзү

Эргим номчукчум! Халак хамның хей-ооргазын Аспандай дээрзи ланчы ужазы-биле кемледир үстүрүп моңнаан соонда, таптыг-ла чээрби чыл дургузунда бертик-бежел кижиге болуп аарып келген. Ооң ажы-төлү өскөш, тарап үнгүлээн: үш кызы ашакка баргылаан, улуг оглу кадайлангаш, колхозтун бызаңчызы бооп ажылдап чоруур. Хеймер оглу Совет Шеригге албан эрттирип турган, сураан дыңнаарга ёзулуг далай шериг болган, суг алдынга чоруур хемениң радиони апарган ышкакжыл.

Ашак-кадай өөнгө ийилээ артып калгаш, амыдырап олурганнар. Бораң бүдүн чурттап, ажы-төлүнгө карактадып чорааннар. Бир катап ооң аалынга орус эмчилер чедип келгеш, быжар-думаага удур чаш уругларның эьдин-холун тарыыр дей бээрге, аңаа демги ол Халак хам көңгүс удурланмаан, харын-даа сагыш-сеткилинден өөрүп турган деп дамчыыр чугаа база бар. Ооң соонда Халак хам Чадаана хоорайның эмнелгезинге ажылдап турган совет эмчилерге каш-даа катап барган. Халак хам үш чыл иштинде эмнелгеге чыттыр эмнедип келген. Чыл келген тудум-на ооң хей-ооргазында бертинген чер улам бергедеп кел чыдар болган, кады-кожа чурттап чораан кижилери ону чүгле хамнап чораан деп ында-хаая сактыр боордан башка, ол хөөкүйнү хогбас-даа апарган. Кезер эмчи Халак хамны катап-катап шинчип көргөш, кезип эмнээрин сүмелээн-дир. Оон-на хамык чүве хайнып үнген: Халак хам эьдин-кежин кестиреринден шуут ойталааш, улуг эмчиден ону эмнелгеден үндүр бижиирин шын-на сеткили-биле дилээн. Өлүр-даа болза чүгле бодумнуң бөлей өөмгө өлүп көрейн деп бодай берип-тир. Ону чүү деп-даа эптээр-чөптээрге, черле кара шору болган, бир чайлыг өйнү ажыглап алгаш, чыткан өрээлинден дургүннап үнгөш, бодунуң өөнгө чедип келген. Халак өлүрүн черле эндевээн хире, каш чыл иштинде кымга-даа көргүспейин, кымга-даа тудуспайын, аптаразының иштинге шыгжап чорааны дериг-дүңгүрүн үштүп эккелгөш, сөөлгү катап тудуп-сыйбап көргөш, борбактай шарып алган. Ол чүгле бодунуң бүзүрөлгиг эжи Агырарын өөнгө келдиртип алган. Кадайын өгдөн үнме деп чагааш, хамнап чорааны дериг-дүңгүрүн бир хайыы черге чажырып каар дээш, Агырар-биле кады айдың дүне үнүп чорул кааннар. Оларны ынчан кым-даа көрбээн. Даг бажында куйлуг черге үнүп келгөш, бир шагда мөчүй берзимзе, мени хөйнүң чевээнге салбаңар, хамнар чевээнге аппарып каар силер деп чагаан ышкажыл, ук шаанда хамнарның мөчү-сөөгүн чадагайга салып турган болгаш-ла ындыг чүве ыйнаан, ол черде чаңгыс-даа чевег хевири көзүлбес чер дээр чорааныгай. Мени чадагайга салбаңар, чыдар черимни хандыр база каспас силер деп кончуг чагаан дээр чораан. Оон ыңай чүнү чагаан деп? Кажан-бир шагда ооң дериг-херекселин шыгжаан чер бүгүдеге билдине бээр болза, ооң хамык хамнаар дериг-дүңгүрүн суккан куйнун иштинден камныг үжулгаш, феодалдыг Тыва турар үеде — эрги шагда хамнарның хамнап чораан эдин-севин чаа шагның кижилери көргөй аан, ынчангаш Кызыл хоорайда Күрүнениң төп музейинге чүктеп аппарып бээр сен деп бодунуң кедилиг эжи Агырарга дириг тургаш-ла чагып каан дээр чораан. Бо төөгүнү мээң таныжым Агырар ирей боду-ла меңээ чугаалап берген чүве ийин.

Халак хамның дүңгүрүндөн чарылганы

Хамнап чораан херекселин
Қамныы кончуг бөлүп чыгаш,
Дүргектелдир тонга шарааш,
Дүңгүрүнге тырып каан-дыр.

Дээрлерниң хамы болуп,
Дериттинген ыдык чепсээн
Агырарга чүктедипкеш,
Аалдан дүне чорупкан-дыр.

Адыр-Тейниң хүннээрээнде
Агбан дыттың баарында
Қара куйга дерин суп кааш,
Хая-биле дуглап каан-дыр.

Халак хамның өлүрде дембээрээни

Агырарым! Чажыт эжим!
Аъдым бажы хоя берзе,
Амгы шагның улузунга
Албыстааным төөгүп боор сен.

Азалар чок, шулбустар чок!
Амы-тын аар ээрен-даа чок!
Айдын черде күштүг күчү —
Ажыл кылыр ийи хол ол!

Чогаалчының номчукчуга дөрт дугаар сөңнээн сөзү

Эргим номчукчум! Танышканым Агырар ирей каксы чугаалаан чүве ийин. Демги ол Халак хам кызыл душтаар кыры келгеш, уш-баш чок чулчуруур апарган. Аьттанып чоруурун бе, ха-дуңмазынга чагыын бе, ажы-төлүн сургаан бе, черле ужуру билдинмес, бир-ле чүвени бүдүү сымыранып оларар апарган. Чогум ооң чүнү алганып чугаалааны орта билдинмес, сөстери шала-була дыңналыр. Чүү-даа болза мээң ол таныжым ирей келир үениң ажы-төлү сонуургап көрзүн дээш, ол мөчүй берген хамның хер-херекселин бүдүн арттыарын бодай берген. Бистиң шагның аныяктары дээрге бижик-биликтиг, эртемниң күжүн-даа, эмниң ачызын-даа, эмчиниң дузанын-даа ылгап билир улус болгай. Бежен чылдың мурнунда бистиң Тывага аарып-аржаан бүдүүлүк кижилерни хамнар

«эмнеп чорааннар-дыр», артында хамнап-хамнап, чер-суг, оран-танды ээзинге чүдүп-тейлээр кижилерниң бажын төө-редир дуурайлай каапкаш, оларның аскага тудуп сунган мал-маганын чулбарлап чип чорааннар-дыр деп чувени чалыы-чаштар билип алзыннар. Тыва республиканың чурт шинчилээр Алдан-Маадыр аттыг музейинге кире бергеш, тывалар-ның бурунгу төөгүзүн көргүскен бир улуг залга чеде бергеш, ында делгээн «Тыва хамның дериг-дүңгүрү» деп делгелгеден бистиң аас-кежиктиг аныяктар өгбелерниң чурттап эрткен төөгүзүн улам хандыр билип алгай. «Бодунуң арат чону-нуң эрткен үезин хандыр билип албайын чыткаш, ооң амгы үеде чедип алган кайгамчык чедишикиннерин эчизинге чедир ылгай угаап шыдавас. Эргини-даа, чааны-даа деңнеп көөрү тергийн дузалыг!» — деп улуг угаанныг кижилер шагда-ла чагып каан ышкажыгай.

Хамның дүңгүрүн Агырарның музейге эккеп бергени

Тараа тараан трактористер
Даш көжээни базынчактап,
Тура базып, буза бээрге,—
«Тураскаалды камгалаар!» — дээн.

Адыр-Тейниң аргазынга
Айыылдыг өрт часкаар кыпты.
Ону база өжүрүштүм,
Ооң соонда сести бердим.

Каш чылдар эрткен соонда,
Халак хамның чагыын кылдым:
Хамнап чораан эдин-севин
Катап куйдан ужулган мен.

Октябрьның кызыл хады
Оранымга келбээн болза,
Халак хамның хамы дүшкен
Калчаа хам бооп чоруур мейнаан.

Орба, дүңгүр, тонун, бөргүн —
Олча тывар күштүг чепсээн
Бүрүн хевээр барбаа суккаш,
Музейге дужаап бердим.

ЧҮРЭЭМ ДУГАЙЫНДА СӨС

Шактың кагыын чазыг чок дээр,
Чажырбас мен: ындызы чөл.
Даң-даа атса, дүн-даа дүшсе,
Таккылады какпышаан боор.

Дарган эрниң масказының
Даажы-биле деңнешпес бол,
Үе-шагны дыңнап алган
Үлүүн кылып бар-ла чыдар.

Чамдык өйде эргижирээш,
Часкылаптар апаар чорду.
Кижиге холу башкарбааже
Хилис туруп алгылаар-дыр.

Сүлде-чаяан холгаарлаваан
Чүрээм күжүр ындыг эвес.
Дириг ботту кыйбыннадыр
Тикиледир соп-ла чоруур.

Чымыштыг иш хөлзээнинден
Чыда калбайн деңге тутчуу,
Мага-боттуң күжүн деңнеп,
Башкарбышаан соп-ла турар.

Ажыл кады шагзырадыр,
Уйгу-дышче дүлнү бээр мен:
Аар үлүг Чүрээмге баар,—
Уламчылап соп-ла чыдар.

Чүртталганың хамык өнү,
Чүртүм төдү сиңе берген,—
Элээр, кырыр ужуруң чок
Элдеп күштүг Чүрээм-дир сен.

Бодумда бар аажы-чаңым
Арын, чылын камнавышаан,
Могаг билбес Чүрээм ышкаш,
Амыдырап чоруксаар мен.

ШАК ОЛ КИЖЭЭ МӨГЕЙИП ЧОР

Чалгыгларны ол-бо тала эриктерже
Чара ай деп, ылгын катер кылыйтып ор.
Улуг-Хемден кезээде-ле үстүп болбас
Уян сырын меңээ улам мөгээргең чор.

Гыва черим ак-көк дээрин өнней дөзөөн
Тыртылыш чок түрлүг чаагай төрөөн хемим
Чымчак куспаа өпейлей бээр санында-ла
Чырык, ханы бодалдарга алзы бээр мен.

Эрини дургаар амыдырал човуур-биле
Эгелээн деп бүзүрээри бергедеп кээр.
Кезээде мындыг чоргаар, мындыг чолдуг
Хевээр чыткан ышкаш кылдыр сагындырар.

Дистинишкен чинчилер дег каш чылдар
Динмиттиг иш чымыжынга шуужуп эртер.
Чалгыгларлыг далай маңаа көдүрлүп кээр,
Сайгылгааннар чагы дамчий тарап үнер.

Тандыны-даа чире каскаш, эртип чой баар,
Далайны-даа шимээргедир бүдүрүп каар.—
Эшикежиг чок чонумга мен ынчан база
Эргеленип мага ханмайн чоруур-дур мен...

Тыва черим ак-көк дээрин өнней дөзөөн
Тыртылыш чок түрлүг чаагай Улуг-Хемим!
Чеже-чеже алдарлыглар вектер өттүр
Сээң түрлүүң, каазыңны магадаваан!

Делегейиниң чүрээ болган улуг Ленин
Терен суунга эжиндирип чораан болгай,
Кадыр эриң кырын орта маажым бодап,
Каптагайның келир өйүн номнап турган.

Чогум харын ооң ужун чаартыңган сен,
Човуур үнүн дыңнавастап, чалыыткаан сен.
Өртемчейже адың-сураң тарааны дээш,
Өндүр улуг шак ол Кижээ мөгейип чор!

БЕЛЕН ОРУК ТУРАР ЭВЕС

«Кандыг чурттап чор сен?» диге,
Қараам соғлур, мактанмас мен:
Эрткен үем — ыядыг чок,
Эки болгаш омак дээр мен.

Мага хандыр йөрээл салып,
Бараан харап олурбаан мен.
Эки, бактың оруун ылгап,
Эгин шаанче тудушкан мен.

Чуртталганың эрээнинче
Ам-даа чедир баскалак мен.
Амыракка хөннүм сөглөп,
Шуудаар чап болгалак мен.

Даартагыны адышта дег
Танып, билип чорзумзажок,
Белен орук турар эвес,
Бергелер-даа эртер мейнаан.

Ынакшааннар сылдаг тыртар
Ыржыгаш-даа бижипкей мен.
Малчын оолга дөмөк болур
Малдырлар-даа сомнапкай мен.

Эмдик малды сыдымнашкаш,
Эзер, тергээ чаажыктыржып;
Пенсиялаан ашак кижээ
Белек тудуп үдешкей мен...

Баш удур билип четпес
Байлак чараш чүве муңчок.
Соң ужун амыдырал
Оңмас болгаш солун боор-дур!

Салчак МОЛДУРГА

ЛЕНИН

Лектор,
башкы,
дипломаттар чугаазындан
Чүүл-бүрү
солун аттар дыңнап чордум.
Легенда,
ыр болу берген
маадырлардан
«Шүүп ал!» дизе,
Ильичини
шилип аар мен!
«Чүге?» деп бе?
Азияның төвүн чурттаан,
Чүгле төнмээн,
Ленинден тынгарылган,
Чүглеттинген
тыва арат төлү болгаш,
Чүден артык —
бердингеним ындыг күштүг!
Ораннарда
ынча-мынча кижиге бар деп,
Ораны хөй
чурагайны адаары чиик.
Оларларның
салым-чолун,
келир өйүн,
Оруун айтып,
номнаан кижиге
хөй бе ынчаш?
Ленин — черниц
угаан,
чүрээ,
тугу болуп,
Чүс-чүс дылда,
беш дин санай,
йөрээдип чор.

Ленинизм,
Хүннүң Черни кагбазы дег,
Чүс-чүс чылда
кижилерге мөңгө чырыыр!

НАДЯ

Шүлүк, спорт, баштак-биле өңнүктежип,
Шүгүүчү боор күзел-биле кады чурттап,
Шүүргедээн «Ан-24»-ке үдекчилеп,
Чүлдү-чүрээ чорумалды чылдып чорду.

Назыныңдан
Нагаан эрте чарып кагды,
Нэрын эвес
Намдарың маа үстүп калды,

Надя...

Дээрбечилер сени дээрге боолап кагды,
Дегген огу мени база балыглапты...
Дерзиилерни доза турган мага-бодун
Деннелге чок маадыр чоңуң төлээледи —

Окту дуглап,
Отче, сугже шурап чораан
Оолдун, кыстың
Овурун сен бадыткадын,
Надя...

Дөспөс назын — он тос харың бодавадын,
Дөртөн ажыг амы-тынга орнавыттың.
Демир ышкаш тура-сорууң өлүртпеди,
Делегейге өлүмүң чок кылывытты —

Өлбөс дээштиң,
Өлүм удур барган-дыр сен,
Өндүр херээн
Өскөн чуртка тураскаал-дыр,

Надя.

ӨӨР ШҮЛҮКТЕРДЕН

Байлак-Кавай

Баян-Өлгий тывалаарга:
Байлак-Кавай дээн сөс-түр.
Баян, хөгжээн, чалгынналган
Бай-ла Моолдун кезээ чер-дир.

Нарыыдал чок хөөрештиг
Казах, тыва, моол... чонга,
Найыралга, ынакшылга
Кавай болган солун чурт-тур.

Мөңгүн-Тайгам сагындырар
Мөңге харлыг дагларынга,
Бөгмөрөнге, Өлгийге-даа
Бөгүн какса, хүннеш баар мен.

Аттыг-чарлыг казах малчын—
Сарыгбайны аалдаай-даа мен,
Аңчы эзир дылын билир—
Чаныбайга дункай-даа мен.

Максим Мунзук иревис дег,
Кижиге таалаар баштак, уран—
Хибатолдун ырыларын
Мага хандыр дыңнаай-даа мен.

Найыралда кызыгаар чок.
Назын билбес. Өлүр тын чок!
Баян-Өлгий—
Байлак-Кавай,
Бажыңым дег, чүрээмге чоок!

* * *

Орукту хар, дүвү хөмгөн,
Чер, дээр безин көзүлбес хүн
Оя халдып, чара чүткүп,
Чедип келдин, Ценд башкы!

«Олуду беш чычаанныгда
Черде ырак кайда боор» деп,
Оюн-баштак чаңың-биле
Серде-даа чок хөөрөп турдун.

Орук-чирик шуурган, соок-даа
Сеңээ, меңээ шаптык болбаан:
Оңуп читпес найырал, ыр
Сеткиливис чылыктырган...

КЫЙГЫРА БЭЭР

Онгаар-дескээр ырак-узак
Эруктарым мени кый дээр.
Саанчы, хойжу, дашчыга-даа
Чайгаар чедип чедире бээр.

Саазын болгаш демир-үжүүм —
Чарлып болбас өннүктерим.
Каяа-даа бол белен чоруур
Камныг эдим — чепсээм ол-дур.

Алдын холдуг кижилерниң
Ажылының чажыгтарын
Кончуг камнап, тоглатпайн,
Хоор чонга дамчыдар мен.

Чоруум төнер, сеткил сергек,
Чоргаар, хөглүг эеп кээр мен:
Демдеглелим ажып көрүп,
Демир-үжүүм тудуп аар мен.

Чаа душкан маадырларым
Чанымда бо олурган дег,
Арнын көрүп, үнүн дыңнап,
Арай чайжок болу бээр мен.

Чаагай ишти шипшип мактап,
Саазынга тарып қаар мен.
Қатап база чаа орук
«Халдып ор» деп кыйгыра бээр.

БУЯННЫГ СӨС

Сеткил-хөөннүн «чүктөр» часпас компазы —
Хөөкүй чүрээм чурттап келген чылдарымда

Хөлзээшкинни, муңгаралды, өөрүшкүнү
Чеже катап мээң-биле үлешпээн дээр!

Сеткил чырып, аяс дээр дег кыннып кээрге,
Чеже катап өөрүп, хөглөп чорбадым дээр.
Сеткил өйүп булут тыртып келгилээрге,
Чеже катап карак чажы төкпедим дээр.

Муңгараанда чүрээм-биле сүмележип,
Муңчулдур-ла боданы бээр, үнүм чидер.
Шак-ла ыңчан (өөрүм мээң чаңым билир)
Чаным орта чедип келгеш, айтыргылаар.

Чүрээмдиве кандыг «хоран» чаштай берген,
Чүмү-биле үжөп-чиндип көрүксээрлер.
Буянныг сөс! Шак ол өйде оон күштүг
Эм-таң турбас. Чүрээм балыын кедеретпейн.
Эмнеп калыр. Ажылдаарга чиик-чиик апаар.

КАТТЫРЖЫҢАР, ШООДУҢАР

Канчап, чүгө хире-хире
Каткы төктүп келир чүвөл?
Эпчок сөстү бир-ле кижини
Эде кааптар — каттыржыр-дыр.

Эзирик эш бустап-мөөреп,
Элейтип кээр — каттыржыр-дыр...
Аажы-чанда, ажыл-иште,
Амыдырал-чуртталгада
Кара баары каткыжеге,
Каттыржыр-ла чүве көвей.

Каткы бажы каткан эвес,
Каттыржыңар, шоодуңар!
Өөдежоктуң багы читсин,
Өткүт, чидиг каттыржыңар!

САЯНДА ОТТАР

Қараңғылаан дүне безин
Қадыр Саян ашқылаар мен,
Оттуг чинчи агымнарын
Орук дургаар көрүксээр мен.

Туман, булут, шуурган өтүр
Тура дүшпес үзүктел чок —
Амыдырал дириг оду
Арынга дээр, сеткил чырыыр.

Сылдыс санай сеткил чүрек
Чыыра тыртып чүткүп оар
Чуртталганың оттуг чечээ
Судал дамчып агып келир.

Харлыг, частыг дүне безин
Қадыр Саян ашқылаар мен.
Төнчүзү чок алдын оттуг
Төрээн чуртум харап чор мен.

БЕДИКТЕ ПӨШ

Меңги бөрттүг Саян кыры
Бедик, чоргаар коргунчуг-даа,
Илчирбелей пөштен булут
Ишкээр, куду эртип турар.

Оргулашта бөлүк аңнар
Оожум, шөлээн оыттап чорлар,
Хая дургаар кезек пөштер,
Кадарчы дег, харап орлар.

Чиңгир ногаан торгу тоннуг
Чиңге, хөнү пөшке келдим,

Сыргалыг дийң тоорук сунду,
Чыылган куштар ырлап берди.

Дазыл, хорум аразындан
Дамырак суг агып үнген,
Элдеп чүзүн даштар кырлааш,
Эңгимеже саарлып турар.

Дуюглуг аң изи долган
Дурнукан суг көрүнчүүнде —
Сагыш-хөңнүм сөглээн ышкаш,
Чалымда пөш көрнүп келди.

Кызаңнаашты, шуурган чаъсты,
Хыраа харны, хаттыг соокту —
Чуртталгамның тоолу кылдыр
Чуруп, ырлаан ышкаш болду.

БОДАЛЫМНЫҢ ОЮННАРЫ

*«Бойдустан хоорулган кижги — авазы-
ның эмиинден чарылган төл-биле дөмей».*

(Индий улустан үлегер чугаазы).

Бистиң тыва черивистиң анаа-ла чер кырының бүдүжүн канчаар билир сен, эш номчукчу? Мен бо айтырыгны сеңээ салгаш, бодум канчаар билип чоруурумну сээң-биле үлежип, чугаалаксадым. Сени база меңээ немеп хөөрезин дээш чугаа эредим.

Бистиң чер-чуртувустун кыры: бир эвес ынчаар чугаалап чыңчыга бээр чүве болза, черниң кежи аан. Харын-даа черниң кежи, ооң дүгү, казыры, ооң дамыр-ханы дексээ дег. Ам бажыңыңга олуро-ла, караң шийип-даа алгаш, эргилдир бодавыдам. Далашпа. Дагларны, ховуларны, шынааларны, эзим-аргаларны, бүгү-ле үнүштерни, дамырактарны, хемнерни, хөлдөрни — аргалыг-ла болза адын билиринни адап, билбезинни бодап ап, хайгаарап, ончалай эргип көрдаан. Мырай чорбаан черлеринни билир черлерин-биле ниити дөмей-леп: ындыг дижик деп бодап ал. Шупту дөмей эвези черле тодаргай. Ону долдуруп алыр аргалар бо шагда ыяп-ла тыпты бээрин база утпа. Ажырбас. Бар...

Че кайы хире тоолзуг чараш байлак-тыр! Тоолда-даа ындыг тоол кайда боор. Мырай чүрек аарынчыг — коргунчук чараш черлер безин чеже-чеже-дир!

Бис бо черниң ээзи — чурттакчызы: эдилекчизи болзувусса-даа чечени көрбээн, танывас, харын-даа тоовас, хайгааравас-тыр бис. Минни тыртып алыылы. Ыятпа. А оон билиривисти чанывыста билбес эживиске хамаан чок бичии уругларывыска айтып берип — таныштырып чоруур бис бе? Та... Чегей-ле бис.

Чеже ыяш ады билир сен? Черле четче эвес боор. Эки-ле дээрге: дыт, терек, хадын, шарлан... деп, ажыглап шыдаар шаавыс-биле эвээш-ле үнүш ады билир бис. Чажыргаш чоор. Далашпа: сагын, сана. Шуугаар мурнунда бодан дижир. Чеже өң, чүү деп, чүү деп чечек, сиден, кат, мөөгү барыл?—дээш чеже айтырыг бар-дыр: чеже-чеже аң, куш амытан барыл? Чер кыры чок болза олар турбас-ла болгай але.

Кажаада каш-каш хой, өшкүзүнүң дүк-чүзүнүн, ончазын билбес, чүгле дөңгүп санап ончалаар эрлер хөй.

Эргидир-ле бода-ла, бода. Оран-танды улуг, бай. Эптни-биле иштики: хем, шынаа — чазаг, күзег, кыштаглардан эгелээш, кедечи менгилер эдээ тайгалар — чайлаглар чедир чоктап, бадып, тоорту кезип көр. Сээң өскөн, төрөөн черин туружу-ла билзин. Элекке ара соксава. Өскөн, төрөөн черинчи кезимел туризи, харын-даа шинчээчизи болуп ал. Солун кино көргөни-биле дөмей-ле! Мооң мурнунда мынчаар бодан-майн чорааның чадавас.

Ой, мен бодум билир шаам-биле сеңээ база чугаалап берейн дидим бе? Өршээ! Улуг аас эткен-дир мен. Че хупура-сенден дээредээр харыым кайда боор. Сенден дора-даа боор мен. Пат-пат мен!

Ынчалзажок ниити харагалзаамдан чер кыры-биле каш сөс:

Тына чурту мээң-не чуртум,
Тынып чорда хостуг чуртум,
Топтап бодап сактып кээрге,
Даглыг, шөлдүг чаагай чуртум...

Азы: «Самагалдай», «Байлак чуртум», «Шеми бажы», «Бай-ла Хемчиим» дээн чижектиг хөй-ле ырларда черин, чуртун чуруп турар ырларны эскерип көөрү база-ла солун. Шынап-ла чуртувустуң онзагай байдалы даглыг, шөлдүг. Тожудан, Хемчик бажынга чедир — Саян, Танды сыннарының соңгу, мурнуу, барыын, чөөн чүк бүрүдө сыннардан баткан түмөн хемнер! Хемнер болурда кадыр, кашпал. Чайын үр болганда: хам-калчаа! Ак божа! Ооң кырынче чүгле куш ужар. Кааң, анаа хүннерде хөлчок арыг: чугаакыр, ыраажы — ындыг-ла дүлгээзинниг чаңныг кыстар ховар.

Кашпал унундан ак шөлче үнеринден беглээн, ыядып пөрүктенген-даа чүве дег: ооругдан үндүр шынаага чедир бодунуң-на эрте бурундан бээр чууктап үндүр идип кааны даш-хорум чер иштинче чаштынып кире бээр. Ындыг черлерчи чон: ооруглар, октар, белдер деп адаар. Ол хем ол кирген олчаан барбас. Ынаар чер оргузу шынаага баргаш, бир-ле черден деже теп үнүп келир.

Оо, анаа чон болгаш мал-маган, аң, куш амытан хөлчок өөрүп байырлаар. Ындыг черлерни колдуунда-ла: Арыг-Бажы, Дөргүнек, Борбак-Тал, Кезек-Дыт, Шивилиг, Баян-Хем, Булак, Шыраа-Булак, Эртине-Булак, Ак-Кара-Суг, Улуг-Шык, Суг-Бажы дээш-ле баар. Бурун шагда оларны чон дагып, найыр-наадым-даа кылып чорду. Ол-ла суглар холуш-каш, улуг-улуг хемнер бооп бадар. Оларның алдаржаанна-рын: Бий-Хем, Каа-Хем, Хемчик, Элегес, Тес дээн чижектиг аан.

Чойган, пөштүг мөөрүктөрдөн эдектелген,
Чодураалыг делгем, улуг хемнер чедир...

дижип ырлажып турарывыс ол-ла болгай. Арга чары, хем-нери, шынаалары эзим-арга шыпкан, мурнуу чары бүүрел-чин, шаттар, хову шынаа — тараалан, хадылаң, одар-бел-чиирлиг.

Дымырады чаап турар
Дываажан дег Тыва чуртум...

деп одуругларны номчупкаш, ол бурунгу чоннуң ундарал, сандарал чок, өлүмдөн кортпас, чуртунга ынак ыраажызын таанда магадаар мен! А муң-муң шаа хөлдерни база-ла аанакайын адап, санап чедер байтыгай, көрбээнивис хөй. Хем-нер, хөлдер деп адай кааптары белен-не. А ооң балык-байлаң байлаан четче чөп ажыглап — четтигип чораан чүве бол-за деден! Оларда дус, минерал аржаан чежел!

Бистиң чуртувустуң бир эгээртинемес байлаа хөй-хөй мө-зү-шынарлыг хая, даш деп билир бис бе? Ооң сан-түң — дең-зизи чежел? Қым билир. Ам-даа эргилдир бодан-на, бодан, өцнүк! Бодан.

Шупту-ла чүвени четче көрбээн, адын-бажын танывас, билбес болу бергенивиске дыка муңгарава. Төөгүвүс ындыг.

Ам чаа-ла, кидин-не карак аштып, сагыш аннып, эскерип-танып өөренип, харын-даа ооң ужу кыдыында хол дээп эге-лей бергенивисти утпа. Черивисти анаа-ла даштындан эргип кезиир аргавыс бүрүн бар апарганывысты бода. Мурнунда чүгле аът, шары, иви, теке-биле, чадаг чорул болур, аңаа орук херек турган-на болгай. А ам? Мунар, чүдүрер кандыг маши-навыс чогул! Агаарга самолет-биле каяа четпес бис. Куш бис. Сугга хеме, пароход-биле балык бис! Аъдывыс, сарлык, те-вевис, ививис чүген, чулар, бурундук, буйлазын амдыызында музейде дужаап бербээн-не болгай бис. Ол байтыгай чадаг: турисчи, аңчы, спортчу күжүвүстү кайын каар бис. Ийет, «Хөл дээп эгелей берген бис» дей кааптым. Чүл ол? Эргий бода-ла. Тараа, ногаа тарыыр шөлдеривис көвүдээн. Оон алыр үнүш-дүжүдүвүс канчаар өзүп олур! Одарда малдың сүт шимизи, эът, кеш, дүк кайы хире апарган-дыр! Шаандагы ада-өгбениң чүгле күзел сагыжын илереткен:

Малгаштан байыыр,
Довурактан тодар..
Далай дег сүдүн ижип алыр,
Таңды дег эъдин чип алыр...

дижири ам херек кырында эгелеп тур ышкаш чүл. Пор, эле-зинден, даштан беш-алды каът бажың-балгат бо-ла немежиң

кээр-дир. Асфальтылыг чал оруктар кайнаар шөйлүбээн. Хө-мүр-даш, даг-дүгү, кобальт, мөнгүн-суу, дус казып турар чер-лер, ыяш ажил-агый черлери шимээнниг-ле апарган. Ону хол дээп эгелээн бис дивес арга чок. Суг, ыяш, даш, пор, элезин-бистиң күжүвүс, эртиневис, байлаавыс апарган. Ол-дур чер-ниң кежи, дүгү, казыры, дамыр ханы. Ооң кырында чурт-тап, эдилеп, камгалап турар ээлери бис-тир бис. Оовусту би-лир, танырывысты айтырышпайн канчаар бис. Албан.

Бис чер кырындан чазаглыг чаа оруктар-биле машиналар-га олурупкаш, чуртувустуң кайы-даа ужунче хап турар бис. Моторлуг хемелер, катерлерге, пароходтарга олургаш, Улуг-Хемниң уннарынга каргырааладып, хөөмейледип хап эгеле-дивис. Кедерезе Кызылдан олургаш, Енисейниң Соңгу дош-туг океанче кирген аксынга чеде берген соонда, оон ыңай де-легейниң суг оруу ажык дээрге, хөөрем эвес-ле болгай. Ол-ла хап турарыңга чеже хемни кешпезил, чеже артты ашпа-зыл. А оруктарның ол-бо талаларында кандыг-кандыг тоол-зуг хуулгаазын чараш эзим-арга, кашпал хемнер, сыннар, хоо-рай, суурлар, тараа-быдаа, мал сүрүг көзүлбезил! Оон ыңай карак четпес делгем девискээриңни самолетка олургаш, эзир дег эргип көрүп олурдан. Шынап-ла коргунчуг — чүрек аарын-чыг чараш деп чүвези шуут кайгамчык! Түмен хемнер, хөл-дер, даглар, кашпалдар, хову-шынаалар хөлбөңейнип, кыла-ңайнып, чайыннанып келир аан. Ол-бо талаже бакылаар дээш мойнуң шылай бээр.

— Аа! Чаражын! Дөө көрөм! Бо көрөм! — деп алгырык-сааң келир. Ырлаксааң келир. Алгырарга кайын болур: бо ужудукчуларның чер-биле — хоорайлар-биле чугаалажып чорлар. Оларга шаптык болба, элдеп чараш: бирде меңги кеткен бедик сыннар бажы мырай будуң алдында, чалгынга дээпки дег чоокшулап келир. Бирде чер кыры көстүр, көзүл-бес дөвүн! Улуг хоорай безин сайзанап дег апаар. А тарып каан, азы тараазы үнүп — бирээзи чиңгир көк, бирээзи ал-дын-сарыг ховуларны көөрге: кснчуг бир шевер кыстар чер-ни өң-баазын торгу-маңнык хорагай-биле угүлзалап, хээлеп, сырып-даа турганзыг. А кодан-кодан мал сүрүг чаптып оът-тап чорда, өң-баазын маны-шуру, чинчи-сүүзүн чажыпкан-ышкаш айыраң эрээн-шокар! Ажылчы чон черниң уран чу-рукчузу, шевер угулзачызы деп шуут бүзүрээр сен.

— Чаа, черниң кыры-биле чоруурга мындыг магалыг чү-ве-дир. А ооң ишти-биле чоруур болза кандыг ирги? Бир-ле караңгы тамы, соок шык чүве ирги бе? — деп айтырып олур сен бе?

— Чо-ок! Эргим өннүк. Ынчаар бодаар болзувусса мырай бужар чазыг! Че, сени бүзүредире база-ла белең. Бээр топтап дыңнадан:

— Бо бар турар даг-дүгү, хөмүр-даш, кобальт, мөнгүн-

суу, алдын, мөцгүн, чес, хола, каң, демир аймаа чер иштинде-ле болгай. Көрүп тур бис. Оларны миллион-миллион тонна бар деп эртемденнер санап каан. Ол бистиң санывыста. Ооң ээлери, эдилекчилери: миллиончылар, миллиардчылар ышкаш чүл бис! Мыя бо узуп ижип, эштип серииттенип турар хемнер, хөлдери вис иштинче бакылавыдам: чеже-чеже, чүү-чүү деп балык-байлаң өзүп чурттап турар-дыр. Эзимнер, сыннар аразында чеже-чеже аң-мең өзүп чурттап турар-дыр? Кайызын ол дээр!

Арга-ыяжывыс, пор, элезин, довураавыстан эгелээш, борбак даш, хаяларның деңзизин тыпкаш, өртээн доктаадып көрем. Ий дадайым. Ындыг сан чурагайны кым бижип шыдаар!

Бо-дур, өңнүк. Бистиң ынак байлак төрөөн чуртувус. Азыраар ада, иевис деп хүндүлөп, эргеледип адаар бис. Бо оранывыстың ажы-төлү, ооң патриоттары бис. Ону карак огу деп камгалаар бис! — деп бедик-бедик ыдыктыг даңгырак сөстөрүн дидими-биле чугаалап чоруур болгай бис. Ынча деп чугаалавас аргавыс-даа чок, ооң-биле чергелештир бис: даңгырак сөс дээрге анаа эренгей алгыш-йөрөөл эвес, хүн бүрү ажыл-амыдыралывыска сагып, күүседип, утпайн чоруур хүлээлгевис деп билир ужурлуг болгай бис.

Эргим эш, сенээ мен төрөөн черивистиң магалыг чаагай байлаан, чараш көрүштерин мактап магадап хөөрөп бердим. Сен бодун-даа дыка-ла эргилдир, карааңга көзүлдүр-ле бодандын. Меңээ чүгле чөпшээрөп, каттыжып олураар эвес, харын-даа меңээ немеп, чаа-чаа чурумалдарны немеп олур сен. Сээң угаан-бодалыңның ойну улам-на хайныгып, чанында эш-өөрүң, уруг-дарыыңга менден артык делгеренгей хөөрөп берип болурунга бүрүн бүзүрээр мен.

Мен чуртувустуң бо магалыг байлааның ээлери, эдилекчилери, камгалакчылары бис деп, каш-даа катап дапкырладым. А ол эрге-хүлээлгевисти кайы хире билдилиг, топтуг, корумчурумнуг күүседип чоруур бис? Ында чедимче чок байдалды бот шүгүмчүлөл-биле коптара кааптаалы.

Черивистиң кырында суг-суггат четпези-биле кадып каңдап, кургап чыдар чер дыка хөй. Ол кедергей харааданчыг. Олче суглуг черлерден, буга, сумун, арык үндүрүп турарывыс ыракта-ла четпес. Бодап-даа көрден. Эки эвилелдиг күш үндүрүп эгелей бээр болза: аңаа эккээр: хей өскээр агып чылар суг курлавыры бар. Демги адаанывыс улуг-улуг хемнеривистен чеже-чеже буга казып үндүрүп, чеже-чеже шөлдерни, одарларны суггарып турар бис? Барык-ла чок. Дыка ховар. Ооругларга келгеш, чер иштинче кире берген хемнеривистен чечени доза казып, моондактап, хөлдээш чер кырынче бугалап алган бис? Барык-ла чок. Дыка ховар. Үстүнде санап чугаалаанывыс: дөргүннер, суг-баштары, шыктарнын, гулааларнын үнер дөстөринге хөй мал тырып, чыл-чылы-биле

саза, дуй бастырын, хөрзүнүн балыглаан үнүш, ыяшты кыргып-хыдып соолдурганывыс чечел? Эңмежок. Ону долган-дыр кажаалап, эрийнге ыяштан тарып, сугнуң дөзүн бетон-нап мөөңнээш, оон шоргалап үндүргөш, суксун-суггат кылын турар чер бар бе? Чок... Барык-ла чок.

Чер иштинден өрүмнеп четкеш, быжып үндүрүп суксун-суггатка ажыглап турар чер хөй бе? Чок. Барык-ла ховар ийин.

Бистиң одаар, тудугга хереглээр дээш ыяштап эгелээн тайга-сын, эзим, өзен черлеривисти ажыглап турарывыс кайы хире камныгыл? Хөлчок төтчеглекчи! Хөөрем-даа чок: чүс кубометр ыяш алырда 200 кубометрни үредеп, чаза бастырып, орук чок черге кескеш, ап шыдавайн каап, дош-булук, сугга алзып, бүдүн эзимни чүгле төжүя арттыргаш, чаш шедин безин хээй бастыргаш, ооң орнунга ыяш тарып, будук-садыын аштаар деп сагышта-даа чок. Каш эртерге кургаг озаң чыдар.

Пөш, чойган, чодураа, чыжыргана ышкаш эң-не ховар улуг үнелиг ыяштарны кайы хамаан чок үредеп төтчеглээр чорукту кым көрбээн. Көргөш ыттавас — демисешпес, хажыызында көрүп олулар таварылгалар база тургулаар ала?

Ол ышкаш арга-ыяшты, хемни, хөлдү чөп эвес — кам-хайыра чок аажылаарга ооң кырында шимчээр — дириг байлаа аң-мең; буур, булан; сыын, мыйгак; элик, хулбус; аргар, кошкар; те, чуңма, чэрен, онаа; тооргу, хаван дээш дуюглуг аң чеже-чеже элбек ийик? Адыг-мажаалай, дилги, бөрү, дырбактыг, маны, киш, чекпе; динц, хөөрүк, сарыг кундус, кара кундус, ас, кырза, күзен, күжүген, койгун, тоолай дээш мырай-ла ирбишке чедир дыргактыг аңывыс чеже-чеже ийик? Эргим эш, хамык-ла ат-данзыны чыскаап бижээн дээш чалгаарап, хыйланма. Мен хууда бо чүзүн-баазын амытаннарның чүгле адын безин адаарымга ындыг-ла ыр, тоол ховар! Бодаалмның авыязын оюннары апаар. Кандыг чараш, кандыг үнелиг ийик! Чүгле ол эвес. Куулар, ак, бора, кара кастар, хөй чүзүн өдүрөктер, аңгырлар, тогдук, улар, аганактар, бора, сарыг торлаалар, кара, бора шиленнер, күртү, күшкүл, хаянын, эзимниң көге-бугалары, кара-куштар болгаш чазын. күзүн кара шаар апаар таан, кара-баарзык, айлаң куштан эгелээш, ала сайлыктарга чедир эзимнерниң симфониязы болган түмөн ыраажы куштар чечел! Чүгле часкаар часкаар чайгы хову, шыцааларның үн үспес ыраажызы хамнаарактарын ийикпе, элдер, хаяларның оюнзакпайлары хараачыгайны бодай каавыдам. Сеткил-сагыштын ындыг хөгжүмчү оюннарын кым уттурул! Оларның өң-чүзүпүн, ады-бажын билир хамаан чок, көрбээнивис та чеже чүве! Ырда-шоорда кирген эрес куштар эзир, хартыга, даьс, үгү-даа дийик — чероранның байлаа, бодалдың ойну-ла болгай. Олар улам-на

өзүп турар бе? Эвээжеп төнүп турар. Тодаргай-ла болгай!..

Эргим эш, номчукчу. Бис бо-ла бүгүнү чүгле адап, санап магадаар эвес, оларны амыдыралга шуут-ла эдилеп, эт-хөреңги, каасталга, шимелде болу бээрин эгезинде-ле чугаалашты-выс. Бодалывыстың чүгле ойну болур эвес— хей, хоозун көстүүшкүн эвес. Бөгүн чок кода-хоорай, фабрика, завод, электростанция даарта бо-ла туруп келирин көрүп тур бис. Бодаптаа көрдөң, чаңгыс чижектен сайгара бодаптаалы. Бо хүн машина, терге чоруур орук-чирикти дуглап чыдар козургай хая-даш чеже-дир. Ону буза тепсип, казып аштап, карганып, халактап-даа тур-ла бис. А даарта — удавас келир өйде дашты эзилдиргеш, быштак дег хептей куткаш, амгы бетон тууй-будан артык кылаң чараш, быжыг бүдүмел-биле бажын, орду тудар апаар бис. Ынчаарда даштын херектин, ооң үнези канчап баарыл? Ой, мээн хорум-даштыг Өвүрүм канчап баар ирги! Ам чаңгыс Дус-Даамның дус хаязын миллиард ажыг кылдыр санап каап болгай. А ооң калийлиг дузу-биле Хайыраканның бүдүм боду чугай дагны холуп тургаш, улуг комбинат ажылдай бээрге, ооң катгышкан үнезин мен дег санга багай кижини ону ыттаваайн. А бүгү Тывада чеже-чеже даглар бар-дыр. Олар шупту, Дус-Даг дег хаялар, үнелиг апаарыңга бүзүрөвөс аргам чок! Ол үеде бистин черивистиң дүгү: түмөн эзим-аргавыстың ыяжын тудугга хереглээр дээш кыргып төтчеглээривис эвээжээр. Эзимнер улам көвүдөп шыргай-жыыр. А эзим үнүш көвүдээрге, ооң шык тыртып черниң дамыр-ханы суг, хөл элбээрге балык-байлаң, ан, суг кужу көвүдээр. Хатка хөрзүнүн сойгалаткан кургаг, куу чер эвээжээр дээш-ле баар бис. Чүү-чүү сайзыравазыл! Бистин кадымыска чедир аан. Узун назылыглар көвүдээр.

Ол үеде шоолуг даг, даш чок черлер бисче канчаар көрүнүп келир ыйнаан! Бо даг, даш чаңгыс чижек-тир. А изиг, соок аржаан сугларывыс чежел, хөлдеривис чежел! Олар шупту курорттар, санаторийлер — дыштанылга, эмнелге черлери апаарга кандыг магалыг-дыр! Ону чүгле күрүнеден тудуп тургузар эвес: бүдүрүлгө, организация, коллектив бүрүзү боттары 5-10 каът пансионаттарлыг апаарыңга кым бүзүрөвезил. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бистин сагыш-сеткиливистиң ойну бөгүнгү бар чүведен тептингеш, даартагы амыдыралды беш чыл өттүр, он чыл өттүр көрүп бүзүрээш, ону ырлап, сйнавышаан, ону хей-аыттыг күүседип турарывыс ол. Партия, чазактың чаа-чаа доктаал, шиитпир, директива хоойлулары үнери билек-ле, ооң хей барбазыңга шуут-ла бүзүрөөн, амдажаан, идегөөн өөрүп хүлээп ап турарывыс бо-ла болгай, өннүк. Ону бис кажан-даа утпас: дүнегиниң дүжү, хүндүскүнүн күжү кылып алган ажылдап турар бис. Эш-өөрүвүске-даа, ажы-төлүвүске-даа ырывыс бо. Ынчангаштын бодалывыстың ойну — байырлалы дээр бис.

ИНЕК ДАШ

(Р а с с к а з)

Шак бо бедик куу дагдан-на боор, та кайы шагда чүвези ийик, чүглүп баткаш, дагның эдээнде кээп мөнгөдө чыдып алган дашты кажан-даа кайын уттур деп мен. Ону чоп «инек-даш» дижир.

Тос харлыг турумда, авам мени ол даш-биле таныштырып каан чүве. Авам адыжын ол даштын кырынга салгаш, мээң бажымны суйбап тура чугаалаан:

— Бо инек-даштын ынды чарыын барып көрөм. оглум.

Чүнү-даа боданмайн, дашты долгандыр чүгүрө бердим. Оң улчугуп хоюй берген ээгилеринде кызыл, сарыг хая карттары үнүп келген. Сиртинде, бижек-биле чона кезипкен чүве дег, ханы сорбулуг. Дус караа дег кылаңнааш, хөй үүр-мек кезекчигештерлиг. Даштын хүн ажар чүгүндө ожук аксы хире ханы ойбак бар. Ону суг долган. Чоогунда хем агып чы-дар чүве болгай, ону улаштыр чер ишти-биле келген-не суг боор ол. Долгандыр кургаг даг. Бел.

— Сугну көрүп тур сен бе? — деп, авам менче хүлүмзүрүп кел чор.

— Ийе. Чүл ынчаш, авай?

Авам меңээ чедип келгеш, сугнуң кыдыынга күдүк базып олурупкаш, мени чанынга олуртуп алды.

— Черле шимчеш дивээли шүве. Сугже топтап көрүп ор, оглум.

Авам хөй чүве чугаалавас кижн. Ынчангаш кичээни бердим.

— Көрдүң бе, дөө — деп, авам сугнуң кырынче айты-дыр.

Ала карак бо. Кадыргы! Қайгаанымдан карактарым ана херли берди. Ортумак кадыргы, аксын ажыда каап, хаай каап, танактарын хөрүккүлештир ажып, базып үнүп ор. Сир-тинде чакпазын сирбейтип алган. Кудуруун дырлаңнадып каап, ээгилендир эштип келди. Оң соондан улуг, биче, ор-тумак кадыргылар...

Көжээ дег, шимчеш-даа дивейн, көжүй-ле бердим. Кадыр-

гыларны көөрүмге, пашта хайырган көже-ле! Суг үстүнче көзүлдүр ушта халып, чемнеп-даа тургулаар. Бир кадыргы ээгилендир, дүргени аажок эргиле берди. Бя ол аразында хүнге балыктың кылаш кырган өңүнүң каазын кайгадывыс. Шуру, шил, шалыңның кылаңнаажы холужуп, челээштелчек өңнер болу бээр.

— Кандыг кончуг чараш чоор, авай — деп, алгыра кааптып-тыр мен.

Авам менче хүлүмзүрдү.

— Кайгамчык-ла-дыр, оглум. Сен чүвениң чаражын, таалалдыын билир апарган-дыр сен. Ол кончуг үнелиг, ёзулуг кижизиг болуп, долгандыр бүгү-ле чүвени ынакшыл-биле көрүп, билип чоруур чоор. Эр хей-дир сен! Өртемчейде дириг хөй-ле чүве чараш. Кижээ эргим, чоок хайыралыг. Ажык-дузанын чедирер. Бо турган ногаан арыг, ээлгир ак хадынар, хөнү шивилер, сеглегер талдар база-ла чараш, кижиге эргим. Черниң, хүннүң, агаарның, сугнуң үре-садызы-дыр. Кижиге база олар ышкаш, бойдуштуң төлү, ооң үре-садызы... Көрдүң бе. оглум, бүгү бойдушту чарашсынып, чаптап, камнап, хумагалап чор. Оларга ынак бол. Ийет, анаа-ла чүгүртү эвес, а топтап көрүп чор. Ынчанзыңза кижиниң көрбээн чүвезин көрүп каар сен. Чүгле таалап көөрү база четпес. Кол-ла чүве — бойдушту камгалаары-дыр. Ону үрегдеп, төтчеглевес.

Оон кезек бодангазыг олуруп-олуруп, авам уламчылап:

— Дөө ол көрдаап — дээш, ужуруп каан терекче айытты, Кужак чедишпес чоон теректи балды-биле ужуруп каан. Ногаан бүрүлери бүрүжүп када берген. Хөй чылда анаа өзүп турган терек-тир. Ону чүрек чок, хоозун сеткилдиг кижиге ужуруп каан. Ам анаа-ла кургап, ирип калыр. Ол кижиге ону ужургаш, оон чүнү-даа бүдүрүп албаан, көрбөс сен бе. Ону төтчеглекчи дээр.

Авамның чугаазы мени бодандырыпкан. Чүгле авамны-ла көрүп, дыңнап ор мен. «Авам дээрге оран-делегейде эң-не угаангыр, эң-не эргим, эң-не кээргээчел, чымчак, эң-не ак-сеткилдиг кижиге-дир ийин».

— Че, чоруулу, оглум. Дүьш чедип келди ышкаш — деп, авамның сагындырыы мени уйгумдан оттурупкан дег болду.

Ам көөрүмге, ойбакта өскүс байлаң-даа чок.

— Балыктарывыс кайыл, авай?

— Сен шимчептеринге хоя бердилер, оглум.

— Ам үнмес ирги бе? — деп, коргуп айтырдым.

— Үнүп кээрлер — дээш, авам аът хылы дузакты хойнундан уштуп келди. Оон чолдак талга оозун баглааш, чылдыргыштааш балык хос өде бээр хире дээрбектээш, меңээ тутсуп берди.

— Эр кижиге балыктан дузактап көрөм, оглум.

— Канчалдыр, авай?

Борта авам мени ыяттырбады. Өске кым-даа болза, мени аажок-ла шоодар ийик. Авам харын-даа, айытты:

— Дузааңны сугже суп алгаш, шимчевейн ор. Балыктар үнүп кээрге, бодуңнуң тудуксааның балыктың бажынче дузакты аяр кедирипит. Оон ол балыктың ийи чакпазын эрте бээр орта, ам ушта шелип келир сен...

Манап-ла ор бис. Бир көөрүмге, оюктуң карангы дүвүндөн ак-ак тана өөктөр үнүп орган дег болду. Чоорту чоокшулаза-чоокшулаза, балыктарның эриннери агарып кел чыдар чүве иргин.

Кадыргылар ам-на тырлып, үглеп келдилер. Чүгле балык-ла балык! Дузаамны аяр шимчеткеш, үнүп орган улуг көк кадыргының бажын доза бердим. Кадыргы кудуруун дыйлаш кылгаш, дузакче боду-ла кирип келди. Авамның чүгаалааны-биле балыкты ушта соп келдим... Өске хөй кадыргылар хөй берди.

— Оглум, ёзулуг эр-дир сен. Ан, балык-биле авазын азыраар-ла-дыр! — деп, авам баштактанып-даа, мактап-даа кагды.

— Ам-даа балыктаалы, авай.

— Олчаны эвээш дивес чоор, оглум. Оран-чурттун кежиинге өкпелевес.

Чоруур хөңнүм чок-даа болза, авамның аайынга кирдим Чаныптывыс.

Кежээ балыывысты чип олурувуста, авам чугаалады:

— Оран-чуртунуң ажык-байлаан уш-баш чок төтчеглеп болбас. Бистиң ада-өгбелеривис балык-байлаңны, арга-ыяшты, аң-меңни биске арттырып кааны ол-дүр. Сен ол бүгү бойдушту камнап, харагалзап чор. Төрээн чурту кижиге незидышкыш эргим хайыралыг. Аңаа ынак бол. Ооң ажык-дүжүүн өйлеп четтирип, камгалап чор, оглум.

Чоокта чаа ашак апарган бодум, бо чорааш, инек-дашка чеде бердим, ол-ла черинде, ол-ла олчаан чыдыр. Хая карттары харын көвүдей берген. Чанында ногаан арыг харын сыыгаан. Улуг-улуг ыяштарны кезип апарган. Төжээ безин артпаан. Ооң ордуна чаа, чараш ногаан ыяштарны тарып каан. Чиндигир ногаан чаа арыг чечектелип өзүп үнүп орат. Чаражы аажок. Даштың дөрүндө биеэги ойбак хүн херелинге көрүнчүк дег кылаңайнып чыдыр.

Авам-биле ийилээн орган черивис бо. Ам чааскаан мен. Кадыргылар көзүлгүлөп кээп, мээң-биле мендилешкен чүве дег, дойлуп-ла турлар. Бс удаада мен, аът хылы эвес, а жылка дузакты белеткеп алдым. Ам кээп, кончуг улуг кадыргыны тудуп алган, ооң шиштээн ээдин чип ора, хөңнүм бүргөп, карактарымның арыг, ажыг чаштары чаактарымны куду чаржып бадыпканын билинмес аргам чок болду.

Бо хайыралыг инек-даштың чанынга мени эдертип эк-кеп тұрган авам ам чырык оран кырында чок. Кажан-даа мээң караамга көзүлбес. «Оглум, ёзулуг эр-дир сен. Ан, балык-биле авазын азыраар-ла-дыр» деп орган авам аан.

Бо даштың чанынга олура, авамның чанымда чогуна аажок аар саргышкын-биле миннип, баарым ажып, ишти-хөңнүм баксырап, боданып олурдум. Меңээ эң-не ынак, эң-не эргим, хайыралыг, меңээ эң-не чоок кижиги — авам мээң чүрээмде бар. Чурттап чоруур. Оон чагыглары мени чуртталгага ынак-шылче, бойдуска хандыкшылче, бергелерни тиилеп, бурунгаарлаарынче мөңгедө дузалап чоруур чүвө.

Хертек КУСКУН-ООЛ

ХАРЫЛЗААЧЫ

(Чечен чугаа)

Ынчан частың эгези чүве. Хойжу Хапай ирейниң залынга сакманщик кыстар чедирип келдим. Изиг шай, аъш-чем кырынга келген болдувус. Серенмаа угбай бисти чем столунче чалааш, иштинде амырааны-ла ол боор, хөөрөп эгеледи:

— Кыс уругларнын кежээзи аайлыг эвес, амырадывыс. Хой кезек када түлүктеп төрээш турупкан. Дыка бергедедивис. Харын-даа Хомус часкы дыштанылгазында өскеп келгеш үш хонукта хой кадаржып, дөмөк болду.

— Бөгүн база хой оолдаар боор. Кужуң утпа, оглум — деп, Хомус чемненип алырга адазы чагып кагды. Хомус көг-даалымба-биле додарлап каан кара хураган кежи хөрөктэ-жин кедип алгаш, соңга карааңга орган маны дег маңган өле көге-буганы бажын көзүлдүр камныг хойлааш үнүптү. Хой одарже таваар шуужупкан...

Малчыннын ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжып турумда, дүш чедип келген. Машинаже бар чорумда көге-буга хүн караанга мөнгүнелдир кылытпышаан келгеш, хураганнар чемгерип турган Хапай ирейниң эктинге чиик хонупту. Кадарчы ооң мойнунда чагааны алгаш номчуй берди: «Хойлар хураганнап эгеледи, ачай. Кара-мээстиң хүннээрээнде мен, сакманщиктерни чорудувут. Хомус» дээн болду.

Хапай сакманщик кыстарны чорудупкаш, мээң дилээмден ойталавайн, ол харылзааның тывылган төөгүзүн чугаалап берди:

— Эрткен чылын эрги хонашка хой кадарып чорумда мээң чиге кырым-биле улуг бора хартыга ужуп эрткеш, хенертен чалгыннарын кызыпкаш окталып-ла батты. Оъттап чораан көге-бугалар тоо-быдарай бердилер. Бирээзин салбайтыр теп алгаш, менден ырак эвес бедик даш кырынга чоргаар хонуп алыры билек, холумда боомнуң хараалынга киригеш, мажызын базыптым. Хартыга көге-буганың чалгын дөзүнче кадай каккан дыргактарын уштуп четтикпейин өлүп калган болду, а көге-буга чалгыны сөөртүне берген чүткээн тур. Көге-буганы камныг адыргаш, ону кээргеп көрүп тургаш, дайынның хан төгүүшкүннүг кадыг-дошкун хүннериниң бирээзи сагыжымга кире дүштү.

Украин черге кадыг-дошкун тулчуушкун чоруп турган. Ыш, туман бүргээн черде чүү-даа көзүлбес. Снарядтар болгаш бомбалар удаа-дараа частып турган. Дайзынның кайыы боолап турары билдинмес. Бо бүгүнү билип алыры-биле бистин бир эживис онза даалгалыг хайгыылче үнүп тура, казанак дээвириинден көге-буга тудуп алгаш, дедир кире маңнап келгеш илеткей-дир:

— Эжим командир! Бир эвес дедир ээп келбейн барзымза, бо көге-буганы салып чорудуптар мен. Көге-буга чаныган куш деп, ачамдан дыңнаан мен.

Командир дайынчыга карандаш сыйы-биле ак саазын тутсуп берген. Хайгыылчы дайынчы даалгазын күүседип чорупкан.

Даалганын доктааткан шагынга он чеди минута четпейн турда, мойнунда чагаа баглап каан көге-буганы таңныыл, көрүл кааш, командирге дыңнаткан. Дайзыннарның кол от точкаларын болгаш четче эвес дириг күжүпүн санын бижип шыйган хол үжүү ара үзүлгенин командир биске дыңнаткаш, шавар халдаашкынның планын таныштырган. Эживистиң ол медээзи ёзугаар дайзынның от точкаларын узуткааш, бистин кезээвис бурунгаарлаар аргалыг болган. Көге-буганың ажык-дузазын ынчан көргөп мен — дээш, Хапай ирей көгерип келген бажын суйбааш уламчылады:

-- Көге-буганы тудуп алгаш, балыг чалгынынче эм уруп шарааш, чүү-хөө шыгжап турган хааржак иштинге суп каан мен. Көге-буга кээргенчиг кылдыр эдип, бажын борбаннадып, сарыг карактарын хере көрүпкен, бажын тал аргыг аразындан уштуп кээп, боданып олар мындыг. Ол чемни чоорту чип, азырал байдалга өөрени берген. Хлеб тогланчызы, кызыл-тас чарбазы — ооң ынак чемнери ол. Удатпаанда чалгыннарын херип, ужарынга белеткени бергенде, шуут оскунуп алырындан корткаш, узун удазын-биле ийи будундан баглааш ужудуп турдум. Ол мени танып, кыйгымны билир кылдыр чаңчыга берген. Бир хүн чемни пөске ораагаш, көге-буганы хойлап алгаш, одарга баргаш чемни чажып берген мен. Ол бичин чемненгеш, мени дээскиндир ушкаш, аалдың бараанын көрүп кааш, чалгыннарын дылдырады карбап чаныпкан. А дедир келирин ол билбес болган. Ооң соонда хой одарынга чемгерип, өдекке кээрге хойзуп, сүрүп тургаш, арай деп дедир ужуп турар кылдыр чаңчыктырган болгай бис. Кадарчы кижиге бо харылзаачы куш чүгле хой оолдаашкынының үезинде эвес, хаттыг-шуурганньыда, чаъс-чайыктыгда — кандыг-даа таварылгада дузалаар — деп, хоочун фронтучу, дуржулгалыг хойжу чугаазын доосту.

Хойжу-биле байырлашкаш, чарлып турумда, тайбың иштиң көге-бугазы ак-көк дээрже көдүрлүп үнгеш, ырак одарда аныак кадарчыже шиглей ужупту.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

ЧУРТУМГА

Чаш төл болуп төрөөн одаам — Торгалыым-дыр.
 Чаглактанып өскөн өргээм — Тывам чүве.
 Аалзынган ынак чуртум — Россиям.
 Албаты бооп чурттаан черим — ССРЭ ол.
 Ыраажы бооп кижги бүрү төрүттүмөс.
 Ынчалзажок ыры чокта — чүрээ чок дег.
 Хонаш черден улуг күрү делгемнерин,
 Хомусталдыр ырлаптайн деп канчап диттир.
 Төрөөн чурту чежемейниң херии-даа бол,
 Төлдүң чүрөөн борбак кылдыр хептеп чоруур.
 Сеткилимниң хайырлааны чечен сөстөр —
 Сенээ чүве, чедингирин сайгар, чуртум.

Чыргал-оол СЕРЕН-ООЛ

АЛДЫН КҮС

Тос ай төнүп аъттаныр деп дөгөрнүп тур:
 Дондак сооктуң тыныш шыгы дүжүп каап тур,
 Арга-арыг чайгы ногаан шыва тонун
 Амдыы чылдың часка чедир уштуп каапты,
 Алдын-сарыг, кызыл-сарыг күскү хевин
 Аяннандыр, каастандыр кеттинипти.

Хову сынмас кончуг бышкан тарааларда
 Комбайннарда дүжүт сөөрткен чычааннар кээр,
 Қолхоз, совхоз, ишчилери шефчилер
 Хоо, арбай, кызыл-тастан тейлер кылган,
 Савазырап, сыңышпастап. ажаанзыраан!
 Шаңын көөрге, кымыскаяк өө-ле-дир ийин:

Аргаларда койгунактар шывараңнап,
 Ангыр, кастар мурнуу чүкче шуушкулап,
 Херии черде тайгаларның бажы харлап,

Хемнернин суу кылайтыр-ла сыыгай берзе,
Ажыл-иштиң — дүжүт, сүттүң дээжизин аар
Алдын күстүң моорлап келген турары-дыр.

Куулар САРЫГ-ООЛ

АВАЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕДИИ

Аваларның эргеледип чассытканын
Алдын-биле, акша-биле төлөп четпес,
Кажан шагда сеткилдерге мөңгө артар,
Кайгамчыктыг ол дег чылыг хүн-даа турбас.
Ажы-төлдүг апаргаш-даа, бо хүн безин
Аваларга эргеленип чассый бээр бис.
Иелерниң чылыг холу дегген соонда,
Ийи харлыг чаштар белүп хуула бээр бис.

Ондар ОХЕМЧИК

ШУБЕРТ АКЫЙ

*(№ 3 АТБ-ниң шалыпчы
чолаачызы Петр Шубертке)*

Сибирь сыны — Саян ажыр,
Шиилеп дагжаан хемнер кежир
Шуберт акый өөрүн мурнап,
Шуурганнадыр халдып орар.

Сынның кырын шыва алып,
Сыылаан хаттың дүвүзүнде
Ара доктаап, удуур дивейн
Арга өттүр шивеңнедир.

Саяннарның ажыг соогу
«Чаагың кай» деп киткеп турда,
Хөрек-чүрек ундараардан
Хөглүг ыры ындынналыр.

Шалыпчынын хамык чүгүн
Чаңгыс черге чыптар болза,
Меңгилерлиг Таңды ышкаш,
Бедик чаагай даг-ла ийнен.

Ажылчыннын сөөрткен белээ
Алаш кешкен көвүрүг ол;
Алаак чаны Кара-Дашта
Асбест үттээр станок ол;

Ужу-кыды көзүлбестээн
Улуг чуртум шөлдеринде
Далай ышкаш чалгып чыдар
Тараам ажаар комбайн ол;

Уруг эжим курлаа четкен
Узун чажын дыраар дыргаан,
Шуруларлыг сыргазын-даа
Шуберт акый эккеп турган.

СӨГЛЕП КЕЛИР

Баяаттарга өрелиг дег,
Базындырып түрөп чораан
Ынак чонум эрткен оруун
Ында-хаая сактып кээр мен.

Өжээн кылы хайныккаш,
Өштүглерни тиилеп үнгөн
Өндүр чонум күжүн мактап,
Өөрүшкүм чайгаар кыптыр.

Кылаң дээрже бедип үнүп,
Кылайтыпкан самолет дег,
Ужүүр-шапкын сайзыралга
Үлүүм кадып, чоргаар чор мен.

Хостуг чурттаар изиг күзел
Холда кирип бодарааны
Ильчивис ачызы деп,
Иштим-хөңнүм сөглөп келир.

НУСКУ ОДАРГА

Шоор тудар лимбимни ойнап чорааш,
Шокар-Қаѣттың кырындыва үнүп келдим.
Алдын-Сарыг аяң өрү көвей хоюм
Айыраңнап чаптып оѣттап үнүп орлар.

Шарланнарның бүрүлери кылаңайнчып,
Салгын-биле сымыранчып, чаржып турлар.
Бүрүлерниң дагжаарынга канчаарым ол,
Бүткүр бодум чымырткайнып хөлзей берди.

Шартылаанын чарыгытырган чидиг үнү
Чалымнарга кыңгынайнып тарап турду.
Чайны үдээн дириг бойдус аялгазы
Сагыжымны тааладып, доюлдурду.

Чуртталгамда база бир чай онуп эрти,
Чулук, чимис чечээн бергеш, чоруй барды.
Хайыралыг чуртталгага дөмөк болуп,
Қандыг исти артырайн деп бодап чор мен.

Чкалов МАНДЫЫЧЫ

БАШКЫМ БИЛЕ АЧАМ

Суугу чылды одаттырган —
Сонгаларда доштар эрээн.
Сургуул өөрүм ылым-чылым —
Сонуургалы самбырада.

Қагып, аштап, туруп чорааш
Қара сугга четкенде дег,
Қараам чырып, номнар номчуп,
Карта «кезип» киргеним ол.

Дарган ачам хөрүүн базар —
Аалга келгеш олурбас мен.
Дагаларны аѣтка кагар —
Алагазын эккен бээр мен.

Қышкы соок дун черни шуглаар,
Кыпкан отгар чоорту өжер.
Чүгле чангыс башкым чагыы
Чүрээм чылдып артып калыр...

Эртенинде кичээлдерге
Элдеп чүве, башкывысты
Аьтгар тайбас дага согар
Ачамга кээп дөмейледим...

Төрээн төлү ада-иеэ
Дөртеннээш-даа дөмей чаш боор.
Башкым-биле аравыста
База ындыг харылзаа бар.

МӨҢГҮН-ТАЙГА АВГУСТА

Кажааларже
Қадат малды киир сүрген
Харлыг, чаъстыг
Хадаан шуурган эртен соксаар.

Хүннүң караа
Тааланчыг шонуп келир.
Хүннээректээн
Тарбаганнар эткилей бээр.

Өвүр чарык
Аландылыг одарларже
Өөрлөш сарлык,
Аалдар хою үнүвүттер.

Өдекте хар
Ала-чайгаар эстип калыр.
Өглер чаны
Арыктардан суглар бадар.

Кедээр ойда
Кезип кааны сиген бөлүп,
Кезек кижги
Кежээге дээр чай чок хүнзээр.

ШЫНЧЫ ӨННҮК

Сергей, Сергей, чүгле сенээ, шынчы өннүк,
Сеткилимниң чажыттарын сөглээр дээн мен,
Сен дег эшти — чөлөнгишти чырык черден
Черле ынчаш дилезе-даа тыппас боор мен.

Эштин арын-нүүрү дээштин, мынчага дээр
Эдержип-даа келдивис чоп, эжим Сергей,
Эки, бакты кады көржүп, деңге чүктөп,
Элеп читпес өднежилге тургустувус.

Кижилерге найыралдың херээ ол-дур,
Кижидээштин кижиде чурттап чоруур ол-дур,
Чырык черде найыралдан артык күш чок,
Шынчы эштен артык быра кижээ турбас.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

МАЖАЛЫККА БОДАЛ

Кызыл даштыг Мажалыктын
Кырын орта үнүп келдим.
«Бажыңымнын артыгы чарың...»
База катап бадырыптым.

Ол-бо чүкче харангылап,
Оран-чуртту сонуургадым.
Ол биле кыстың маңаа
Орган черин дилегзиндим.

Сактырымга, холдарыңдан
Салдыммас-ла туттунчупкан
Чуртталгазың амдыгай дээр
Чугаалажып орган ышкаш.

Ол-даа канчаар, эрткен шаг-дыр.
Оң соонда чеже кижиде
Холдарыңдан туттунчупкаш,
Хондур-дүндүр маңаа орган!

Доржу ШАҢГЫР-ООЛ

ШЫНЧЫ КИЖИ

Мээң эжим бөдүүн ишчи, ажилчын эр
Бергелерге дүжүп бербес, туруштуг төл.
Аажы-чаңы төлөп, оожум, угаанныг эш,
Азаанын күүседир шынчы кижги.

Кашпал, арттын ажар оруун тыппастаан дег,
Кадыр хая үнүп чадап даржылган дег,
Каш хонук номдан көңгүс салдынмады.
Катап-катап ханы номчуп, бижип келди.

Алдын чогаал — Программазын ажып алгаш,
Агаарлап ап, дедир келгеш олуруптар.
Устав туткаш демдеглелдер кыла-даа бээр
Ужурун чер билбейн турдум. Айтырбаан мен.

Биске бир-ле хурал болган. Шупту чыылган.
Биче дарга туруп келгеш, салын суйбааш,
«Партияга чиңгинелеп кирейн» диген
Байыр-оолдун өргүүделин таныштырды.

Айтырыглар оон-моон улай салдынып тур.
Аңаа эжим дорт харыы берип туру.
Эки кижги, хүлээп алыр, бадылаар дээн
Эңмежок хол хары угла көдүрүлдү.

Ынак чуртка бараан болуп чурттаары дег,
Ындыг бедик аас-кежин чогуң билгеш,
Холун тудуп, чагыын берген эжим ышкаш,
Коммунист болур күзел меңээ тыптын келген.

Чиңмит ӨӨЛЕТ

ООЖУРГАП КӨР

Көшкөн булут, хөлегези
Көдүрүлгеш, сойлуп бар чор.
Сагыш-сеткил куюмнадыр
Чанган куштар ырлажы-дыр.

Опчок салгын сылдырадыр
Оңган бүрүнү дажыглап тур.

Аяң шыкта шала муңгак
Аныяк кыс боданып ор.

Ырак черже аъттаныпкан
Ынаан сактып олур-даа боор.
Хөөкүй кыска шаптык катпайн,
Хөглүг салгын, оожургап көр.

Чүлдүм ЧАП

ЧОНУМ ДЫЛЫ

Дылдың уран чечени-даа тоолдарда,
Тывызыктын баажызы тоолдарда,
Үлегерниң, ырывыстың үрезини —
Үелерни чурттап эрткен тоолдарда.

Эгээртиңмес чогаалдарның эгиир шагда
Элеп төнүп, кырывазы база ында.

Аас-чогаал аржаан суундан шүлүкчүлөр
Амзавайн, эрте берген үе турбаан.
Чоннуң дылын дуңзаа кылып бижээн чогаал
Чолу чаагай, мөңгеде баар болуру чөп.

Балаттынмас чоннуң мерген угаанының
Баажызы харын ында эвес ыйнаан.

Чиге сөглээр кара чангыс херек сөстү
Чиндип туруп, түмө сөстен тыпканымда,
Алдын тывыш ээзи безин ынчан меңээ
Адааргай бээр чыгыы кылдыр өөрүүр-дүр мен.

Чонум дылы сыыгавас байлак боорга,
Чоргааралым ынчангаштың сөглөп ор мен.

Борис ЧАМБЫТ

ШОЛБАННАР

Космосче ужуп турар
Кончуг эрес кымнар ийик?

— Шолбаннар-дыр!
Арбын малды өстүргеннер —
Аттыг кезээ кымнарыл ол?
— Шолбаннар-дыр!
Ынакшылым кыптыктырган
Ында чүү боор, чивеннээр-даа?
— Шолбаннар-дыр?
Шолбаннар! Эх! Шолбаннар!
Шонуп келир хүнүм ышкаш —
Эргим силер!

Кара-сал СЕДИП

ЛЕНИНГЕ ЧЕТТИРДИМ

Чадаананың чаны-биле
Чарышкан дег чаржып баткан
Калбак делгем Шеми хемге
Кара чаштан өзүп келдим.

Эрткен үе ырак-даа бол,
Эргий кезип бодаптарга,
Кара хинчек көргеним шаг
Карактарга көстүп келир.

Хамчык-дымаа халавындан
Хамык улус кырлып турда,
Авам, ачам ийилдирзи
Ажы-төлүн каггаш барган.

Өскүс арткан хөөкүй бистер
Өглер кезип чорувуста,
Адаң-биле төрөл мен дээш,
Адаң чаңгы «оглу» кылган.

Ажыг кыштың соогунда
Амы-тындан чарлы чазып,
Кодан сынмас малын малдап,
Холум, будум үжүткен мен.

Соргамның дурту-биле
Одаг кыпсып турган ышкаш,
Карак одун кызаннадыр
Каккаш-соккаш баар турду.

Ораннарны оттур силгээн
Октябрьның чырык хүнү
Шеми хемге үнүп келчик,
Сеткил-чүрээм чырый бержик.

Меңги доштар эзилген дег
Мөңге кинчи үстү бээрге,
Аштап, түрээн чалча меңээ
Амыдырал хүн дег чыраан.

Өртемчейнин тынын алган
Өндүр Ленин ачызында
Аас-кежик ырын ырлап,
Айлаң куш дег ужуп ор мен.

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ

ЧҮГЕН ДЫНЫН ШЕЛЕ КААПТЫМ

Чылдар эрткен. Күзел бүттү.
Шылгалдалар соомда калды.
Дидим ишче орук бижии —
Дипломну холга туткаш
Төрээн черим Шеми хемче
Төрөл чонче ээвиттим.

Арттың кыры дөлем черден
Аъттан дүшкеш, харап ор мен.
Ада-чуртум дамыр-ханы —
Авам ышкаш ынак хемим,
Амыдырал — чоннуң ижи
Адышта дег көстүп келди:

Хадың-Бажы, Бош-Дагны
Каастап шимээн, одар хааны
Тоолда маадыр хөлгези дег
Доруг-дайлар одарлап чор.

Дөргүннерде, Даштыг-Тейде
Төрүүр инектер фермалары
Саалданың мастерлери
Саанчы кыстар чаржып турар.

Мешпектерде, Кара-Сугда
Мериностар коданнары.
Хавыяалыг хойжу кызы
Карам уруг база ында.

Алды-Буга шөлдеринде
«Алдын даңгына» — кукуруза
Кыстыг-Тейниң белдеринде
Кызыл-тастың ээреми...

Төрээн черим чурумалын
Төдү сөглөп четпезе-даа
Чурукчузун ылап билдим:
Чуртум ээзи — ажилчы чон.

Ажилчы чон чогаадынга
Агроном үлүүм дээштиң
Чүрек сергек, холдар дыңзыг
Чүгөн дынын шеле кааптым.

Салчак САРЫГ-ООЛ

ӨШКҮ-СААР

Эрээн ногаан үнүш чечек аразында
Эргим ынак школавыс чайнап туру.
Өөреникчи дуңмаларым эртениң-не,
Өөрүшкүлүг ынаар шуужуп чоруп турар.

Өрү дээрден хүннүң караа кыптып орда,
Өшкү-Саар-даа класстыва барып кирер.
Оожум-топтуг чаштар-биле мендилешкеш,
Онаалганың күүселдезин айтыра бээр.

Орлан-эрес чаптанчыглар хензиг холу
Ол-бо чүктеп шала далаш көдүрлүп кээр.
Уруглар аа, «дөртке», «бешке» харыылааштың,
Улам-на ыңай, чаа чүүлче кириптерлер.

Оранымның даңы болган эртем-номга
Оларны кыс дөгerezин өөредип каар.
Чаагай ишти келир өйде мактап ырлаар,
Чаяанныглар бөгүн ында орап болгай.

Ажылынга чүлдү-чүрээм бүрүн берген,
Аныяк башкы коммунист Өшкү-Саар-даа,
Саглалчыңнаан сырый чажын суйбай тудуп,
Чазык-хөглүг школаже базып орап...

Тоюндуп ТАНОВ

БОЛБАЙН БАРГАН КУДА

Уруг биле оол ний удаа-дарый
Ужуражып чоруп турар, мынчап барган.
Ада-ие адаштар бооп, аалдажып,
Аразында бүдүү чугаа кыла берген:

«Уругларның чурттаар дээни ылантыг-дыр,
Ужур-чөптү демдеглээри албан апаар —
Кудаа кым-даа куруг келбес, ынчалза-даа
Хуваалданы кылып аары бүзүрелдиг»...

Шоолуг-ла үнүп-киржип аралашпас,
Чоок, ырак төрөл, сады утундурбаан —
Сурап тургаш, узун даңзы тургузупкан,
Суму чону барык шупту ында кирген.

Буфет, диван, демир-орун, матрац дээш,
Бүгү чүве садар ээзин тыва берген.
Шифоньер, соодукчу, хевистерни
«Шыырак» дээн төрөлдерге догааштырган.

Дээди чергээ ужурашкан талалардан
Демнии-биле мындыг санал үнүп келген:
«Артель-колхоз чонувус-тур, алдар-ла ыйнаан,
Аяк-шайга өглер кагбайн чалапса чүл?!

Ажыл-агый, кампания түлүк өйде
Амытан чыып, куда кылыр — анаа-ла эвес.
Көдээ Совет, баштаар черниң улузунга
Көгээржиктиг стол ангы белең турзун».

Кудагайлар түннел кылып, холун тутчуп,
Кундагадан ний-бирлеп олурганнар.
Ажыл-херек бүткенинге сорук кирген
Адаштарның чугаа-сооду мынчаар төнгөн:

— Чолу чогаан уругларның куда-доюн
Соңгаарладып, манап оруп шыдавас мен,
Келир айның чаазындан эрттирбейн,
Кенним алыр улузумну аъткарап мен.

— Өөвүске турбас, уруг, кеннинерниң
Өстүрүп каан кырганнары Алды-Тесте
Барып алыр чериңер ол, кудагайым,
Баш удур сагындырып орарым ол.

Чалалгалар аалдарже тарай берген,
Шайлалганың дугайында чугаа дыргын.
Адак соонда амдыы ийи аныяктар
Ада-незинге мындыг чүве сөглеп келген:

«Ийи бистер амдыызында өгленмейн,
Институт баштай доозар күзелдиг бис.
Эчис чаагай чуртталгавыс - - мурнувуста,
Эдилелди садып аары — холувуста.

Өгбелерден өгленирлер буян дилеп,
Өөрүшкүзүн сөглээр үе черле келир —
Ада-не далаш чокка манап чорааш,
Ажы-төлдүң салым-чолун йөрээп кагзын!»

Монгуш ТАНОВ

МУҢГАРАВА, МАЛЧЫН ӨҢНҮК

Даңны атсы чыраалаткан харлыг дүвү
Тааланчыг уйгузунче шымны берди.
Кылын харны — негей тонун эштивиткен
Кыштагдыва үнген орук чашты берди.

Улуг сараат төрөпчилээн тракторум
Илдик чокка дөштү өрү чүткүдүп ор.
Илчирбелер хөртүк харны таптай базып,
Угулзалыг лентаны таңмалап чор.

«Машиналар үнүп албас. Хайлыын аа»— деп,
Малчын өңнүүм хей-ле черге мунгарава.
Тыртар күжү могап ханмас тракторум
«Дыным сал!»— деп, аалындыва ужугуп ор.

ХОВУМ

Ховум, ховум! Каш-ла хонук
Көрүшпейн барганымда,
Сагыш-сеткил куюмналып,
Сакты бээрим билириң кай.

Арыг-сериин агаарың мээ
Аржаан ышкаш күчүлүг эм.
Авыралдыг хөрзүнүң мээ
Амыдыраар чаякчым ол.

Ховум, ховум! Төккен дерим
Хөрзүнүңге чаъс дег сиңгеш,
Хөлбедейнип үнүп келгеш,
Хөйнүң херээн дөгүтчүп чор.

Ондар АЛДЫН-ООЛ

ХЕК

Хемчик хемим чараш,
Хевис ногаан болу берген.
Чайтыладыр эткен хектер
Чалап кый деп турган ышкаш.

Амыдырал магаданчыын
Алгап-йөрээп туру сен бе?
Аас-кежик кайда барын
Айтып сургап туру сен бе?

Чамбы-дипти эргээн-даа дег
Чазын келир, бора хек, сен,
Чечек ышкаш чуртталгамны
Четче сөглөп шыдаар сен бе?

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

ЧОДУРАА

Алаак черниң чимизинде
Ак-чайт хевин чазын кедер,

Сеткилимге эң-не чараш
Чечектиг сен, Чодураа.

Шуглакталчак бүрүлерин
Сууккур чаъстан, изиг хүнден
Болганчок-ла чаглаам болур
Болчаг кылыр черим ында.

Шурап баткан агым суундан
Суксун алгаш магам ханар.
Чурумалдыг бойдус шыпкан
Суурумну Чодураа дээр.

Алаагымның чаражынга
Атташ боорга ол дээш эвес,
Ажыл-ишчи чери меңээ
Ава боорга ынаам кончуг.

Улуг иштиң шапкынынче
Ушкарыпкаш мени үдээн
Төнмес күжүм дамырлары
Төрээн суурум Чодураамда.

Монгуш ЮНДЕШ-ООЛ

ЧАРАШ КРЫМ

Мандан чечек, бульвар садтыг
Маны даштан хүрээленген
Мурнуу эрик — Кара далай
Мурнумда бо аяс дээр-ле.

Крым, Крым! Чараш Крым!
Кымнар маңаа чорбаан дээрил:
Горькийниц, Пушкинниц
Копкалап каан изин бастым.

Аргазынга селгүүстээштиң,
Аржаан суунга эмненгештиң
Сагыш-хөрээм сергей берди,
Шаам-шинээм — күжүм кирди.

Ээлчешкен хүннер эрти.
Ээп чанар хүнүм келди.
База дагын чедип кээр мен,
Байырлыг че, чараш Крым!

ТЫНЫМ БЭЭР МЕН

Өргүн чоннуң өөрүшкүзүн
үлежир дээш,
Өртемчейге төрүттүнген
хамааты мен.
Чоруум чогуу, ажил-ижим
бүдүп чоруур,
Чолум бедик, Ильичиниң
оглу-дур мен.
Аткан ок дег корабльге
слурупкаш,
Айдан эрткеш, Марска-даа
хонгаш кээр мен.
Чогаал бижип, үжүк кожуп,
ижени бээр,
Чоннуң оглу, албатызы
хамааты мен.
Ынчангаштың партиямга тыным бээр
мен.
Ынчангаштың дайзыннарга
өжээнниг мен.

Куулар ЧАШ-ООЛ

СОНЕТ

Шоолуг-даа дорукпааным чылдарымда,
Соок кыжын авам күжүр чорта берген.
«Өскүзүндөн өлбес. Черле үүле-дир»—деп,
Өргүн чонум чагып-сургап, алаактырган.
Эр бооп өзүп, четчип келген назыннымда,
Эрте күзүн ачам база «кызыл дустаан»,
Амылыглар бүгүдези назылыг дээш,
Алаң аспайн, кадыгландыр боданган мен.
Хөөкүй мээң-даа «аъдым бажы бир-ле хояр»,
Хөөрүмге төрелдерим чыгып келир.
Улуг, биче аразында чөвүн сөглөп:

«Ужурдан кым эртерил?» деп аргаланчыр...
Өлүмгө чон Ленинни хунааттыргаш:
«Өртемчейниң үүлези ындыг» дивээн.

Кыргыз КОҢГАР-ООЛ

ИЙИ ЧУРУК

Найысылал кудумчузу улуг-хүнде
Найыр болган чүве-даа дег — улус-ла хөй.
Чүүл-бүрү бараан делгээн чүнү чок дээр:
Чүзүн пөстөр, солун номнар, портреттер...
Төөгүнү сөглээн чурук мурнумда бо
Дөгөрезид ол-ла олчаан көстүп келди:
Шарыда чүк чүдүргештин, кондаазында
Самдар оглун мундургаштын чедип алган
Кадай кижид кызыл-даван, селбер баштыг
Ханы муңгак, куду көргөн калгып бар чор.
Уш чок оруу талыгырже шөйлү берген,
Угаанымны эрги үе доюлдурду.
Быткыр медээ бодалымны үзе кирди.
Ынаар көрүп келиримге (карак-ла бо!)
Дозу чайнаан согун ышкаш кара «Волга»
Дош дег арыг кудумчуда чайганып тур!
Хажызындан торгу тоннуг, сапожканы
Кайгалымаар тыва уруг базып келгеш,
Туң дег аккыр удургузу кылаңайнып,
Туразында олурупкаш ыңай болду.
Сагжымны шак бо чурук амыратты.
Шаандагының кара чуруу утундурду.

Николай ООРЖАК

ДАШТАР

Черниң бүгү байлактарын чиндээнден бээр
Чеже чылдар эрткен чүве -- сактып четпес!
Ынча көвей эртинелер аразында
Ырлаксааным эң-не бөдүүн эртинем бар:
Дагнын, хемниң байлаа болуп элбек чыдар

Даштарымны аңаа база немексээн мен.
«Бурунгу шаг төөгүзүн ажып көргөр:
Палеолит үезинден эгелээр бис —
Муң-муң чылдар хөгжүп келген сайзыралдын
Башкы чепсээ даштан тыптып, төрүттүнгөн.

Даштар, даштар...

Таан көвей чажыттарны шыгжаан силер,
Бурун шагдан амга чедир бараан болган
Буяныңар санап четпес, чылдар билер.
Төнмес-читпес бо-ла чыдар эртинедө
Төөгүнүң арыннары чаштып чыдар:
Хову шатта көжээ, хорум, базырыктар,
Хаяларда чурумалдар, бижимелдер,
Хоорай, шивээ тудугларның ханалары...
Кандыг чажыт даштарда чок дээрил аан!
Үе-шагның болуушкунун, эргилдезин
Үннүг болза чугаалап-даа бергей эртик,
Археологтар, геологтар чүктөп чоруур
Аар чүгүн эгиннерден дүжүрер ийик.

Даштар, даштар...

Тайбың ишке бараан болуп чыдар силер.
Амыдырал өөрүшкүзүн кижээ бээр дээш.
Ажылчынның мөге холу сегирип аар;
Аал-бажың ханалары бедип үнер,
Ажы-төлдүң шимээн ыды диңмирей бээр.
Дайын өрттүң кээргел чок хоозуралын
Даштар база кижилер дег, шыдап эртер,
Туруг-чалым оя кезип, сиилбиң тургаш,
Тураскаалды Маадырларга тургузуп каар...

Даштар, даштар...

Дагалыг аът дуюгларын каңнап берип,
Орай, дүне кызаңнады бээр силер.
Тайга черге, аңчы эрниң олчазыңга
Оттук, деспи, чаныы-даа бооп чораан силер.
Чаш-ла шаанда оюн кончуг —
Сайзанаамны дерииринге киржир силер,
Чалы шаамда ынакшылым адын шыяр
Саазын-даа бооп, үжүүм-даа бооп чораан силер...

Даштар, даштар!

Дайын-чааның чилбизин-даа хайындырбас,
Тайбың ишке кезээ шагда бараан болган
Черниң бөдүүн эртинези — бөдүүн даштар
Черле кайын үнелелин оскунар деп!

Доржу ЧҮРГҮЙ-ООЛ

* * *

Шала кежээ кара булут дээрни дуглааш,
Саарыпкан дег чайыктапкаш арлы берди.
Чингир ногаан бүрүлерге дүшкен дамды
Чинчилер дег кылаңайнып чайнап турлар.

Чарлып турган кежээвисти сактып келдим,
Шалыңналган караан чажын чодуп турдум.
Чорупкан сен, автобузуң ыржым дүнге
Чоорту-ла эзилген дег дүннү бержик.

Хадыңнарда мөңгүннелген дамды көргөш,
Сагыжымның бөгүн чүгө дүймээри ол?
Караан чажы эртине дег чайнавышаан,
Чанымда бо шалың болуп турары ол бе?

Павел КУЧИЯК

АЛТАЙ

Ак-көк Алтай, хөй-ле чылда сени эргип,
Ынды, берти булуңнарың көрүп келдим.

Ынчалза-даа дагларыңның чараш-каазын
Амдыгаа дээр ырлап, мактап көрбежик мен.

Шаанда-даа, сактып тур мен, чараш чордун,
Ынчалза-даа ыттавас, мунгак турдун.

Санап четпес эртиненни хойлап алгаш,
Чажырган дег, кижилерге көргүспедиң.

Эрээ көргөн кадарчы эр кайын шыдаар —
Эртиненче орук-исти кайын тывар.

Байлак шыгжаан куйларыңны ында-кайда
Бодуң аңаа ажыдып бээр тургулаан сен.

Ынчалза-даа ажап байлар чандыр көрбөс,
Кадарчының холдарыңдан сээң белээң
Карбаш дигеш, ушта соп аар чаңныг турду...

Ыглап-сыктаан кадарчының ажыг чажы,
Белдеринге, чагган чаъс дег дүжүп турду,
Меңги баштыг сүүрлеринден көрүп ордун.

Кезип алгаш, шыкпыыш кылыр ээлгир талың
Хемнеринге куштар үнүн дыңнап өзөр.

Кактырганнар уё-човуур, ыы-сыызы
Хаяларга чаңгыланып тарап үнер.

Ындыг турда, чалымнарлыг дагларыңның
Чараш-каазын чүү кижиги эскерер боор?

Ындыг шагда хемнеринде талдарыңның
Чараш-каазын чүү кижиги ырлап аар боор?

Бодуң, Алтай, ыыт чок, муңгак көрүп ордун,
Бодуң база караң чажын төп-даа келдин.

Амгы шагда, кайгап-харап четпес-даа сен:
Алгы-кышкы, уё-чогуур дыңнаvas сен.

Мөңге артар аас-кежиин тайга, дагже
Большевиктер эккелгенин билип тур мен.

Кеткен хевиң — ногаан каазың, чечектериң,
Бодап көрдаан, биеэгиден сыр-ла өске.

Бодуң безин таныттынмас апарган сен,
Кезээде-ле каткы-хөглүг, омак-тыр сен.

Каттыраңнаан хемнеринде одагланган
Кадарчылар ыры-шоорун дыңнап тур сен.

Аялгалар куш дег сенээ ужугуп кээр,
Алгы-кышкы, халак-тилек дыңнаvas сен.

Каргыс шагда эрээ көрүп, түрөп чораан
Кадарчы ам сени ээлеп чурттай берген.

Хаяларның ханызынга шыгжап чыткан
Хамык байлааң аңаа бөгүн айтып бердин.

Дамыракта элезиннер алдынныг-дыр,
Даглар ийи демирлиг-дир, хөмүрлүг-дүр.
Аңыак ээн сеңээ ынак, сеңээ чоргаар,
Айтырыг чок — бодуң бөгүн көрүп тур сен.

Ынчангаштың чаражыңны, өөрүшкүңнү
Ырда, тоолда алгап-мактап, ырлажып тур.

Бодум база булуңнарың эргип-кезип,
Бо хүн сени ырлап тур мен, төрөөн Алтай.

Лазарь КОКЫШЕВ

АЖЫЛЧЕ БАР ЧОР МЕН

Черниң өзээн эргип каапкаш,
Чедип келдин. Экии, хүнүм!

Ажыл кылыр үевис-тир,
Алдын-сарыг херелиң чаш!

Эңме-тик чок өөрге дужар
Эртенги шак черле эки:
Дашкаар үнгөш, хайым чоннун
Далайынга эшти бээр мен.

Сесерликтер хадымарлап,
Чечек бажы саглацнажыр.
— Ажылчыннар, кадарчылар,
Амыр бе! — деп чугаалаар мен.

Оран чурттуң ишчилери
Бисте ындыг — кыйгыржыгда!
Олар көвей — дооза бир дең!
Бирээзинге бодум дең мен:

Хүннүң чыгыы чуруун көөрүм
Маадыр эр бо чанымда тур,
Хүнү кээрге, ол дег апаар
База бир оол базып олур.

Демисешкен, тудуг кылган,
Ырлап хөглээн кижилерниң
Деңге баскан базымнары
Ында, мында дынналы-дыр.

Хөглүг, омак базып ор мен.
Хөлбең дээрниң адаанга —
Көстүп көрбээн ишчи чонум
Көрүлдези харын ол-дур!

Көрүлде-дир. Мен-даа ында.
Баарымда, бүгү чурт эрти.
Көккүр дээрде, хүн чырып тур.
Базып ор мен — ажылдаайн деп!

ААС-КЕЖИМ

Өртемчейге кежик-чолдуг чурттаар дээштин
Өөрүмден ынча хөйүнү негевес мен:
Чонум кежиин, чуртум чечээ хүннеп турда
Чолдуг чүрээм өөрүшкүлүг чырып турар.

Ынак чонум домак сөзү аңгы-даа бол,
Ынакшылы бүрүн окташ чүректиг мен.
Төрүттүнген оглуңар дээш сеткилимге
Төрели мен аас-кежиим үлежир мен.

Хостуг чуртум эргип чорааш, каяа-даа бол,
Хонар, дүжер аал-оран муңзавас мен.
Оруум дургаар аалдарның оду кыпса,
Оолак дег амырааным чажырбас мен.

Өңнүктерим диптер сана тарай берген,
Өөрлежип чыгып келгеш өөмгө кирер —
Чүс-чүс даш кыңгырткайнып дагжап турда
Чүрээм долу аас-кежи дикилеп кээр.

Таныштарым чораан кыстар кожаннаарлар,
Таан дыка чөмээ-хала сөглөвөс мен.
Катап мени каапкаш барза, хараадал чок,
Каптагайга аксым-кежи бүрүн артар.

Хопка кирип, өжээн харап, чөңгээлезе
Хорадавас, кулак дажы негевөс мен.
Ындыг-мындыг кижидир... деп шуугашсынар,
Ында чүү боор, аксым-кежинин оскунмас мен.

Эргим өңнүүм мени мактап йөрээзе-даа,
Эддерээже төөрөвөс мен, тогдунмас мен —
Адааргалдың човулаңы хинчектевөс,
Аксым-кежин өңнүүм сөзү немей кааптар.

Черлик түрүүл диленчи деп бодаваңар,
Черим оглу — ынаан сөглээн эжиңер мен.
Мунгашталып, тулуп келгеш, ырымасынмас,
Муңзавайн — «Чолдуг мен!» деп бадыткаар мен.

Йженишке орууңарны кады эртип,
Идегелдин туюлунга чедер дээн мен.
Чөнүп, өлүп чытсымза-даа, аас-кежинин
Сөөлгү тыныш төңгүжеге күзээр дээн мен.

Амы-тыным чылгы ышкаш хоя берзе,
Анаа хей-ле ыглашпаңар, өңнүктерим.—
Алдындан-даа үнемчелиг өөрүшкүнү,
Аас-кежинин дарганнажып чоржук мен чоп.

ДАШ КИЖИЛЕР

*Тыва шүлүкчү
Салим Сүрүң-оолга.*

Кызыл-хүрөң арыннарлыг,
 Кызы-сыгыр карактарлыг
 Алышкылар — ийистер бис,
 Азий диптиң оолдары бис.
 Аскымчы аът мунуп, **халдып**,
 Аткан согун даажы дыңнап,
 Амыдырап эгелээн бис,
 Ажы төрүп чаңчыккан бис,
 Ынчалза-даа бистиң улус,
 Өшкөн от дег, төнер часкан;
 Эзеңгилер кыңгыражыр
 Эки аъттар биске турган,
 Ынчалза-даа дагга түрөп,
 Артып каарын билбээн-даа бис.
 Ынчангаштың ырак шагның,
 Артынчызы бузунду бооп,
 Кашпалдарже киргилээн бис.
 Бурганывыс канчап барган?
 Бурган бисти каяа тоор деп.
 Бурун шагдан чүвүс арткан?
 Ойда-шөлде кургап калган
 Өлгөн кижиге бажы ол бе?
 Чок — чок, ыңар, ховуларда,
 Дириг ышкаш, көжээлер ол!
 Днепрни олар кешкен,
 Дунай хемни олар артаан —
 Чорбаан, четпээн черлери чок:
 Кипчактың-даа шөлдеринде!
 Кижиге көжээ шаанда эрткен
 Оруувусту делегейге
 Сагындырып турары ол.
 Оларны чон тургузуп каан.
 Оларны сен топтап көрдаан:
 Сен дег, мен дег карактарлыг,
 Сен дег, мен дег арыннарлыг!
 Ырларывыс бистиң чернин
 Ырак кыды кайын чедер,
 Чүге диге эвээш-тир бис;
 Ынчалза-даа ам-даа хөй бис,

Чүглүг куш дег чалгынныг бис.
Даглар-биле тудуш кылдыр
Дазылданып чурттап чор бис.
Кызыл-хүрең арыннарлыг,
Кызы-сыгыр карактарлыг
Бистер ийи Азий дипке
Өскөн, төрөөн оолдар бис,
Өрү дээр дег, ие чер дег,
Өлүп читпес назылыг бис,
Биске өлүм күш-даа четпес.

БИЧИИ ЧУРУКЧУ

Бичии оолчук чурук чураан —
Билип чадап пат-ла болдум.
Аът-даа бар-дыр... Ракета...
Янзы-бүрү чүве-ле хөй.

Азарганчыг чурукчувус
Аажок могаан удуп олур.
Баарында, сылдыс кадаан
Бөргү биле боозу чыдыр.

Удаан хевээр дүжей берди,
«Ура!» деп-ле чугаалап ор.
Дүне шыпшын, тайбын-даа бол,
Дүжүнде ол чаага киржип,
Аъттаныпкан шаап туру!
Араатанны ажып тиилээн
Адаларның төөгүзүн
Амдыкы оол дүжөп олур!

Чуртувустуң төөгүзүн
Чурту ону салгап ал дээн,
Ханында ооң сиңип калган,
Харын ону күзөп орган.
Космодром, пулемётту
Кожа кылдыр чуруп ап-тыр,
Ракета дээрни өрү

Ыравышаан, ужуп үнген.
Ооң соондан кызыл өннүг,
Узун шөйүк дилиндекти
Октаргайның ханызынче,
Ужук ышқаш, шөйүпкен-дир.
А борта билиривис
Аажок чырык кызыл сылдыс!

Чурукчу оол сээни шынныг!
Чурууң ам-даа бөдүүн, чевен,
Ынчалза-даа уткалыг-дыр!
Ынчангаштың сеңээ мактал...

Черивистиң келир өйү
Сеткилдерден төрүттүнген,
Сээң-даа база сеткилинде,
Сенде ханда эстип калган!

Амдыгааштан көрүп тур мен,
Амыдырал шуурганынче
Ужувуткан оолак-тыр сен.
Алызында эртер оруун
Амдыызында билбес-тир мен...
Ужугуп ор! Өс-ле, оолак!

Эркемен ПАЛКИН

ОКТЯБРЬ

Ол даг, хүннү
Дыка орай көрүмзе-даа,
Октябрь сен салымымда чаңгыс сен сен.
Чүрек согуу чырык черде Чаңгыс, Чөптүг
Чүгле сенче сорунзалай чүткүп турар.

Октаргайже оглуң ушса чоргаарланып,
Ону ырга үнүң кылдыр хуулдуарар мен.
Төөгүде сээң бедиң ашкан бедик,
Төлөп шының чампы-дипте ашкан шын чок.

Делегейде бүгү чонга күзел, чол сен.
Дески чыргал, тайбың, эрге тыпсыр-даа сен.
Улус шупту сенде тудуш бодап алган
Улуг болгаш кыска ат бар — Ленин ол-дур.

Октябрь сээң чалбыраажың менде кыптып,
Амгы берге үе өттүр дузалап чор.
Октябрь, сен чазыг билбес чаңгыс шын сен.
А бир эвес чазыпсымза — ол мээң буруум.

Адың — ыдык, алдар-сурааң — чүден чаагай,
Алыс шынның аас-сөс-биле мегелетпес.

Одаандан чон көвей отту алган тудум
Ооң чалбыжы улам чырып, көскү кывар.

АН ЧЕЧЕНТЕР

Чиңгир ногаан бүрү-биле каастанган чай
Чиргилчиннеп, кайыын тура шимээргеп тур.
Чүден арыг, чүден чараш аккыр чечек
Чүрек хире өзүп үнген чайганып тур.

Хем суу шыктар кыры-биле оожум агып,
Кезек салгын изиг өйнү сериidedип,
Шагдан тура таныырым кыс өзе берген
Чанымда бо, аян кирип, кожа туру.

—Сактып көр—дээш, айтыра-дыр:—Уткан боор сен.
Шагда чүве. Шак бо шыкка ынчан бистер
Чиңгир ногаан сиген бөлчүп, аъттар-биле
Сидиредир девиржидип турдувус чоп?

Хөпээннерни дүндүүштелдир октап алгаш,
Хөлегезин дыштаныр чер кылып аар бис.
Ногаан чылдар, бистин чалыы өйлеривис,
Ногаан сиген, ногаан хүннер уттунмас-тыр!

Шак оон тура хөй-ле чылдар эрте берген —
Шаглар өңүн чеже катап солуваан дээр.
Шак ол өйде сенден карак салбайн чордум,
Сактып келгеш, ырда ышкаш, чүрээм аарыыр,

Хүлүмзүрүүн, сөзүң менээ эргим чорду.
Хөйлеңинни бир-ле катап бүдүү алгаш,
Хүндүс чуггаш, кургаткаштың салып кагдым...
Хөөкүй боттуң сагыш човаан эскербээн сен.

Менди-даа чок, харыы-даа чок, байыр-даа чок,
Мени уткаш, бир-ле черже чорупкан сен.
Ынчалза-даа чүрээмге ол хүннээрек ай
Ынчангы дег, чырык хевээр, балаттынмас!

Үнү чидип, менче эглип келзе-даа чок,
Караан менден өскээр көрүп, чажыра-дыр.
Үш хар хире кожа турган бичии уруун
Халып баргаш, кускактааштың тудуп алды.

А ол чаш төл авазы-ла олчаан деден!
Ак-көк делгем кайы сен дээш чоруптулар.
А мен ынчан, ол-ла дораан, сеткил дүүреп,
Ажыг, дошкун чашпан чыдын тына бердим.

О, үе, сээни шын, о, чылдар, силерни шын,
Одарларга чаа-чаа ногаан сиген үнүп,
Салгын ону бырлаңнадыр суйбай бээрлер,
Чаа-чаа оол, кыс сиген кезип четкилеп кээр.

Чиргилчинниг ак-көк бедик-биле чайнап,
Чиңгир ногаан бүрүң-биле шимээрге, чай.
Чүден арыг, чүден аккыр чечектерни
Чүрек өөртүп, үе солуп, чайгап көр, чай!

Александра САРУЕВА

АЛДЫН-ХӨЛ

Шагдан сеңээ ынак болгаш,
Чаагай улууд сактып чор мен.
Аянныг хөл —
Алдын-Хөлүм!
Даг эдээнде көрүнчүк дег,
Таанда чараш көстүр-дүр сен.
Чажыттарын
Чажырыпкан
Шала мунгак чыдар-дыр сен.
Даглар сыны
Даш чыл бижии болу берген
Таваңгайлап келгилээн-дир.
Аян-дүрзүн
Ак-көк дээрге көргүспес дээш,
Бурундан бээр сени бастып,
Бурут тыртып бүргөп келген
Бедиктернин
Мерген маажым органын көр.
Алдын-Хөлүм,
А сен сөглөм.
Кымчы-биле
Кызамнаткан
Кызыл-даван
Кырган яды
Алдын артыын

Ажыг-шүжүү
Арылзын дээш,
Дерзии дайзын
Дегбезин дээш,
Кым-даа билбес
Кыска кокпа-биле келгеш,
Октапкан дээр.
Ол ам эртине бооп,
Сээң дүвүнде чыдар болгаш,
Сени Алдын-Хөл деп адаан,
Эрткен шагда
Кижилернин
Эрии-шаажы,
Хилинчегин чуруп чордун.
Хөңнүм келгеш, сеңээ чордум.
Көңгүс өскээр сени билдим.
Турбиналар аспаандыва
Тура дүшпейн агып тур сен.
Чинге-чинге
Чиргилчинниг агымнарын
Чингир ногаан шөлдердиве
Чире чүткүп,
Кадыр берттиг
Кадарчылар турлаандыва
Хала чокка ырлап кирген.
Чырыткыңны биске берип,
Шынап черле
Алдар-аттыг
Алдын боор сен!

Александр ЕРЕДЕВВ

КЕЖЭЭ

Куштар удаан. Дөргүнектер шипшиң.
Куюмнанчыг ыржым дүшкен.
Сырыг чок көк торгу кудай
Сылдыс — хүмүш чинчиленген.

Хербистернин бизеннерин,
Хемде айның бырлаңнаарын,
Космоста ракеталарның
Хослаан даажын дыңнап ор мен.

Эртем, угаан чүглээн оолдар
Сыыладыр ужуп бар чор...
Эргим сарыым. Хөнгүм биче —
Сылдыстарда, черде, сенде!

АЙДЫҢ ТУРДА

Көк дээр-биле өннөшкөн дег
Көктө шалың кылаңнай-дыр.
Кудайда ай үнүп келгеш,
Кулунчак дег оьттай берди.

Айдын, чырык өртемчейже
Оьт-көктүн, чимис-каттын
Айызанган чаагай чыдын
Оюнзак хат челбип туру.

Көдээ черге түлүк ажыл —
Хөпээн, сараат салыр өй-дүр!
Аныяктар бригадазы
Айдын дүне ажылдап тур.

Оолдар, кыстар демниг иште,
Смак ыры сырынналган!
Дээрде сылдыс хөпээн санап,
Демниглерже карак баскан.

Иван КОЧЕЕВ

ЧАЛГЫННЫГ ӨҢНҮҮМГЕ

Ынак өңнүүм — куу кужум, байырлыг,
Чалгыннарың сөөлгү катап менче чай:
Ынчалза-даа дээрже мени кыйгырба,
Чаңчыкканым өскөн чуртум кагдырба.

Хөглүг чай эрти дээш, далажып,
Хөлбөң дээрже көдүрүлгөш, үнүптүн,
Чаьс баштыг тайгаларда хөлдү каап,
Часка чедир менден чарлып чоруптун.

Авам мени маңаа төрээш, өстүргөн,
Ачам туткан бажыңым-даа черимде.

Арзылаң дег мөге күштү чон берген,
Ажыл-ижим аңаа берип дүүрээр мен.

Чалгынныг эш, менде база чалгын бар,
Чаңнык ышкаш ужугуп-даа болур мен,
Җижилерниң айже оруун ажытчып,
Җижиге көрбөөн чалгын кылчып шыдаар мен...

Чыргал сүргеш, эртер оруун талыгыр,
Ынчалза-даа найыралды утпайн чор,
Чылыг, соок-даа ораннарны эртсиңзе,
Ыяп-ла тайбың ырын ырлап бер.

Байырлажыыл, эргим өңнүк, душкужеге!
Мени чүгле ужуптаал деп кыйгырба:
Магаданчыг изиг чурттар эндерик,
Меңээ чүгле чуртум чылы ажыктыг.

Сазон СУРАЗАКОВ

ДАГЛАРНЫҢ ЭЭЗИ

Артка үнгеш, кожагардан
Өрү, куду хараттындым...
Алтайымның чаражын аар!
Өөрбестин арга чок-тур,
Амырааштың алгырыптым:
— Э-э-ээй!
Дөрт чүктен — ырак чооктан
Доп-ла дораан харыы үндү:
— Э-э-ээй!
Олар болза — чүс-чүс үннер —
Өөрүшкүнүн үннери-дир.
«Артка үнгеш, чугааланма,
Алгырба-даа, аксың хаап ал!..
Даглар ээзи килеңней бээр,
Талаар...» дижир чугаа дыңнаан,
Бөрү истээн аъттыг кижиге
Бөргүн уштуп, ыт чок чораан.
Базындырган яды кижиге
Байга ыт чок чагыртсын дээш,
Хоптак хамнын тарадып каан
Хову-чиви, мегези-дир.

Шаанда шагның өйү эрткен,
Чаа Алтай чечектелген.
Ээлериң бистер-дир бис,
Э — э-э-ээй, эргим Алтай!

Борис УКАЧИН

КЫРГАН-АЧАМНЫҢ КАЗАНАА

Казанак-даа кырып каап-тыр —
Хажызынче ийленипкен.
Ханаларда балгаштары
Сойлуп дужуп, тоглап каап-тыр.
Сонгаларда шилдери чок,
Чанчыны¹ чок. Эге-ле ээн...
Шаанда маңаа кырган-ачам,
Кырган-авам экти бүдүн,
Хырны тодуг чурттап чораан,
Ажы-төлүн өстүрер дээш,
Аажок кызып, ажыл кылып,
Өөрүшкүлүг, өөдежок
Кандыг хүннер маңаа көрбээн.
Оолдары өскүлээштин
Алтай черниң ол-бо чүктен
Өгленир дээн душтуктарын
Кайыын болза эккеп турган.
Куда дою черле хөглүг!
Кустуккуже ижер, чиир-даа,
Адар даңы аткыжага
Аян ырын ырлажыр-даа.
Кайы-бир кыс дилеп аар дээш,
Өөр-өөр-даа, чааскаан-даа
Кайыын болза кудалааннар
Өнчүк-чүктен чылда келир...
Кырганнар ам ийилээ чок.
Кырын, ийин чашпан шыпкан,
Элегер ээн, дузазы чок,
Эрги бажың туруп калган...

¹ Чанчың — крыша.

Ацаа мөн-даа доруккан мөн.
Адаан-өжээн — дайын өйү.
Ачам ынчан фронтуга.
Авам күжүр ийи оолдуг.
Кыжын чүве медээ келди:
Ачавыс чок — өлүртүп каан.
Кырган-ачам бистерни ап,
Аалынга эккеп алган.
Чайын — чылыг, шымбай болгай,
Кыжын — арай талаар болгай.
Кыржаң сооктан казапчага
Чажыртынып өскүлээн бис.
Казапчавыс

 тенек-тир дээш,
Бирде-бирде аттынар-даа,
Картошказын уштуп эккеп,
Бисти тоттур чемгерер-даа...
Кырганнар ам ийилээ чок.
Кызы, оглу — бистер арткан.
Хөйнүн улуг херээн кылчып,
Хөлчок эки чурттап чор бис.
Ынчалза-даа узун орук
Ыя турган казапчадан,
Эжик-хаалга эргининден
Эгелээнин кым-даа утпаан!
Кырганнар чок, харааданчыг.
Ынчалза-даа бажың арткан,
Ырактыва көрүп алган,
Имиртинде муңгарап каап,
Иживистиң түнүн дыңнааш,
Ындазында өөрүп каап,
Ыыт-дааш чок турза-ла тур.

Бистерни ол өстүрүп каан,
Бистерге ол күштү берген.
Казапчага моон-даа соңгаар
Катап-катап мөгеер бис.

* * *

Даңгаар ындыг:
 бир-ле чүве
Сагыжымга четпес болур.
Дамырларда
 ханым эвес,

Чалбыыш—от-ла салчып тур боор.
Хоорай киргеш, элдеп чүве,
Алтайымны сактыр-дыр мен,
Хөлбең оъттуг одарларны,
Аалдарны чоктаар-дыр мен.

Кедезинден кожагарлар
Хереп ораp аалга келгеш,
Ша-даа четпес,

хоорайымны
Сагынгаштын туруптар мен,
Шугумнар дег кудумчулар,
Шуужуп турар машиналар,
Дүймөп хөлзээн хоорай чонун
Дүшке көрүп туруп бээр мен.

Ындыг янзы чурттап чор мен!
Оон өскээр хоржок-тур мен!
Ындыг янзы бурунгаарлап,
Өжежипкен чүткүп ор мен.
Дүүн бижээн одуруумну
Дүне чүзү канчап каапкан,
Дагын номчуп, бөгүн көргөн —
Таптап каапкан кокпа дег-дир.

Улуг арттын барааны бар.
Сагыжымда ону ашкаш,
Угаан, күшке бүзүрелдиг
Саат чокка базыптар мен.
Таары чүвээ ханып ораp
Сагыш менде мырыңай чок,
Дамырларда
ханым эвес,
Чалбыыш — от-ла салчып тур боор.

Шатра ШАТИНОВ

КЫЗЫЛДАРНЫҢ ШАПКЫНЧЫЗЫ

Алтай чурттан хөлчок ырак
Айлык черде Питерге
Дошкун он чеди чылда
Дожаң соок хат үрүп турган.

Калчаалыг хат сыгыргылап,
Хүрүледир хады, хады!
Күскү хаяа Нева кырын
Хаажылай хээлепкен.

«Чагырганы холга алыр,
Дарый аар» деп, Ленин башкы
Чаа шагны өттүр сөглээн:
«Даарта хей, орайтап каар...»

Баштыңчынын сөглээн сөзү —
Дээди шын. Борбак көс-ле.
Телеграф соктаашкыны
Маннаан аъттың даваны-ла.

Үлегерлиг машинакчы
Үжүктөрни кайын салчаар,
Дургаар-дургаар одуруглар
Дуюгларның истери-ле.

Кылагар ак саазында
Айыттыңган медээ сөстү
Кызылдарның шапкынчызы
Ада-чуртка тарадыпкан.

Кызыл сылдыс кадап алган
Сувүр бөрттүг будёновчу
Кыдыг-кыйыг черлердиве
Чүден дүрген тутсуң орган.

Ажыг дерни чеңи-биле
Арнын куду чоттунгулаан.
Дайынчының кызыл тугу
Дагдан бедик киискип чораан.

Аъдын эр-даа тепсенгилээн,
Малдың быкты хыралып каан,
Алыс оруу ам-даа ырак —
Малгаш-балар, шаптараазын.

Ол-ла ынчаар Алтай чуртка
Он сес чылдың айы үнген.
Ында даглар ыржым-шыпшын,
Ында чоннар ылым-чылым.

Ырак черден динмирээшкин
Кыпсынчыдыр дагжап келген,

Ынчалза-даа кожайларда
Кымчы-шаагай хевээр турган.

Чүү-ле даарта болурул? деп,
Кызыл-даван эрлер мындыг:
Кызылдарның шапкынчызы —
Сүмелекчи кайда чор сен?

Үе шагның түрегделин
Үрүптерин айтып берем.
Кронштадт дожун орта
Кулаң тайгаш саадаан сен бе?

Урал сынын ажып оргаш,
Уткуй келген часка душкаш,
Чайындыдан, үер суундан
Чалданыксааш доктаадың бе?

Тутсуп келем, дузалап көр,
Туюлунга чедир айыт.
Ындын долган чаа шагда
Ырлаар кымыл, ыглаар кымыл?

Эрги шагның түрегделин
Эжипкештиң орар кымыл,
Элеп чукка чыпшырган дег
Эглип бады баар кымыл?

Кызылдарның шапкынынга
Каң-даа тынымас, ок-даа тынымас,
Хая-даштыг Алтай чүртче
Кылытпышаан ужуктурган.

Оруктарга дуюг даажы
Оон ырак соннап чораан,
Чөөн чүк чону барыын чүктен
Чөптүң хүнүн уткуп алган...

Шак ол аътгың баскан изи
Шагны өттүр мөңгежирээр,
Адыжымда кызыл сылдыс
Алдын-сарыг чалбыыш хевээр,

Адыры беш, өнү чырык,
Қараңгыны чырыткылаан...
Адамның ол сылдызы мээ
Хайыралыг белек болган.

Чүрээмде сен дириг олчаан
Шүүргеп чор сен, күжүр адам.
Кызылдарның шапкынчызы
Кылыйтпышаан ужугуп чор!

Паслей САМЫК

КАНДЫГ КОНЧУГ КАЙГАМЧЫК ЧООР!

Ажылыңны ара каапкаш, дээскиндир
Адыштарын чада туткаш, көрдүнгүлээш:
— А богда! Кандыг кончуг эки чоор!— деп,
Ала-чайгаар алгырганың билбейн баар сен.

Шимчээр чүве бүгүдезин чоок көрүп,
Шивилерде хектин үнүн таалап дыңнап,
Чоруп ор мен.
Хектин ыры черге дүшкеш,
Соонда барып, чечек апаар, билир сен бе?
Эшгир,

ужар,
тынар,
өзөр бүгү чүүлдүн
Сеткилин сен, сактырынга, билир дег сен.
Энме-тик чок дөргүл-төрөл ынчангаштын
Сенче үглөп:
— Ынакшы! — деп, чаннyp келир.

— Бистерге-ле ынакшы!— деп, чечек-бүрү
Частып турар баштарын-даа соганнадыр.
— Билбес дылың мээни бе?— деп, адаамда дөө
Чалгып чыдар хемниң суу-даа холурай-дыр.
Хаваан дүүпкен кырган, чодур, чоон дыттар
Кадыг-чидиг тен дег холун эктимче каап:
— Хөйнү көрүп, хөйнү бодап шаавыс бараан,
Хөңнүвүстү кижилерге дамчыт — дээр-дир.

Көксү-хөрээм ыстап-саргып турувуткан,
Хөй-хөй чүктен амыр-дыш чок дилеп кээр-дир:
— Биске үн бол, өршээп көр!— деп чаннyp келир,
— Бисти бодап чугаала!— деп, дужаар-даа-дыр.

Черниң бүгү каазының арыг үнүн
Четче хөглөп шыдаар мен бе, чүү ирги?

АЪТТЫГ КИЖИЛЕР

Кедергей-даа улуг хүннүн
Херелдери дагда дегди.
Аъттар даажын дыңнап тур мен,
Аъттыг улус чоруп олур.

Кедергей-даа улуг айнын
Херелдери дагны шонду.
Аъттар даажы дыңналбышаан,
Аъттыг эрлер ырап бар чор.

Аргада үгү чаргырады,
Аъттар буруп, каргырашты.
Даван даажы козурай-дыр:
Дагны өрү шуужуп турлар.

Алыр кеннин негээр дээн бе?
Аараан кижээ баары ол бе?
Орук дургаар чечектер-ле
Эдериштир көрүп турлар,
Онча-сан чок ыяштар-ла
Эглиш кыннып, мөгейип тур.

Сорулганаңар бедик-тир деп,
Бүзүрээр мен. аъттыг эрлер!
Чорук, чогуң, айлажың,
Бүдөр болзун, эрес эрлер!

Түлүш КЫЗЫЛ-ООЛ

УЛУГ БУЯННЫГ КИЖИ

Кызылда улуг баштыңчывыс Лениннің ады-биле адаан кудумчунуң бажында үш каът бажың бодунуң чараш көрүштүү, коңчуг эки шынарлыг туттунганы-биле хоорайда онзагайланып турар хөй каът бажыңнарның бирээзи.

— Бо школаны тутканы, мооң сонга, хаалгаларын кылганы дег кылдыр, Кызылдың бүгү-ле тудугларын туткан чүве болза магалыг-ла болур ийик. Мооң бүгү-ле сонгаларынын рамаларын, чаактарын, эжиктеринин хаалгаларын мынча болгуже дээр черле чаартып, солуп безин чадаарда септеп көрбөөн. Тудуп кылган ояр болар биче-даа хажып өскерилбөөн. Чүгле шалаларын, рамаларын, хаалга чаактарын булуур, ханаларын, дээвирын чугайлаар дээрден аңгыда, септелге безин хереглевес школа-ла болгай. Кыжын чылыгы дээрге мырыңай магалыг де, бичий одаарга-ла аажок чылып келир бажың-на болгай. Кожазында бо тургулаан, 96 аал чурттаар бажыңнарны кылганының шынары дээрге, мооң чартыңга-даа четлес. Кандыг-бир черин бо-ла септеп, катап кыла берген турар. Ону септеп кылырынга та чеже акша чарыгдаттыңан чүве... Чыл бүрүде-ле чарыгдаттынып турар ол хөй акша-биле база бир ындыг хөй аал ишти чурттаар бажыңны тудуп каап болур боор. Ол бажыңнарның кыжын соогу дээрге кезек када мырыңай дендеп турду — деп. № 2 школаның хоочун ажылчыны ынчаар чугаалааш, бедик, чырык сонгаларлыг школаның адаандан дээвирирге чедир кайгааштың чугаазын уламчылады:— Мону туткан тудугжулар їзулуг-ла улуг-чаагай буянныг херекти кылган, боттарынын сеткил-сагыжынын арыы ышкаш, тергийн эки шынарлыг кылдыр туткан. Борастаар деп чүвени шуут билбес кижилердин ийин.

Хөй-хөй тыва национал кадрларга бышкан билигин берип, оларны дарганнап, үндүрүп турар Кызылдың бо № 2 школазын кымнар деп тудугжулар кылган чүве ирги диген бодалдар чүгле бо чүүлдүң авторун эвес, өске-даа хөй кижилерни ївүредип турганы чугаажок.

Кызылдың № 2 школазын туткан кижилернин бирээзинге каш шактың иштинде ужуражып, оон хөйнү дыңнап билдим-даа. Кызылчылар ону Александр Александрович дигир, бичиилер Исламов кырган-ача дээр.

— Мээн ёзулуг ат фамилиямны бижири элээн бергези-мээр чүве — дигеш, Исламов ирей паспортун ужулгаш, менче сунду. Ында мынчаар бижип каан: «Исламов Хадия Иксанович. 1869 чылда төрүттүнгөн...»

Бо хире узун назынның дургузунда ол чүнү көрбээн, билбээн дээр, кандыг улуг-чаагай буянның херектерни кылбаан дээр!

Кызылдың Ленин кудумчузунда Күрүне банкызының ийи каът бажыңының артындан, ооң адаа, үстүү уштарындан ыңай янзы-бүрү ногаан үнүштер бүргээн девискээр Кочетов кудумчузунга чедир чапты-ла берген. Ол-ла банкыны болгаш ооң девискээринде, Кочетов кудумчузунда барып үскен чаңгыс каът, чараш шевер кылдынган чуртталга бажыңнарын база-ла Хадия Иксановичиниң шевер холдары тутчуп, ооң удуртулгазы-биле кылган. СЭКП обкомунуң болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң үш каът бажыңы Кызылда чараш, көрүштүг, кончуг эки шынарлыг кылдыр кылдынган бажыңнарның бирээзи. Ону кылырынга барык-ла чүс харлыг ирей база-ла улуг-чаагай үлүг-хууну кириген. Щетинкин-Кравченко болгаш Октябрь кудумчуларының белдириинде турар узун дурттуг даш складтарны (респотребсоюзтун) улустуң Александр Александрович дижири бо ирей тутчуп, даш складты канчаар кылырын ынчан тудугжуларга айтып берип, прорабтап ажилдап турган.

1930 чылда ону Самагалдайга тудуглар кылыры-биле командировкаладып чоруткан. Ол суурда турар ийи каът эмнелге бажыңын, школаны, клубту, банк салбырын туткан. Хөй-хөй бызаныч араттарны ол аңаа тудугжулар кылдыр өөреткен-даа.

— Самагалдайга баштай чеде бергеш, тудуглар кылыры менээ дыка берге турган. Чүге дизе, ыяшты чүнүк-биле чедирип эккеп алырыл? диген айтырыг улуг дүвүрөнчиг болуп турган. Ынчаарда Тес-Хем чылгы мал-биле ат-сураглыг бай, эки аъттар хөй-даа турза, олар шанак, терге дээр чүве көңгүс билбес турган. Ыяшты колдуунда шарыга шырғалап тургаш, дүжүртүп алдым. Шарылар-биле пөштү Кара-Хемден шырғалап бадырары дыка берге турду — деп, Хадия Иксанович сактып чугаалады.

Ынчан тес-хемчилер ону «эмчи» дижип-даа турганын утпаан боор. Ынчан ол аңаа тудуг кылып тургаш, бодунга магадылал кылдыр эмнерни, шарыг материалдарын ап чораан. Аараан араттарга эм дузанын чедирип, экирээп кижилер аңаа өөрүшкүзүн илередип турган. Ынчангаш 1930 чылдан тура-ла араттар ону «эмчи» дээр апарган.

Тес-Хемден келирге, ону «Өөк» совхозтун тудугларын кылып, удуртуру-биле чоруткан. Оон аңгыда Хадия Иксановичиниң туткан тудуглары Кызыл-Мажалыкта, Чадаанада, Ша-

гаан-Арыгда, Туранда, Бай-Хаакта банк салбырларының бажыңнары. Ол тудугларны эки шынарлыг кылганы, чырык, чылы-биле база-ла онзагайланып ылгалып турар. Кызылдың алгы заводунун амгы цехтер турары чаңгыс каът тудуун база-ла бо хоочун тудугжу кылдырткан. Улуг буянынг, узун назылыг Исламов ирей Тываның суурларын, хоорайларын, ылаңгыя 1929 чылдан бээр Кызылды тудуп тургузарынга канчаар-даа аажок улуг үлүгнү кириген. Кызыл хоорайның 50 чыл оюн таварлаштыр база хоорайның экономиказын болгаш культуразын хөгжүдеринге дузалап турар кызымак күш-ажылы дээш, ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Хүндүлел бижни-биле ийи чыл бурунгаар шаңнаан. Өске-даа шаңнал, макталдарны Хадия Иксанович күш-ажылчы чылдарының дургузунда чежени-даа алган.

Исламов ирей 80 харлыынга чедир-ле балдыны, мастерокту, ыяш хаарыылдарын дээш, тудуг кылырының өске-даа чепсек-херекселдерин холдан салбайн — эрес-шалып тудугжу болуп ажилдап келген. Пенсияже үнеринге чедир-ле Кызылдың албан организация черлеринге ажил-агый эргелекчизи болуп ажилдап келген. 88 харлыг Хадия Иксанович Исламовту 1957 чылда областың совет-партия школазының коллективи пенсияже улуг байырлал кылдыр үдеп каан. Ынчаардагы турган совпартия школазының хериминиң иштинге ногаан садчыгаш болуп өзүп келген турган янзы-бүрү үнүштерни, ылаңгыя баштайгы улуг, чаагай яблуктарны берип турган үнүштерни ажаап, өстүреринге ооң кириген үлүү улуг. 88 харлыында пенсияже үнүп, дыштанып эгелээн кижилер ховар дээрзи билдингир.

Хадия Иксанович бажыңыга анаа черле олурбас, кандыг-ла бир аар-саар ажилды кылган, солун болгаш ном номчаан, бижиттинген олурар.

— Күш-ажыл кижини дадыктырып-быжыктырар, кан-кадык болдурар чүве-дир. Үргүлчү-ле бажың-балгат тудуп, күш-ажыл кылып келгеним мээң узун назылыг болганымның кол-ла чажыды ол. Күш-ажылга ынак болунар, ону хүндүлөңөр. Шоолуг-даа уйгу чок чордум, эртежим-даа аажок болуп, эртен тудугже чоруурум мурнунда безин бажыңымга кол куруг орбас болуп, чаңчыгып калган мен. Мээң узун назы назылаанымның база бир чажыды ажил, дышты, аъш-чем ижерин шын таарыштырып алырындан хамаарылгалыг болган. Чемни хырын быжыы-биле чиир чорукту кажан-даа болдурбайн келдим. Чем чиириниң өй-хемчээн билер херек. Хөлүн эртир тоттур чем чиирге дыка халанчыг, шаг-шинек аар болуру билдингир болгай. Шак ындыг чорукту черле болдурбас херек. Ылаңгыя кежээ хөй, аар чем чири кижиге черле хоралыг — деп, Хадия Иксанович чугаалап олурду.

Ол он харлыындан эгелээш-ле, күш-ажыл кылып келген. Ооң ада-иези яды татарлар чораанындан бижик-билиг чедип ап өөренири бодалынга безин кирбээн.

Кызылдың эң улуг назылыг чурттакчыларының бирээзи, персоналдыг пенсионер Хадия Иксанович Исламов бодунуң күш-ажылчы кежээ чоруу-биле, кижилерге, бистиң ниитилеливиске улуг-чаагай буянның херектерни кылчып, бүдүрүшкени-биле чснга хүндүткелдиг чурттап чоруур. Ол, кадайы Пелагея Леонтиевна-биле кады, бодунуң тудуп кылышканы банк бажыңнарының бирээзинге чурттап чорааш, мөчөөн. Хадия Иксановичиниң овор-хевири аныктарга эки үлегер болуп арткан.

ИНЖЕНЕРЛЕР АДАЗЫ

Базыр Чемдикэвич Бузур-оолга Кызылга ужуражы бердим.

— Шөлээлеп тур мен. Хову-Аксы баар дээш, бөгүн Саглыдан ужуп келдим — деп мээң айтырымга харыылай-дыр.

Саглының эрес-кежээ кижилериниң ажил-ижиниң дугайын ол хөөреп базап олурду.

— Шөлээң алгаш-ла Хову-Аксынче хаптар кижидир силер аа. Эрткен чылын база бардынар.

— Шөлээңде бистиңге келгеш, дыштанып ал, ачай — деп оглум, кеним чагаа бижээн. Чалап турда барбаска кайын боор. Улуг тудуг хайнып турар черге баарга, харын солун-даа боор чүве чораан. Хову-Аксы дыштанылга, курорт черлери-биле дөмей чыгам черле чораан. Ону мен хоорай деп адаар кижимен, бажың-балгады хөй каът, иштинде изиг, соок суглуг, бус-биле изидер, ажилдаарыңга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган. Ында кижилер улуг хоорайларда дег чурттап турар чүве чорду.

Базыр Чемдиковичиниң ол чугаазыңга каттыжып кагдым. Кезек ыт чок базап оргаш:

— Бөгүн самолётка ужуп чоруп олура, Танды-Уулааның сыннарын, ооң эдектерин, Улуг-Хемниң ол-бо талазында таңга-сыннарны, баштары агарып чыдар Саян сынын, ооң эдектерин көргөш, оларның кайы бирээзинге Хову-Аксының улуг тудуу ышкаш тудуг кажан эгелээр чүве ирги, аңаа казар балактың хоорайы, суурлары база туруптар болгай аан. Мээң инженерлеримниң база акыларын өтүнүп инженерлер болур бис дээр эрлерниң кайы бирээзи аңаа база-ла ажилдай бээр чүве ирги бе деп бодап чоруп олурдум ышкакжыл — деп бодунуң бодал-сагыжын менээ чугаалай-дыр.

Базыр Чемдикович Бузур-оол инженерлер адазы. Артында-ла өннүг металлдарның инженерлери. Советтерниң улуг-чаагай, күчү-күштүг чуртунуң хамаатылары болу берген, мындыг магалыг үеде чурттап турар болганывыста чаңгыс өг-бүледен каш-даа инженерниң үнери бисте берге эвес, ол дээр-ге кандыг-бир хуулгаазын чүве, бодал-сагыш, күзел эвес, а херек кырында боттанып турар чүве-дир.

Базыр Чемдиковичиниң улуг оглу — Доржу Бузур-оол техника эртемнериниң кандидады, Хову-Аксының «Тыва кобальт» комбинатының кол металлургу, өннүг металл талазы-биле инженер, эртемден. Оон бичези — Дылый Бузур-оол машина-техникаларның талазы-биле инженер, ол ам төрөөн колхозу «Кызыл тукта» ажылдап турар. Дылый колхозтуң мурнакчы кижилериниң бирээзи. Уруу — Сендаш Бузур-оол база-ла дээди эртемниг, уругларны билиг-биле чепсеглеп турар башкы. Оглу — Адыяа Бузур-оол Красноярскиге өннүг металлургия талазы-биле инженер кылдыр өөрөнгөш, ам «Тыва даг-дүгү» комбинатта. Оон бичези Орус-оол Бузур-оол база-ла инженер болур күзелдиг.

— Александр, Алексей деп ийис оолдарывыс база-ла акыларын өттүнүп, инженер болур бис дээр эрлер болгай. Андрей деп эр бар, база-ла инженер болур мен деп турар болгай — дээш, Базыр Чемдикович хүлүмзүрүп кагды.

Бузур-оол аревэ кежигүнүңгө кирген дораан-на сумунуң илпекейлиг активчизи болу берген. 1938 чылда Саглы сумунуң оралакчы даргазынга сонгуткан. Үш чыл эрткенде, сумунуң нам үүрүн даргалай берген. Оон эгелээш-ле 1954 чылга чедир партия организациязының секретары хүлээлгени бодунуң бүгү-ле шыдаар шаа-биле күүседип келген. Партия ажылындан хостааштын ону чаа тургустунган колхозтуң бухгалтерия саң-хөө ажылын шуудадып. чурумчудар сорулга-биле бухгалтерледип каан. Үш чыл эрткенде колхоз даргазының оралакчызы болу берген. Хорумнуг-Ой фермазының ажылын экижидер изиг күзелин илереткеш, ону эргелекчилээри-биле оон чорупканын Саглының коммунистери, күш-ажылчы чону-даа утпас. Шынап-ла ол эргелекчилеп кирген соонда ферманың ажылы-даа экижээн. Анаа үш чыл эргелекчилээниниң соонда база катап колхозтуң бухгалтериязынга ажылдап кирген.

Б. Ч. Бузур-оол улуг-чаагай херектерни бүдүржүп, Саглыга чаа амыдыралды тургузарынга бодунуң үлүг-хуузуң кириштирген хоочун коммунистериң бирээзи. Партия, советтер органнарынга ажылдап келген үезиниң дургузунда чоннуң, күрүнезиниң херээ дээш бүгү күжүн, арга-мергежлин харамнанмай, бодунуң коммунист хүлээлгезин эки күүседип келген.